ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
1
ANCIENT MEDITERRANEAN SERIES

ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΛΑΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

3ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Φοιτητικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας
Ρόδος 13-15 Μαρτίου 2015

Συνδιοργάνωση: Περιφέρεια Ν. Αιγαίου

Επιμέλεια Έκδοσης

Άννα Καλαϊτζάκη - Γιώργος Μαυρουδής

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

ΡΟΔΟΣ 2016

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
1
ANCIENT MEDITERRANEAN SERIES

ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΛΑΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Φοιτητικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας

13-15 Μαρτίου 2015

Συνδιοργάνωση: Περιφέρεια Ν. Αιγαίου

Επιμέλεια Έκδοσης

Άννα Καλαϊτζάκη - Γιώργος Μαυρουδής

Ρόδος 2016

Ηλεκτρονική Επεξεργασία κειμένων και εικόνων: Άννα Καλαϊτζάκη, Γιώργος Μαυρουδής
Μακέτα Εξωφύλλου: Άννα Καλαϊτζάκη
Φιλολογική Επιμέλεια: Αντιγόνη Κύρη, Βασίλης Σιδηρόπουλος
Copyright © Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
ISBN: 978-960-93-8346-2
ISSN: 2529-0630

Οργανωτική Επιτροπή

Μάχος Σπυρίδων, Πρόεδρος

Καλαϊτζάκη Άννα, Αντιπρόεδρος

Γραμματεία της Οργανωτικής Επιτροπής

Ελένη Αρβανίτη

Μιρέλλα Μυλωναδάκη

Επιστημονική επιτροπή

Συρόπουλος Σπυρίδων
Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής, Αναπληρωτής Πρύτανη Διεθνών Συνεργασιών, Φοιτητικών Θεμάτων και Θεμάτων Αποφοίτων

Δριβαλιάρη Ανδρονίκη
Λέκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου

Κουσούλης Παναγιώτης
Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Λυριντζής Ιωάννης
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Παναγιωτάκη Μαρίνα
Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στεφανάκης Μανόλης Ι.
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ζάρρας Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, Διδάσκων Πανεπιστημίου Αιγαίου

Η *Αρχαία Μεσόγειος* είναι μια σειρά ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η *Αρχαία Μεσόγειος* δημοσιεύει μονογραφίες, συλλεκτικές εργασίες και πρακτικά συνεδρίων, τα οποία εστιάζουν στην Αρχαία Μεσόγειο και σχετίζεται με τα πεδία της Αρχαιολογίας, Αιγυπτολογίας και Αρχαίας Ιστορίας.

Οι συγγραφείς των εργασιών θα πρέπει να πληρούν τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική και Γερμανική γλώσσα.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*. *http://www.ajaonline.org/submissions/journals-series*
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 300dpi (dots per inch).

Ancient Mediterranean Series (AMS) is an academic series of publications of the Department of Mediterranean Studies of the University of the Aegean. AMS publishes monographs, collective works and conference proceedings, which focus on the ancient Mediterranean world, in connection with the fields of archaeology, egyptology and ancient history.

The contributors have to consider the following guidelines:

1. Contributions should be in Greek, English and German.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*. *http://www.ajaonline.org/submissions/journals-series*
3. Illustrations should be submitted in .jpg format of at least 300 dpi (dots per inch).

Πρόλογος των Επιμελητών

Το 3^{ο} Πανελλήνιο φοιτητικό συνέδριο Αρχαιολογίας με τίτλο **«Μεσόγειος: Σχέσεις λαών από την Προϊστορική έως την Βυζαντινή Περίοδο»**, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, ολοκληρώνεται με την δημοσίευση του παρόντος τόμου. Συνολικά παρουσιάστηκαν είκοσι έξι εισηγήσεις οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των διαπολιτισμικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν στην λεκάνη της Μεσογείου από τους Προϊστορικούς μέχρι και τους Βυζαντινούς χρόνους. Οι δέκα από αυτές υποβλήθηκαν για κρίση και αποτελούν τα Πρακτικά του Συνεδρίου.

Από τη θέση αυτή εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες σε όλα τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής για την συμβολή τους, τους εισηγητές, που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση μας και έστειλαν τις εισηγήσεις τους, την οργανωτική επιτροπή, τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που πρόσφεραν υπηρεσίες στη γραμματειακή υποστήριξη και τέλος τους χορηγούς μας, την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, η οποία στήριξε την προσπάθεια μας από την πρώτη στιγμή, την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον Δήμο Ρόδου.

Άννα Καλαϊτζάκη-Γιώργος Μαυρουδής

Πρόλογος στην έκδοση

Το 2016 η Κατεύθυνση Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών εγκαινίασε την επιστημονική σειρά εκδόσεων με τίτλο *Αρχαία Μεσόγειος/Ancient Mediterranean Series* (AMS), η οποία στοχεύει στη δημοσίευση μελετών, συλλογικών τόμων και πρακτικών συνεδρίων με αναφορά στον αρχαίο κόσμο της Μεσογείου. Ο πρώτος τόμος της Σειράς φιλοξενεί τα πρακτικά του 3ου Πανελλήνιου Φοιτητικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας, το οποίο διεξήχθη στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου στη Ρόδο, από τις 13 μέχρι τις 15 Μαρτίου 2015.

Με ιδιαίτερη χαρά και μεγάλη συγκίνηση χαιρετίζω, εκ μέρους και του συνόλου των διδασκόντων/ουσών της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, την έκδοση αυτών των πρακτικών.

Με ιδιαίτερη χαρά, διότι είδαμε τους φοιτητές και τις φοιτήτριες της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών να κοινωνούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αγάπη τους και τις γνώσεις τους στο αντικείμενο της αρχαιολογίας με συναδέλφους/ισσές τους από άλλα συναφή Τμήματα της Ελλάδας και της Κύπρου, αποδεικνύοντας έμπρακτα ότι οι ανθρωπιστικές σπουδές και η μελέτη του ανθρώπινου παρελθόντος επιβιώνουν περίτρανα μέσα στους χαλεπούς καιρούς που διάγει τόσο η Ελλάδα, όσο και το διεθνές γίγνεσθαι.

Με μεγάλη συγκίνηση, διότι μετά από δεκαπενταετή αδράνεια, αναβιώνει μια παράδοση που ξεκίνησε με το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φοιτητών Αρχαιολογίας στο Τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ρέθυμνο το 1991, όταν ο γράφων και οι συνάδελφοι Στέλλα Καλογεράκη και Κυριάκος Ψαρουδάκης, ως προπτυχιακοί φοιτητές αρχαιολογίας, είχαν πάρει την πρωτοβουλία, με τη στήριξη των Καθηγητών και Καθηγητριών του Τμήματος, να διοργανώσουν μια πρώτη, διερευνητική συνάντηση των φοιτητών και φοιτητριών της αρχαιολογίας στα Ελληνικά Πανεπιστήμια. Η οργάνωση είχε λάβει μεγάλη προβολή και στέφτηκε με απόλυτη επιτυχία, φέρνοντας για πρώτη φορά στο ίδιο τραπέζι φοιτητές και φοιτήτριες,από όλα τα Πανεπιστήμια της Ελλάδας, με κοινά ενδιαφέροντα και αγωνίες. Ακολούθησε το Δεύτερο Πανελλήνιο Συνέδριο Φοιτητών Αρχαιολογίας το 1993, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αλλά έκτοτε ο θεσμός αδράνησε.

Δεκατέσσερα χρόνια μετά, το 3ο Πανελλήνιο Φοιτητικό Συνέδριο Αρχαιολογίας κινήθηκε με ακόμη υψηλότερους στόχους, προσελκύοντας ακόμη περισσότερους συνέδρους. Κεντρικό σημείο αναφοράς του Συνεδρίου αποτέλεσε η λεκάνη της Μεσογείου, με κοινό γνώμονα τις σχέσεις των λαών που αναπτύχθηκαν εκεί από τους προϊστορικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους. Ο ενιαίος μορφολογικά χώρος της Μεσογείου, με το ήπιο κλίμα του και την κλειστή θάλασσά του, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη πληθώρας αρχαίων πολιτισμών, ορισμένοι από τους οποίους, όπως ο Ελληνικός, ο Ρωμαϊκός και ο Βυζαντινός, πέτυχαν να ενοποιήσουν τους πολλούς διαφορετικούς –μα συνάμα με τόσα κοινά χαρακτηριστικά και αναφορές– λαούς της Μεσογείου για μεγάλα χρονικά διαστήματα, διαμορφώνοντας κατά καιρούς μια θάλασσα που δικαιωματικά αντιλαμβάνονταν ως την «ημετέρα θάλασσα» ή «mare nostrum».

Αυτό το σταυροδρόμι των λαών και των πολιτισμών καλούνται να εξερευνήσουν οι προπτυχιακοί/ες φοιτητές/τριες της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας, καθώς και οι μεταπτυχιακοί/ες φοιτητές/τριες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή», μέσα από τις σπουδές τους στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών.

Πτυχές αυτών των πολιτισμών της Μεσογείου αποπειράθηκε να προσεγγίσει και το 3ο Πανελλήνιο Φοιτητικό Συνέδριο Αρχαιολογίας. Με πέντε συνεδρίες, μέσα σε διάστημα δύο ημερών, το Συνέδριο κάλυψε μια ευρεία θεματολογία, εξετάζοντας θέματα που άπτονταν στην προϊστορική περίοδο, την αιγυπτολογία, την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, την βυζαντινή περίοδο και τις αρχαιολογικές επιστήμες. Οι συμμετοχές των ομιλητών/τριών έδειξαν και τη σημασία του συνεδρίου για τους/τις εν δυνάμει ή νέους/ες αρχαιολόγους: έλαβαν μέρος 10 προπτυχιακοί/ες ή απόφοιτοι/ες φοιτητές και φοιτήτριες, 4 μεταπτυχιακές φοιτήτριες και 6 υποψήφιοι/ες διδάκτορες από έξι Πανεπιστήμια: Αιγαίου (9 συμμετοχές), Εθνικό και Καποδιστριακό Αθηνών (4 συμμετοχές), Αριστοτέλειο Θεσσαλονίκης (3 συμμετοχές), Κρήτης (2 συμμετοχές), Πελοποννήσου (1 συμμετοχή) και Κύπρου (1 συμμετοχή).

Στον παρόντα τόμο κατατέθηκαν για δημοσίευση 10 από τις 26 εισηγήσεις. Μολονότι μπορεί κανείς να διαπιστώσει μικρές αδυναμίες ή αβλεψίες σε κάποιες από τις εισηγήσεις, θα πρέπει να έχει κατά νου πως πρόκειται –με μία εξαίρεση– για εργασίες γραμμένες από εν δυνάμει αρχαιολόγους και επιστήμονες, που κάνουν τα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή έρευνα, με μεγάλη αγάπη προς το αντικείμενο και έτοιμοι να εκτεθούν σε γόνιμη κριτική. Είναι μόνον η αρχή μιας υγειούς σταδιοδρομίας. Αυτό ήταν, άλλωστε, και είναι το πρωταρχικό σκεπτικό της διοργάνωσης του φοιτητικού συνεδρίου: να εντάξει σιγά-σιγά τους εν δυνάμει αρχαιολόγους στην διαδικασία της παραγωγής, της επικοινωνίας της γνώσης και φυσικά να τους εκθέσει στην ακαδημαϊκή κριτική.

Όλοι/ες οι διδάσκοντες/ουσες και αρκετοί εξωτερικοί συνεργάτες του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών πλαισίωσαν και στήριξαν το Συνέδριο, τόσο σε επίπεδο οργάνωσης, όσο και με την ουσιαστική συμμετοχή σε προεδρεία ή με εισηγήσεις (6). Πρόκειται για τους κ.κ. Σ. Συρόπουλο (Αναπληρωτής Καθηγητής, ΤΜΣ, Αναπληρωτής Πρύτανη Διεθνών Συνεργασιών, Φοιτητικών Θεμάτων και Θεμάτων Αποφοίτων), Ιωάννη Λυριντζή (Καθηγητής ΤΜΣ), Π. Κουσούλη (Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής ΤΜΣ), Μ. Παναγιωτάκη (Επίκουρη Καθηγήτρια, ΤΜΣ), Ανδρονίκη Δριβαλιάρη (Λέκτορας ΤΜΣ), Ν. Ζάρρα (Διδάσκων Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΤΜΣ), Α. Βαφειάδου (ΕΤΕΠ, ΤΜΣ), Ν.Λάσκαρη (Εντεταλμένος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Τεχνολογίας Ήχου και Μουσικών Οργάνων, ΤΕΙ Ιονίων Νήσων), Κ. Γεωργακόπουλο (Δρ. Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου) και Ε. Λιάντα, (Δρ. Βυζαντινολόγος-Νομισματολόγος, Αρχαιολογικό Τμήμα, Μετρό Θεσσαλονίκης).

Πολλά συγχαρητήρια απευθύνονται στους φοιτητές και της φοιτήτριες του ΤΜΣ, που έφεραν εξ' ολοκλήρου το βάρος της διοργάνωσης, κ.κ. Σπύρο Μάχο (Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής), Άννα Καλαϊτζάκη (Αντιπρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής), Ελένη Αρβανίτη και Μιρέλλα Μυλωναδάκη (Γραμματεία), της επιμέλειας της έκδοσης

και την επεξεργασία κειμένων και εικόνων του τόμου των πρακτικών, κ.κ. Άννα Καλαϊτζάκη και Γεώργιο Μαυρουδή και της φιλολογικής επιμέλειας, κ.κ. Αντιγόνη Κύρη και Βασίλη Σιδηρόπουλο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε, τέλος: στον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη κ. Κύριλλο, που από την πρώτη στιγμή στήριξε αυτή την προσπάθεια· στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου και ιδιαίτερα στον Εντεταλμένο Σύμβουλο σε Θέματα Δια βίου Μάθησης κ. Άγγελο Ανανία και την συνεργάτιδα του κ. Αθανασία Παπανικόλα για την μεγάλη -και σε πολλά επίπεδα- συμβολή τους στη διοργάνωση του συνεδρίου και την έκδοση των πρακτικών·την Κοσμητεία της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στο πρόσωπο του τέως Κοσμήτορα καθηγητή Κωνσταντίνου Βρατσάλη, για την οικονομική στήριξη·στον Δήμο της Ρόδου, και ιδιαίτερα στην Εντεταλμένη Δημοτική Σύμβουλο Προγραμματισμού και Οργάνωσης Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων κα. Βασιλική Ξεπαπαδάκη-Παπαδημητρίου, για την βοήθεια που πρόσφερε.

Μανόλης Ι. Στεφανάκης,
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

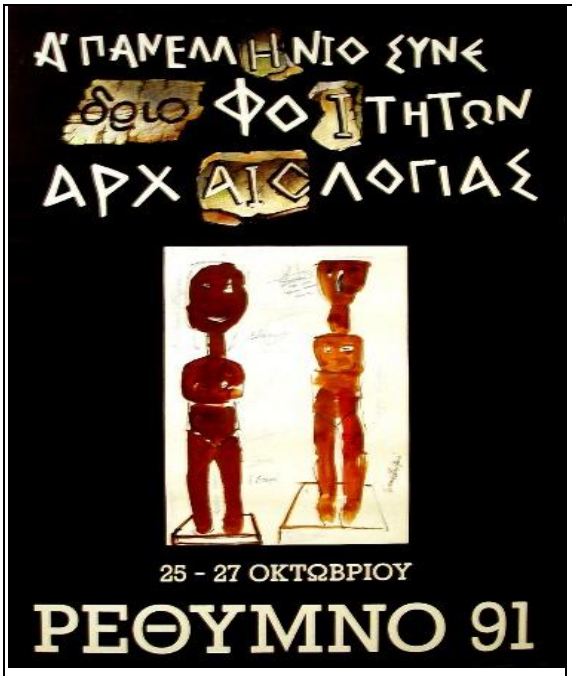

Η αφίσα του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φοιτητών Αρχαιολογίας (1991)

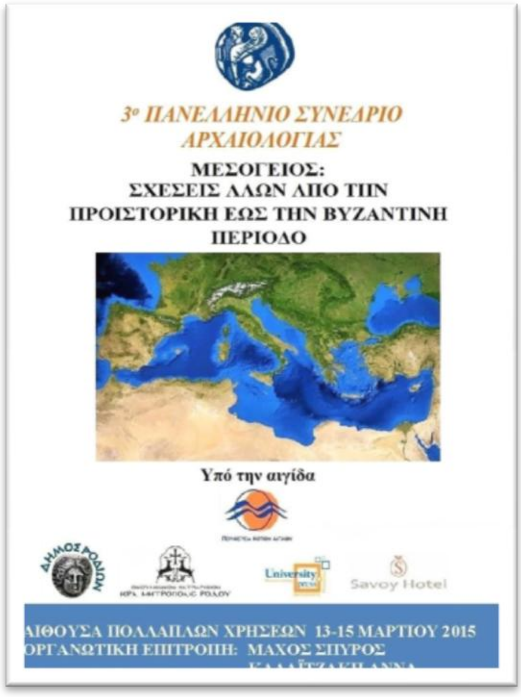

Η αφίσα του 3ου Πανελληνίου Φοιτητικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας (2015)

Συγγραφείς

Ευαγγελία Γανωτάκη
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Email: lillyganotaki@gmail.com

Ζαννέτα Τσαμπή
Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Email: zanneta_ts@hotmail.com

Αλεξάνδρα Κρήτη
Απόφοιτη Τμήματος Ιστορικού και Αρχαιολογικού, Πανεπιστημίο Κρήτης
Email: theocrazyale@gmail.com

Γρηγόριος Κοντόπουλος
Υποψήφιος Διδάκτορας Αιγυπτολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Email:grigorioskontopoulos@gmail.com

Belen Castro Martin
Απόφοιτη Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Email: belen.castromartin@gmail.com

Κώστας Γεωργακόπουλος
Δρ. Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου
Email: kgeorgakopoulos@yahoo.com

Μυρτώ Παπουτσάκη
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Email: myrpapoutsaki@gmail.com

Δέσποινα Πλιάτσικα
Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Email: depipliats@gmail.com

Ηλέκτρα Αποστολά
Υποψήφια Διδάκτορας Αιγυπτολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Email: helekap@yahoo.gr

Χαρά Ολυμπίου
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Email: chara.olympiou@hotmail.com

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος των Επιμελητών v

Προλογικό Σημείωμα vi

Συγγραφείς ix

Ευαγγελία Γανωτάκη
Η Μουσική στην Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο, κατά την Εποχή του Χαλκού και τα έγχορδα μουσικά όργανα (3.500-1000 π.Χ) 1

Κώστας Γεωργακόπουλος
Μινωική Κρήτη και πολιτισμοί της Μικράς Ασίας κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. Επικοινωνία, επαφές και επιδράσεις 19

Ζαννέτα Τσαμπή
Ο εκμινωισμός στον προϊστορικό οικισμό στα Τριάντα της Ρόδου 31

Μυρτώ Παπουτσάκη
Κοσμήματα στις τοιχογραφίες και η σύγκρισή τους με πραγματικά κοσμήματα 49

Αλεξάνδρα Κρήτη
Τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό Πέλαγος. Απομόνωση και αλληλεπίδραση κατά τη Μινωική περίοδο 61

Δέσποινα Πλιάτσικα
Οι Μινωικές επιδράσεις στις τοιχογραφίες Ανατολικών κέντρων 79

Grigorios I. Kontopoulos
Allies or foes? Aspects of the Egyptian ideology towards their Near Eastern neighbors 89

Electra Apostola
Aegyptiaka in Archaic Greece: The multiple connotations of faience amulets and figurines representing Egyptian deities 99

Belén Castro Martín
Συγκριτικές αστρονομικές μετρήσεις σε Απολλώνιους ναούς με μαντεία 113

Χαραλαμπία Α. Ολυμπίου
Η χρήση του φυσικού φωτός στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κύπρου 125

Περιλήψεις εισηγήσεων που δεν περιλαμβάνονται στα πρακτικά 141

Η Μουσική στην Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο, κατά την Εποχή του Χαλκού και τα έγχορδα μουσικά όργανα. (3.500-1000 π.Χ)

Ευαγγελία Γανωτάκη

Περίληψη

Οι μεγάλοι αρχαίοι πολιτισμοί της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται από τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ, ενώ κατά την 3η χιλιετία ξεκίνησε η ανάπτυξη του πολιτισμού και στο Αιγαίο. Μεταξύ Αιγαίου και Συροπαλαιστίνης, όπου σημιτικές φυλές είχαν αναπτύξει το δικό τους πολιτισμό, υπήρχαν επαφές και ανταλλαγές αγαθών από τα μέσα της 3ης χιλιετίας σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Στην Ανατολία, κατά την Εποχή του Χαλκού, κατοικούσαν επίσης διάφορα σημιτικά φύλα, ενώ την 2η χιλιετία κυριάρχησαν οι Χετταίοι. Από τα αρχαία κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα συμπεραίνεται, ότι η μουσική ήταν μια τέχνη ήδη ανεπτυγμένη σε μεγάλο βαθμό κατά την διάρκεια εκείνων των περιόδων και δεμένη με την θρησκεία. Οι μουσικοί απεικονίζονται στην τέχνη να συνοδεύουν θρησκευτικές τελετές. Υπήρχαν μουσικά όργανα όλων των κατηγοριών: έγχορδα, πνευστά και κρουστά. Σε όλους τους λαούς υπήρχαν άρπες και λύρες, ενώ στη Μεσοποταμία και την Ανατολία είχε εμφανιστεί και το λαούτο, όργανο ιρανικής προέλευσης που αργότερα διαδόθηκε και στην Αίγυπτο. Είναι βέβαιο, ότι υπήρχαν επαφές μεταξύ των λαών και ανταλλαγές στοιχείων σε ό,τι αφορά την τέχνη της μουσικής. Ωστόσο, από τις διαφορές ανάμεσα στα όργανα συμπεραίνεται ότι κάθε λαός είχε αναπτύξει το δικό του μουσικό τονικό σύστημα και ύφος.

Λέξεις-κλειδιά: μουσική, άρπα, λύρα, λαούτο, χορδές, ζυγός

Εισαγωγή

Η μουσική φαίνεται ότι συνόδευε διάφορες περιστάσεις της ζωής του ανθρώπου από την Παλαιολιθική εποχή. Οστέινοι αυλοί βρέθηκαν σε πολλές παλαιολιθικές, μεσολιθικές και νεολιθικές θέσεις, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Εγγύς Ανατολή. Πρόκειται για αγωγούς από κόκκαλα ζώων με μία ή περισσότερες οπές για τα δάχτυλα. Στις περιοχές όπου άνθισαν οι μεγάλοι αρχαίοι πολιτισμοί της Ανατολής, δηλαδή, τη Μεσοποταμία, την Ανατολία, την Συροπαλαιστίνη, την Αίγυπτο και το Αιγαίο, είχαν επινοηθεί μουσικά όργανα όλων των κατηγοριών: έγχορδα, κρουστά και πνευστά. Οι πληροφορίες γι' αυτά προέρχονται από όργανα ή τμήματα οργάνων που βρέθηκαν σε ανασκαφές, αλλά και από τις απεικονίσεις τους στην κεραμική, σε ανάγλυφα, σε τοιχογραφίες και σε σφραγίδες. Κείμενα με πληροφορίες για τα τονικά μουσικά συστήματα των πολιτισμών της Ε. Ανατολής, σώζονται σε πινακίδες, όπως αυτές από τη Μεσοποταμία οι οποίες βρέθηκαν στην Ούγκαριτ. Κάποια μουσικά όργανα, ίσως χρησιμοποιήθηκαν στις περιοχές που εφευρέθηκαν χωρίς να γνωρίσουν ευρύτερη διάδοση. Αντίθετα, κάποια άλλα έγιναν δημοφιλή σε διάφορους λαούς με αποτέλεσμα να υιοθετηθούν αυτούσια ή σε διάφορες παραλλαγές. Για παράδειγμα, η άρπα φαίνεται ότι ήταν ένα από τα έγχορδα όργανα που διαδόθηκαν σε όλους τους πολιτισμούς που προαναφέρθηκαν. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν τόσο τη μοναδικότητα κάθε μουσικού πολιτισμού, όσο και τις επιδράσεις που δέχτηκε από τους άλλους. Οι τύποι των οργάνων, οι τρόποι χορδίσματος, αλλά και στοιχεία των τονικών συστημάτων δεν

αφήνουν καμία αμφιβολία για τις στενές επαφές των λαών της Ανατολικής Μεσογείου και της Ε. Ανατολής κατά την Εποχή του Χαλκού.

Πέρα όμως από όλα τα παραπάνω, η μουσική είναι μια δεξιότητα και μια μορφή συμπεριφοράς που διδάσκεται στους ανθρώπους. Η μουσική των αρχαίων πολιτισμών αλλά και των σύγχρονων είναι ήχος οργανωμένος σε κοινωνικά αποδεκτούς συνδυασμούς που οι άνθρωποι μαθαίνουν να δημιουργούν μέσα από την γραπτή και την προφορική επικοινωνία. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη τέχνη που απαιτεί παραγωγή, προμήθεια και κατανάλωση των προϊόντων της. Γι' αυτούς τους λόγους, από τη μελέτη της δεν προκύπτουν μόνο στοιχεία για τις μουσικές πρακτικές σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, αλλά φωτίζονται και άλλες πτυχές των πολιτισμών, όπως οι θρησκείες, η ιστορία, οι μύθοι, η πολιτική ιδεολογία, τα έθιμα και οι παραδόσεις.

Η Μουσική στην Εγγύς Ανατολή και στο Αιγαίο, κατά την Εποχή του Χαλκού

Η περίοδος των μεγάλων αρχαίων πολιτισμών αρχίζει περίπου το 3000 π.Χ. μετά τις υποτιθέμενες φυσικές καταστροφές που αναφέρονται στις παραδόσεις των λαών ως *κατακλυσμοί* (Βίβλος, Έπος του Γκιλγκαμές, Μύθος του Δευκαλίωνα κλπ). Η μουσική αρχικά συνόδευε τη λατρεία. Αργότερα, εξελίχθηκε σε τέχνη και αντικείμενο αισθητικής έκφρασης.[1]

Από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Ε. Ανατολής, όπου βρισκόταν η Σουμερία, η Ασσυρία και η Βαβυλωνία, καθώς και στις γειτονικές τους περιοχές, όπως η Ανατολία, το Ιράν και η Συροπαλαιστίνη προήλθαν περίπου 500.000 πινακίδες με κείμενα γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή. Στα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται αρκετές πληροφορίες για την μουσική, τις περιστάσεις κατά τις οποίες παιζόταν αυτή, περιγραφές μουσικών οργάνων αλλά και μουσικά κείμενα.[2]

Σε πινακίδα που βρέθηκε στην Ούγκαριτ και χρονολογείται 3400 χρόνια πριν από σήμερα, εντοπίσθηκε το αρχαιότερο μουσικό κείμενο στην Χουριτική γλώσσα. Η πρώτη προσπάθεια μεταφοράς του σε φθογγόσημα της σύγχρονης Ευρωπαϊκής Μουσικής έγινε το 1972 από την Ann Kilmer (εικ. 1). Το αποτέλεσμα είναι ένας συνδυασμός δύο μελωδιών. Κάθε μελωδία κινείται σε τέσσερις τόνους.[3] Επίσης, από την συναρμολόγηση τριών αποσπασμάτων από πινακίδες με σφηνοειδή γραφή στην Ακκαδική γλώσσα προέκυψε ένα κείμενο στο οποίο περιγράφεται ένα φλάουτο του Μεσοποτάμιου ήρωα Γκιλγκαμές κατασκευασμένο από κορναλίνη (εικ. 2).[4]

Στη Μεσοποταμία, από την 4η χιλιετία π.Χ, είχαν δημιουργηθεί πολλά κέντρα εξουσίας, δηλαδή πόλεις με ανεξάρτητες δυναστείες. Στις πόλεις αυτές ιδρύθηκαν ναοί, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε λίκνα ανάπτυξης και εξέλιξης του πολιτισμού. Στους ναούς αυτούς, ιερείς, μουσικοί, μαθηματικοί και αστρολόγοι ζούσαν κάτω από μια αυστηρή ιεραρχική οργάνωση, είχαν ξεχωριστές αρμοδιότητες και ήταν οι φορείς της ανάπτυξης και της καλλιέργειας της πνευματικής ζωής. Οι μουσικοί του ναού λέγονταν *ναρ* ή

[1] Michels 1994, 159.
[2] Kilmer 1998, 12.
[3] Fink 1988, 1.
[4] Robson 2000, 12.

νάρου και ανάμεσα στα καθήκοντά τους, όπως η έκδοση των λειτουργιών και οι αρμοδιότητές τους στις τελετές, ήταν και η συγγραφή διαφόρων επιστημονικών και αστρολογικών μελετών. Μία αστρολογική μελέτη, φέρει την υπογραφή ενός αρχιμουσικού του ναού. Ακόμη, υπήρχε μια ειδική κατηγορία μουσικών, οι οποίοι συμμετείχαν σε ομάδες χορωδιακών σχηματισμών. Αυτές οι χορωδίες, φαίνεται ότι απαντούσαν τραγουδώντας σε ένα είδος αντιφωνίας στα όσα έλεγε ο αρχιερέας.[5] Στο μεγάλο ναό του Νιγκιρσού στη Λαγκάς, ένας αξιωματούχος ήταν υπεύθυνος για τη χορωδία και ένας άλλος για την εκπαίδευση πολλών τάξεων τραγουδιστών και οργανοπαικτών, ανδρών και γυναικών.[6] Επίσης, βρέθηκε σημαντική λειτουργική λογοτεχνία, η οποία συνδεόταν με το ναό του Μπελ στη Βαβυλώνα. Ίσως και άλλα θρησκευτικά κέντρα, όπως της Ινάννα στο Ερέχ ή του Ενλίλ στη Νιπούρ, να είχαν τις δικές τους μουσικές σχολές.[7]

Οι αναγνωρισμένοι ζωγράφοι και γλύπτες δεν δημιούργησαν εικόνες που να αφορούν τη λαϊκή μουσική. Η τελευταία παρουσιάζεται σε βαβυλωνιακές πλάκες και σφραγίδες της 2ης και της 3ης χιλιετίας π.Χ, όπου παριστάνονται βοσκοί να παίζουν κάποιο πνευστό όργανο ή έγχορδο με μακρύ μπράτσο μπροστά στα σκυλιά και στα πρόβατά τους.[8]

Πρώιμα αρχεία, που αφορούν στην οργάνωση και τη συστηματοποίηση της μουσικής, έχουν βρεθεί και στην Αίγυπτο.[9] Η Αίγυπτος, σύμφωνα με τις αρχαίες παραδόσεις, πριν να κυβερνηθεί από βασιλείς ήταν κάτω από τους κανόνες των θεών. Ένας από τους θεούς ο Όσιρις, λεγόταν και *Κύριος του σείστρου,* ενός κρουστού οργάνου. Ο ίδιος, ήταν επίσης υπεύθυνος για την διδασκαλία των τεχνών στους ανθρώπους. Ο νάνος θεός Μπες συνδεόταν με τη μουσική και τον χορό και σε διάφορες σκηνές απεικονίστηκε με μια κιθάρα ή άρπα στα χέρια του να τραγουδάει και να χορεύει μπροστά στους άλλους θεούς. Ο Θωθ ήταν ο εφευρέτης της μουσικής, συγγραφέας βιβλίων με τραγούδια για τους θεούς και συγχρόνως θεός της σοφίας και της γνώσης.[10]

Στην Αίγυπτο, όπως και στη Μεσοποταμία, η μουσική αναπτύχθηκε στους ναούς από το ιερατείο. Οι Αιγύπτιοι ιερείς θεωρούσαν ως ιδανικό όργανο την ανθρώπινη φωνή, για την οποία πίστευαν ότι είχε μυστικές δυνάμεις, γι'αυτό η θρησκευτική μουσική ήταν κυρίως φωνητική. Χρησιμοποίησαν τη μουσική για να συνοδεύσουν τις τελετές τους και συγχρόνως επιχείρησαν να προσεγγίσουν τις επιστημονικές της ιδιότητες, βάζοντας τις βάσεις της ακουστικής φυσικής του ήχου. Με την κοσμική μουσική ασχολούνταν κυρίως άνδρες, των οποίων η απεικόνιση στην τέχνη είχε γίνει δημοφιλής από το 2600 π.Χ. Από το 1570 π.Χ, έκαναν την εμφάνιση τους και γυναίκες μουσικοί που προέρχονταν από τη Συρία και άλλες σημιτικές χώρες.

[5] Αθανασιάδης 1984, 84.
[6] Sachs 1943, 58.
[7] Langdom 1913, 12.
[8] Sachs 1943, 59.
[9] Sachs 1943, 58.
[10] Αθανασιάδης 1984, 67.

Στην κοσμική μουσική χρησιμοποιούνταν τα όργανα και φαίνεται ότι είχε δημιουργηθεί ένα σύστημα χειρονομικής θεωρίας και μια μορφή συγχορδιών.[11]

Η εβραϊκή ιστορία δίνει την εικόνα της τυπικής εξέλιξης στον τομέα της μουσικής. Οι εποχές των γεναρχών και των κριτών παρουσιάζονται σαν ένα πρωτόγονο στάδιο, κατά το οποίο τα συναισθήματα και οι ελεύθερες επιλογές έδιναν μορφή στη μελωδία και το ρυθμό. Όλοι τραγουδούσαν στο Ισραήλ και έπαιζαν λύρες και ψαλτήρια, αλλά κανείς δεν ήταν επαγγελματίας μουσικός. Δεν υπάρχουν σήμερα εικόνες από τα όργανα που αναφέρονται στην Πεντάτευχο, αφού απαγορευόταν από τις Ιερές Γραφές η απεικόνιση αντικειμένων και ανθρώπων.[12]

Το 1000 π.Χ περίπου, δηλαδή την εποχή που έζησαν ο Δαυίδ και ο Σολομών, εμφανίστηκαν ξαφνικά νέα όργανα στο Ισραήλ. Άρπες, πνευστά όργανα παρόμοια με το σύγχρονο όμποε, κύμβαλα και σείστρα ήταν ήδη διαδεδομένα στην Αίγυπτο από το 1500 π.Χ. Στο Ταλμούδ αναφέρεται ότι ο βασιλιάς Σολομών παντρεύτηκε την κόρη του Φαραώ. Στην προίκα της Αιγύπτιας πριγκίπισσας συμπεριλαμβάνονταν 1000 είδη μουσικών οργάνων. Φαίνεται ότι από τότε αναπτύχθηκε στο Ισραήλ ένα είδος μουσικής σχολής από την οποία προήλθαν οι πρώτοι επαγγελματίες μουσικοί. Οι Εβραίοι βασιλείς άρχισαν να προσλαμβάνουν μουσικούς στις αυλές τους.[13]

Για τη μουσική στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού, δεν υπάρχουν γνωστές γραπτές πηγές. Ωστόσο, σώζονται ελάχιστες αναπαραστάσεις μουσικών οργάνων, οι οποίες περιλαμβάνουν τις κυριότερες σύγχρονες οργανολογικές κατηγορίες, το χορό και το τραγούδι. Στις εικόνες αυτές απεικονίζονται έγχορδα, πνευστά και κρουστά όργανα, τραγουδιστές και χορευτές.[14] Από τον Ελλαδικό χώρο, επίσης, προέρχονται και τα αρχαιότερα δείγματα πνευστών μουσικών οργάνων. Πρόκειται για πέντε οστέινους αυλούς, οι οποίοι βρέθηκαν σε νεολιθικές θέσεις και οικισμούς του Ελλαδικού χώρου και χρονολογούνται από την 7η έως τα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ. Στο Διμήνι Μαγνησίας βρέθηκε αγαλματίδιο της εποχής του Λίθου, που παριστάνει ανθρώπινη μορφή με άρπα.[15] Επίσης, σε αγγείο από την πρώτη φάση κατοίκησης του οικισμού Σέσκλο της Θεσσαλίας απεικονίζονται ανθρώπινες μορφές που χορεύουν.[16]

Τα μουσικά όργανα και τα τμήματα οργάνων που βρέθηκαν στις ανασκαφές σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις των περιοχών που προαναφέρθηκαν, καθώς και οι απεικονίσεις τους σε ανάγλυφα, τοιχογραφίες και στην κεραμική δίνουν μια σαφή εικόνα για τις μορφές τους, αλλά και για τις περιστάσεις της ανθρώπινης ζωής, οι οποίες συνοδεύονταν από μουσική.

[11] Αθανασιάδης 1984, 68, 69.
[12] Sachs 1940, 105-106.
[13] Sachs 1943, 59-60.
[14] Younger 1998, 1.
[15] Γουλάκη-Βουτυρά 2012, 21-22.
[16] Hood 1993, 33.

Τα έγχορδα όργανα

Πίνακας χρονολογιών

Μεσοποταμία	Αίγυπτος	Συροπαλαιστίνη	Αιγαίο
Προϊστορική περίοδος -έως και το 3000 π.Χ	Προδυναστική περίοδος - έως και το 3000 π.Χ		-
Σουμεριακός πολιτισμός Πρώιμη δυν. Περίοδος 2900-2370 π.Χ	1η και 2η Δυναστεία 3000-2780 π.Χ		-
Σουμερο-Ακκαδική Περίοδος 2370-2100 π.Χ	Αρχαίο Βασίλειο 3η-αρχή 11ης Δυναστείας 2780-2040 π.Χ		Πρώιμη Εποχή Χαλκού ΙΙ 2800-2300/2200 π.Χ
3η Δυναστεία της Ουρ 2100-2000 π.Χ Βαβυλωνιακός πολιτισμός 2000-1600 π.Χ	Μέσο Βασίλειο 11η και 12η Δυναστεία 2040-1730 π.Χ	Αναφορές στην Βίβλο 2000-1000 π.Χ	ΜΜ ΙΙ 2160-1800 π.Χ ΜΜ ΙΙΒ 1800-1700 π.Χ
	Περίοδος των Υκσώς 1730-1562 π.Χ		ΥΜ Ι 1600-1425 π.Χ ΥΕ Ι 1650-1550 π.Χ
Κασσιτική ηγεμονία 1600 π.Χ	Νέο Βασίλειο 18η Δυναστεία 1562-1308 π.Χ		ΥΜ ΙΙΙΑ1405-1370 π.Χ
Άνοδος των Ασσυρίων 1350-1000 π.Χ	19η Δυναστεία 1308-1085 π.Χ	Εισαγωγή μουσικών οργάνων από την Αίγυπτο 1000 π.Χ	ΥΕ ΙΙΙΒ 1300-1230 π.Χ ΥΕ ΙΙΙC 1190-1060 π.Χ

Το βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ ανακαλύφθηκε το 1922 από τον C.L. Woolley στην νοτιοανατολική γωνία του νέο-βαβυλωνιακού τεμένους της εποχής του Nebuhadnezzar II.17. Βρέθηκαν 1850 τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από την Προδυναστική έως και την εποχή της βασιλείας του Σαργών.[18] Από τις ανασκαφές σε κάποιους από τους τάφους ήρθαν στο φως τα κατάλοιπα από ένδεκα συνολικά έγχορδα μουσικά όργανα: δύο άρπες και εννέα λύρες, με ένδεκα έως δεκαπέντε χορδές και με ξύλινα ηχεία. Όλα αυτά τα όργανα ήταν πλούσια διακοσμημένα με ενθέματα από χρυσό, ασήμι, χαλκό, λάπις λάζουλι, φίλντισι και άλλα υλικά, τα οποία είχαν μείνει αναλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου.[19]

Οι μουσικολόγοι βασίστηκαν αρχικά στην εικονογραφία των σφραγίδων και των πλακών, όπου παριστάνονταν άρπες με τέσσερις ή πέντε χορδές (εικ. 3). Από τις εικόνες αυτές συμπέραναν ότι η μουσική στην αρχαία Μεσοποταμία ήταν πιθανότατα

[17] Woolley 1934, 12.
[18] Woolley 1934, 32.
[19] Kilmer 1998, 12.

σε τετρατονικό ή πεντατονικό στάδιο. Τα πολύχορδα όργανα που βρέθηκαν στο βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ ανέτρεψαν την άποψη αυτή, καθώς ήταν κατά πολύ τελειότερα από αυτά που είχαν απεικονιστεί στην τέχνη. Ο μεγάλος αριθμός των χορδών και η περίτεχνη κατασκευή και διακόσμηση καταδεικνύουν ότι η μουσική ήταν μια τέχνη ήδη ανεπτυγμένη σε μεγάλο βαθμό και ότι είχε προηγηθεί μια μακροχρόνια πορεία εξέλιξης.[20]

Κατά την 3η χιλιετία π.Χ, τα κυριότερα έγχορδα όργανα ήταν οι άρπες και οι λύρες. Στα τέλη της εμφανίστηκε και η πανδουρίς, όργανο με μακρύ μπράτσο.

Άρπες

Οι άρπες είναι από τα πιο ενδιαφέροντα όργανα της αρχαίας Ε. Ανατολής λόγω της περίτεχνης κατασκευής τους, της ποικιλίας τους, αλλά και της διασποράς τους σε Ευρώπη, Αφρική και Ασία.[21]

Ο παλαιότερος τύπος άρπας ήταν το τοξοειδές τρίγωνο, που προήλθε από το μουσικό τόξο. Τα τοξοειδή τρίγωνα τα χρησιμοποιούσαν οι Σουμέριοι από το 3400 π.Χ ή και νωρίτερα, ενώ οι Αιγύπτιοι από το 2600 π.Χ. Το αντηχείο του οργάνου αυτού αποτελούνταν από ένα ολόκληρο τόξο ή το κατώτερο τμήμα του. Ηχείο και χορδοστάτης σχημάτιζαν οξεία ή αμβλεία γωνία κάτι που καθόριζε και τον τρόπο κρατήματος.[22] Ο μουσικός στήριζε την άρπα στον ώμο του και έπαιζε με τα δάχτυλα, χωρίς πλήκτρο (εικ. 4). [23]

Μετά το 2000 π.Χ, δηλαδή κατά την Βαβυλωνιακή περίοδο, οι άρπες αυτές αντικαταστάθηκαν στη Μεσοποταμία από τα γωνιώδη, ορθογώνια αρχικά τρίγωνα, καθώς και από τα λίγο μεταγενέστερα οξυγώνια τρίγωνα.[24] Τότε, στην σουμεριακή άρπα, προστέθηκε ένα εξάρτημα που συγκρατούσε τις χορδές, το οποίο διαπερνούσε υπό γωνία, το κατώτερο άκρο του οργάνου (εικ. 5). Το αντηχείο ήταν πολύ μεγάλο και είχε ανοίγματα. Υπήρχαν πολλές χορδές τις οποίες έκρουαν και με πλήκτρο. Οι χορδές κατέληγαν σε κουμπιά πάνω στα οποία δένονταν. Αργότερα, αντικαταστάθηκαν από μικρούς πασσάλους σαν μανταλάκια, που ήταν συνήθως εννέα.[25]

Ένας τύπος σουμεριακής άρπας που απεικονίστηκε στο αγγείο Bismya (εικ. 6), αντίθετα με τους προηγούμενους τύπους, παιζόταν οριζόντια. Το ηχείο, το οποίο εκτεινόταν σε έναν κοίλο λαιμό, κρατιόταν κάτω από το αριστερό μπράτσο του μουσικού. Στο τόξο που σχηματιζόταν ανάμεσα στο ηχείο και στο λαιμό, στερεώνονταν οι χορδές. Οι αρπιστές χρησιμοποιούσαν και πλήκτρο.[26]

Στην Αίγυπτο, η άρπα ήταν ίσως το πιο δημοφιλές όργανο. Οι Αιγύπτιοι είχαν έναν τύπο τέτοιου οργάνου, όπως το σουμεριακό, αλλά με ηχείο μεγαλύτερο. Κατά το Μέσο

[20] Duchesne-Guillemin 1981, 292.
[21] Duchesne-Guillemin 1981, 292.
[22] Michels 1994, 161.
[23] Duschesne-Guillemin 1981, 292.
[24] West 1992, 98.
[25] Duschesne-Guillemin 1981, 293.
[26] Duschesne-Guillemin 1981, 293.

Βασίλειο οι άρπες καλύπτονταν από πλούσια διακόσμηση. Την εποχή του Νέου Βασιλείου απέκτησαν δεκαοχτώ χορδές και το ηχείο τους βρισκόταν στο κατώτερο τμήμα τους. Οι μουσικοί έπαιζαν όρθιοι τα όργανα αυτά, τα οποία στηρίζονταν στο δάπεδο (εικ. 7). Επάνω τους απεικονίζονταν διάφορες σκηνές, ενώ πολλές φορές ήταν διακοσμημένα με το ολόγλυφο κεφάλι ενός Φαραώ (εικ. 8).[27]

Υπήρχε και ένας δεύτερος τύπος άρπας (εικ. 9). Πρόκειται για ένα πιο ελαφρύ και φορητό όργανο το οποίο στηριζόταν στον ώμο του μουσικού. Είχε τέσσερις χορδές στερεωμένες σε ένα λαιμό με εγκοπές, που εξείχε μέσα από το δέρμα που περιέβαλλε το ηχείο και κατέληγε σε ένα όμορφο σκαλιστό κεφάλι.[28]

Από την 25η δυναστεία και μετά η άρπα αλλάζει, καθώς σχηματίζεται σχεδόν ορθή γωνία ανάμεσα στο ηχείο και στις χορδές. Από τον 15ο π.Χ αιώνα και μετά, στην Αίγυπτο επικράτησε η κάθετη γωνιώδης άρπα από τη Βαβυλώνα με εικοσιένα ή περισσότερες χορδές (εικ. 10). Προτιμήθηκε λόγω της σταθερότητας που πρόσφερε η γωνιώδης κατασκευή της. Ο μουσικός στήριζε την άρπα αυτή στο στήθος του, ώστε η βάση της να βρίσκεται ανάμεσα στους μηρούς του. Ένα δείγμα, που σήμερα βρίσκεται στον Λούβρο, εξετάστηκε με ακτίνες Χ κι έτσι η εσωτερική της δομή είναι πλέον γνωστή.[29]

Στην Συροπαλαιστίνη υπήρχε το *Κιννόρ* ή αλλιώς η άρπα του βασιλιά Δαυίδ, όπως αναφέρεται στην Πεντάτευχο. Οι πρώτοι μεταφραστές της βίβλου στην Ελληνική γλώσσα το αποκάλεσαν κιθάρα. Επίσης, αναφέρονται και άλλα έγχορδα, όπως τα ψαλτήρια. Κανένα από τα παραπάνω όργανα δεν απεικονίστηκε σε γνωστό έργο.[30]

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ΙΙ εμφανίζονται στο Αιγαίο, και συγκεκριμένα στις Κυκλάδες και στη Λέρνα, οι πρώτες απεικονίσεις εγχόρδων οργάνων. Πρόκειται για τα Κυκλαδικά μαρμάρινα ειδώλια που παριστάνουν αρπιστές (εικ. 11) και για αποτυπώματα σφραγίδων που ερμηνεύθηκαν ως άρπες. Στα ειδώλια, οι μουσικοί και τα όργανα αποδίδονται αφαιρετικά. Κάθε άρπα είναι στην ουσία ένα τριγωνικό πλαίσιο, του οποίου η βάση σε σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου, αποτελεί το ηχείο. Η κορυφή του οργάνου καταλήγει σε μια προεξοχή σαν ράμφος, ίσως για να ενισχύει το σύνδεσμο μεταξύ των πλευρών ή για να ακουμπάει εκεί το δεξί χέρι. Οι άρπες των ειδωλίων είναι χωρίς χορδές, αντίθετα η άρπα σε σφράγισμα από τη Λέρνα έχει τέσσερις χορδές.[31]

Ο Έβανς αναγνώρισε ως άρπα ένα από τα σύμβολα των Μινωικών ιερογλυφικών, επάνω σε σφραγίδες και σε σφραγίσματα. Στα αρχεία των πινακίδων με Γραμμική Β γραφή το σύμβολο αυτό αποκαλείται *ασιατική άρπα.* Σε τρίπλευρη σφραγίδα από τα Μάλια της ΜΜΙΙΒ περιόδου, παριστάνεται μια διπλή άρπα (εικ. 12). Έχει σχήμα

[27] C.L.R 1913, 78.
[28] Duschesne-Guillemin 1981, 293.
[29] Duschesne-Guillemin 1981, 293; C.L.R 1913, 78.
[30] Sachs 1940, 106.
[31] Younger 1998, 12.

καρδιάς με δύο λοβούς. Σε κάθε λοβό υπάρχουν τέσσερις χορδές, δηλαδή σύνολο οκτώ που θα μπορούσαν να αποδώσουν μια οκτάβα.[32]

Λύρες

Οι λύρες είναι όργανα με ηχεία διαφόρων σχημάτων, από τα οποία εξέχουν πάντοτε δύο βραχίονες ή πήχεις στην επάνω πλευρά. Τα άκρα των βραχιόνων διαπερνώνται από μία μπάρα, τον ζυγό.[33]

Η σουμεριακή λύρα είχε συνήθως το σχήμα του σώματος κάποιου ζώου, συνήθως ταύρου ή κριαριού, κάτι που θυμίζει την ιερή τοτεμική της καταγωγή. Ήταν μεγάλου μεγέθους όργανο, συνήθως φορητό με έντεκα χορδές. Οι λύρες που βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Ουρ (3η χιλ. π.Χ) είναι διακοσμημένες με χρυσό και λάπις λάζουλι.[34]

Στο Μουσείο του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια υπάρχει μια σουμεριακή λύρα (εικ. 13), της οποίας τμήματα βρέθηκαν από μέλη της Βρετανικής και της Αμερικανικής αποστολής στην Ουρ, το διάστημα 1922-1929. Το όργανο χρονολογείται το 3000 π.Χ. Είναι διακοσμημένο με ένα χρυσό κεφάλι ταύρου με γένι από λάπις λάζουλι. Το ηχείο του καλύπτεται από πλάκα οστρέων με εικόνες εξαιρετικής τέχνης. Πρόκειται για σκηνές με ζώα σε ανθρώπινες ασχολίες (εικ. 14). Στην πρώτη σκηνή από επάνω, παριστάνεται ο ήρωας Γκιλγκαμές να παλεύει με δύο ταύρους με ανθρώπινα κεφάλια. Στην δεύτερη, ένα σκυλί που φοράει ζώνη με εγχειρίδιο, μεταφέρει ένα τραπέζι με κομμάτια κρέας επάνω του και ακολουθείται από ένα λιοντάρι που κρατάει λάμπα και ένα αγγείο μέσα σε πλεχτό καλάθι. Στην τρίτη σκηνή, ένας γάιδαρος καθισμένος πάνω στην ουρά του παίζει μια λύρα με κεφάλι ταύρου και ένα τσακάλι με δύο μουσικά όργανα, ένα σείστρο και ένα άλλο πάνω στο γόνατό του, φαίνονται να συνοδεύουν μια αρκούδα που χορεύει. Στην τέταρτη, ένα μιξογενές πλάσμα με σώμα σκορπιού και ανθρώπινο κεφάλι περπατά ακολουθούμενο από μια γαζέλλα που κρατάει δύο κύπελλα. Οι παραστάσεις αυτές γέννησαν πολλά ερωτήματα στους ειδικούς. Ίσως πρόκειται για παρωδία κάποιων τελετών, εικόνες από παραμύθια, σκηνές από το έπος του Γκιλγκαμές ή άνθρωποι μεταμφιεσμένοι σε τελετή εξορκισμού, λόγω του ότι η λύρα βρέθηκε σε τάφο.[35]

Από τις αρχές της 2ης χιλιετίας και μετά η Βαβυλώνα συνεχίζει την παράδοση με λύρες μεγαλυτέρου μεγέθους που στηρίζονταν στο δάπεδο και οι μουσικοί έπαιζαν όρθιοι. Τέτοιες λύρες παριστάνονται σε όστρακο από το Μουσείο της Βαγδάτης και σε χιττιτικό αγγείο από το Ιναντίκ στο Μουσείο της Άγκυρας (εικ. 15). Επίσης, άλλος ένας τύπος, είναι αυτός με τον λοξό ζυγό, όπως η ασημένια λύρα με το όρθιο ελάφι (εικ. 16). Ο τύπος με τη μορφή ζώου επιβίωσε μέχρι και τον 6ο αιώνα π.Χ. Στην Βαβυλώνα εμφανίστηκε και ένα όργανο μικρότερο, στρογγυλεμένο που κρατιόταν οριζόντια ή κάθετα. Σε εικόνα στον Λούβρο, φαίνεται να παίζεται με αμυγδαλόσχημο πλήκτρο. Στην Αίγυπτο παριστάνεται ένα τέτοιο όργανο να παίζεται από Σύριο νομά σε τάφο της

[32] Younger 1998, 13.
[33] Duschesne-Guillemin 1981, 293.
[34] Duschesne-Guillemin 1981, 294.
[35] Adolf 1950, 49.

12ης δυναστείας στο Μπενί Χασάν (εικ. 17). Η λύρα διαδόθηκε αργότερα στην Αίγυπτο. Σε εικόνες από την Αμάρνα παριστάνονται μεγάλου μεγέθους λύρες στηριγμένες στο έδαφος να παίζονται από δύο μουσικούς συγχρόνως, όπως στο χιττιτικό αγγείο (εικ. 18). Η διακόσμησή τους με σκηνές με ζώα θυμίζει Μεσοποταμία. Ο τύπος αυτός πέρασε πιθανότατα από την Ανατολία στην κοιλάδα του Νείλου. Στην Παλαιστίνη παρουσιάστηκαν όργανα με βραχίονες άνισου μεγέθους.[36]

Στο Αιγαίο και στον Ελλαδικό χώρο υπήρχαν δύο τύποι λύρας. Η τριγωνική λύρα χωρίς ηχείο και η φόρμιγγα με ηχείο. Κατά τα τέλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού παρουσιάστηκε και η κιθάρα με την ημισεληνοειδή βάση.[37]

Η τριγωνική λύρα είναι γνωστή από τοιχογραφία στο Ακρωτήρι της Θήρας, όπου γαλάζιοι πίθηκοι παριστάνονται να παίζουν τέτοια όργανα κίτρινου χρώματος, πεντάχορδα και με κόκκινες κηλίδες στο επάνω μέρος των βραχιόνων τους (εικ. 19). Θραύσματα από χέλυ, δηλαδή λύρα με ηχείο από όστρακο χελώνας βρέθηκαν στον ανατολικό βωμό του Μυκηναϊκού ιερού της Φυλακωπής της ΥΕΙΙΙΑ. Ήταν τρυπημένα, ίσως για την εφαρμογή των βραχιόνων.[38]

Ο όρος φόρμιγγα είναι γνωστός από τα ομηρικά έπη και αναφέρεται στο έγχορδο όργανο που συνδέεται με τον Απόλλωνα. Το ηχείο του είναι ξύλινο και σε σχήμα ημισελήνου. Συνήθως παριστάνεται με επτά χορδές.

Η φόρμιγγα απεικονίστηκε σε σφραγίδα της ΜΜ ΙΙ περιόδου, σε σαρκοφάγο από την Αγία Τριάδα (εικ. 20), και σε πυξίδα από τα Χανιά της ΥΜ ΙΙΙΑ (εικ. 21). Στην σαρκοφάγο παριστάνεται τελετή ίσως προς τιμήν του νεκρού με συνοδεία φόρμιγγας. Ο μουσικός κρατάει το όργανο με το λυγισμένο αριστερό του μπράτσο. Ένα περικάρπιο είναι δεμένο στον δεξί βραχίονα της λύρας και στο αριστερό χέρι του λυράρη. Το όργανο φαίνεται να έχει 55-65 εκ. ύψος, αν υπολογίσει κανείς ότι ξεκινάει από τη μέση του μουσικού και φτάνει στο πηγούνι του. Οι βραχίονες του είναι περίτεχνοι και σχηματίζουν δακτύλιους. Μια παρόμοια φόρμιγγα βρέθηκε σε τοιχογραφία του ανακτόρου της Πύλου (εικ. 22).[39]

Θραύσματα φόρμιγγας βρέθηκαν και στον θόλο στο Μενίδι σε στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΒ. Από αυτά έγινε η ανακατασκευή μιας κιθάρας που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (εικ. 23). Το ηχείο της είναι μια ορθογώνια βάση από πλάκα με σφίγγες και οι βραχίονες της από ελεφαντόδοντο. Πρόκειται όμως για υποθετική ανακατασκευή.[40]

Το λαούτο

Το λαούτο ήταν ένα όργανο με μακρύ μπράτσο που εξείχε από το ηχείο του οι χορδές του ήταν παράλληλες, όπως και στην λύρα. Ο μουσικός πίεζε τις χορδές σε διάφορα επίπεδα επάνω στο μπράτσο, μεταβάλλοντας το μήκος τους και συγχρόνως το

[36] Duschesne-Guillemin 1981, 294.
[37] Younger 1998, 14.
[38] Younger 1998, 17.
[39] Γουλάκη-Βουτυρά 2012, 24-25.
[40] Younger 1998, 22.

ύψος των τόνων που απέδιδαν. Οι πρωιμότερες απεικονίσεις του προέρχονται από το Ιράν. Από τα ευρήματα συμπεραίνεται ότι στη Βαβυλώνα υπήρχαν τουλάχιστον δύο τύποι λαούτων. Ο ένας τύπος, με μακριά λαβή και μικρό ωοειδές ηχείο, απεικονίστηκε σε σφραγιδοκύλινδρο που βρίσκεται σήμερα στο Λούβρο (εικ. 24), ενώ ο άλλος τύπος έχει ογκωδέστερο ηχείο και κοντύτερη λαβή (εικ. 25). Στην Αίγυπτο, το όργανο διαδόθηκε μετά τον 15^{ο} π.Χ αιώνα από την Ασία. Οι Χετταίοι είχαν ένα πολύ πιο περίτεχνο λαούτο, διακοσμημένο και με σχήμα που θυμίζει τη σημερινή κιθάρα. Το μπράτσο του ήταν χωρισμένο σε τάστα.

Συμπεράσματα

Η μουσική ήταν μια τέχνη ήδη εξελιγμένη σε μεγάλο βαθμό κατά την Εποχή του Χαλκού σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς της Ε. Ανατολής και του Αιγαίου. Ήταν μια τέχνη άρρηκτα δεμένη με την θρησκεία, και η μουσική εκπαίδευση στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, ίσως ήταν προνόμιο κάποιων κοινωνικών ομάδων που σχετίζονταν με τους ναούς. Οι μουσικοί φαίνεται ότι κατείχαν σημαντική κοινωνική θέση στις χώρες αυτές.

Οι πινακίδες με τη σφηνοειδή γραφή βρέθηκαν σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις, τόσο στη Μεσοποταμία, όσο και μακριά από αυτή, όπως η πινακίδα από την Ούγκαριτ, επομένως το μεσοποταμιακό τονικό μουσικό σύστημα είχε διαδοθεί πέρα από τα σύνορα της περιοχής όπου επινοήθηκε.

Το σύστημα χορδίσματος των οργάνων ήταν παρόμοιο σε όλες τις περιοχές αλλά δεν είναι γνωστό που πρωτοεμφανίστηκε.

Μυστήριο παραμένει το χρονικό κενό ανάμεσα στα πρωιμότερα ευρήματα στον Ελλαδικό χώρο, και σε αυτά των μέσων της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Τα έγχορδα όργανα από τον Ελλαδικό χώρο, την Κρήτη και τις Κυκλάδες παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από αυτά των άλλων περιοχών.

Στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, βρέθηκαν παραστάσεις με μουσικά σύνολα. Αντίθετα στο Αιγαίο, βλέπουμε έναν μουσικό να συνοδεύει χορό ή τελετή.

Οι διαφορές αυτές ανάμεσα στα όργανα, ως προς το μέγεθος, τις αναλογίες ανάμεσα στα τμήματά τους, το σχήμα τους, τον αριθμό των χορδών αλλά και τον τρόπο παιξίματος, σημαίνουν και διαφορετικές τονικότητες, έκταση ήχων και γενικά διαφορετικές δυνατότητες των οργάνων. Κάποια όργανα δεν διαδόθηκαν πέρα από τα όρια της περιοχής όπου φαίνεται ότι επινοήθηκαν. Ενώ, λοιπόν, φαίνεται ότι υπήρχαν επαφές μεταξύ των λαών και ανταλλαγές διαφόρων στοιχείων σε ότι αφορά την τέχνη της μουσικής, ωστόσο το πιθανότερο είναι η τέχνη αυτή να γεννήθηκε και να εξελίχθηκε παράλληλα σε όλη την Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο, εκφράζοντας την ιδιοσυγκρασία κάθε λαού.

Βιβλιογραφία

Adolf, H. (1950). The Ass and the Harp. *Speculum, 25* (1), 49-57.
Αθανασιάδης, Δ. (1984). *Ιστορία της Μουσικής* (Τόμ. Α). Θεσσαλονίκη: Έκδοση Μακεδονικού Ωδείου.

C.L.R., (1913). Egyptian Furniture and Musical Instruments. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 8* (4), 72-79.
Γουλάκη-Βουτυρά, Α. (2012). *Ελληνικά Μουσικά Όργανα, Αναζητήσεις σε εικαστικές και γραμματειακές μαρτυρίες (2000 π.Χ-2000 μ.Χ.),* Θεσσαλονίκη ΑΠΘ.
Duschesne-Guillemin, M. (1981). Music in Ancient Mesopotamia and Egypt. *World Archaeology, 12* (3), 287–297.
Fink, R. (1988). Images from Ancient Times and Tablet Show: Evidence of Harmony in Ancient Music. *Archeologia Musicalis*.
Hood, S. (1993). *Η Τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα.* Αθήνα: Καρδαμίτσα.
Kilmer, A. D. (1998). The Musical Instruments from Ur and Ancient Mesopotamian Music. *Expedition, 40* (2), 12–19.
Langdom, S. (1913). *Babylonian Liturges.* Paris: Geuthner.
Michels, U. (1994). *΄Ατλας της Μουσικής* (Τόμ. Ι). (Ι. Έ. (Ι.Ε.Μ.Α), Μεταφρ.) Αθήνα: Φίλιππος Νάκας.
Robson, E. (2000). "Mathematical Cuneiform Tablets in Philadelphia-Part 1: Problems and Calculations", *Sources and Commentaries in Exact Sciences (SCIAMVS)*, Volume 1, 2000, p. 11–48.
Sachs, C. (1940). *The History of the Musical Instruments.* New York: W.W. Norton.
Sachs, C. (1943). *The rise of Music in the Ancient World East and West.* New York: W. W. Norton & Company, Inc.
Σακελλαράκης, Γ. Ντούμας, Χρ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. Ιακωβίδης, Σ. (1994). Η αυγή της ελληνικής τέχνης, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών (Σειρά: Ελληνική τέχνη).
Woolley, C. (1934). *Ur Excavations II-The Royal Cemetery.* London.
Younger, J. G. (1998). *Music in the Aegean Bronze Age.* Jonsered Sweden: Paul Astroms Forlag.

Διαδίκτυο

http://www.flutopedia.com/mesopotamian_flutes.htm

Κατάλογος εικόνων

Εικ. 1: Το αρχαιότερο γνωστό μουσικό κείμενο, Fink 1988.
Εικ. 2: Απόσπασμα του Έπους του Γκιλγκαμές. Από την συναρμολόγηση των πινακίδων BM 36909, BM 37023, και F 235 που βρίσκονται σήμερα στο Βρεταννικό Μουσείο. Η μεταγραφή έγινε από τον Andrew R. George, http://www.flutopedia.com/mesopotamian_flutes.htm.
Εικ. 3: Αποτύπωμα σφραγίδας από το Ghogha Mish (4η χιλ. π.Χ). Η Ελαμιτική συναυλία. Τύμπανα, κόρνα και τετράχορδη άρπα, Duschesne-Guillemin 1981, pl. 38.
Εικ. 4: Ανακατασκευή τοξωτής άρπας από τον τάφο της βασίλισσας Πουαμπί (2600 π.Χ), Duschesne-Guillemin 1981, pl. 50.
Εικ. 5: Βαβυλωνιακή κάθετη γωνιώδης άρπα του 1800π.Χ (Μουσείο Λούβρου), Duschesne-Guillemin 1981, pl. 51.
Εικ. 6: Το αγγείο Bismya. Μουσικοί με οριζόντια άρπα, τρομπέτα και τουμπελέκι 3η χιλ. π.Χ Oriental Inst. Chicago.
Εικ. 7: Αιγυπτιακό μουσικό τρίο με διπλό όμποε, λαούτο και άρπα. Νέο Βασίλειο, Duschesne-Guillemin 1981, pl. 46.
Εικ. 8: Κυρτή αιγυπτιακή άρπα 25η Δυναστεία, Duschesne-Guillemin 1981, pl. 54.

Εικ. 9: Αιγυπτιακό ντουέτο: φορητή άρπα και λαούτο. Νέο Βασίλειο, Duschesne-Guillemin 1981, pl. 52.
Εικ. 10: Αιγυπτιακό δείγμα κάθετης γωνιώδους άρπας. Νέο Βασίλειο (Μουσείο Καΐρου).
Εικ.11: Ο αρπιστής της Κέρου 2300-2200 π.Χ.
[http://odysseus.culture.gr/java/image?foto_id=2240&size=m1].
Εικ. 12: Σφραγίδες με άρπες Younger 1998, pls. 24 και 25.
Εικ. 13: Η λύρα από την Ουρ.
[http://sumerianshakespeare.com/mediac/450_0/media/2bb5ecf2c805583afffff8617ffffe415.jpg].
Εικ. 14: Οι εικόνες από το ηχείο της λύρας της Ουρ.
[http://sumerianshakespeare.com/mediac/450_0/media/9e52fba4c8055a72ffff8256ffffe415.jpg].
Εικ. 15: Χετιτικό αγγείο με λύρα από το Ιναντίκ. Μουσείο Άγκυρας. http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/7385390.jpg
Εικ. 16: Σουμεριακή λύρα. Πανεπιστημιακό Μουσείο της Φιλαδέλφειας. https://o.quizlet.com/oTJjlrPWTqOZptm7VdlpXQ_m.png.
Εικ. 17: Τοιχογραφία από τάφο της 12ης Δυναστείας στο Μπενί Χασάν. Σύριος νομάς παίζει λύρα. [http://www.bible-researcher.com/beni-hasan2.jpg].
Εικ. 18: Τοιχογραφία από την Αμάρνα. Νέο Βασίλειο. Δύο μουσικοί παίζουν συγχρόνως μια λύρα στηριγμένη στο δάπεδο.
[http://carrieschroeder.com/amarna/akh_daily_a/akh_daily_a_images/akh_daily_a1-5_02.jpg].
Εικ. 19: Θραύσματα τοιχογραφίας με λύρα. Ακρωτήρι Θήρας. Ξεστή 3, δωμάτιο 4.
[http://ancienthellenicmusic.files.wordpress.com/2013/01/sps_lyresgrammenou_2011_a4.jpg].
Εικ. 20: Εικόνα σε λίθινη σαρκοφάγο από την Αγ. Τριάδα.
[http://www.piop.gr/~/media/Images/PIOP/Research/EllinikaMousikaOrgana/T0017a.jpg].
Εικ. 21: Πυξίδα με κιθαρωδό από θαλαμωτό τάφο στην περιοχή Απτέρας Χανίων.
[http://image.slidesharecdn.com/random-100511113125-phpapp01/95/-38-728.jpg?cb=1273595585].
Εικ. 22: Ο κιθαρωδός από την τοιχογραφία στο ανάκτορο της Πύλου.
[http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/Yliko/OMHROS%20ODYSSEIA/Eikones.Odysseia/aoidos-lira.jpg].
Εικ. 23: Ανακατασκευή λύρας από θραύσματα που βρέθηκαν στο Μενίδι. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.
[https://theancientweb.files.wordpress.com/2014/03/4b390-ce91cf87ceb1cf81cebdcf8ecebd2.jpg?w=540&h=640]
Εικ. 24: Σφραγιδοκύλινδρος του 14ου π.Χ αιώνα. Ελαμιτικό λαούτο και μικρή ορθογώνια λύρα. Μουσείο Λούβρου, Duschesne-Guillemin 1981, pl. 63.
Εικ. 25: Βαβυλωνιακό λαούτο. Duschesne-Guillemin 1981, pl. 64.

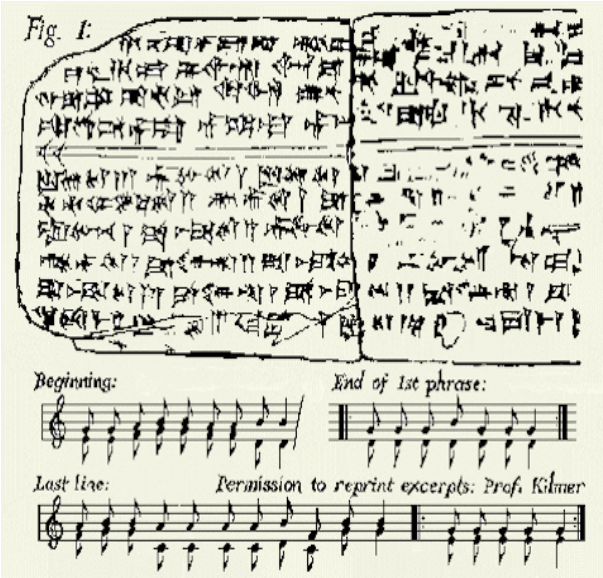

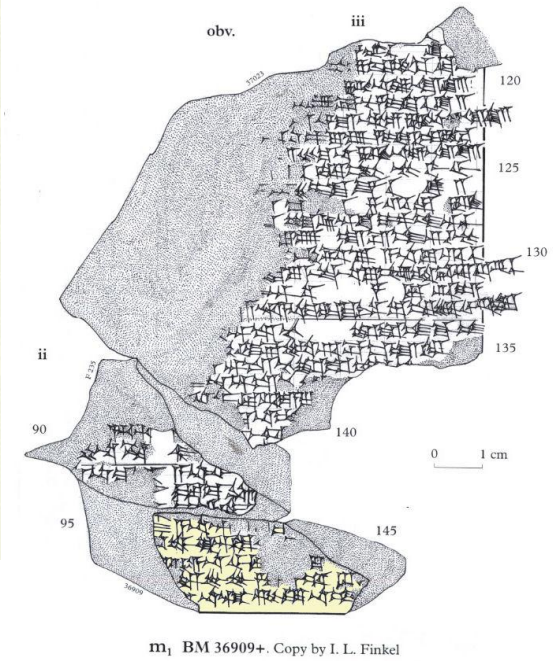

Εικ. 1

Εικ. 2

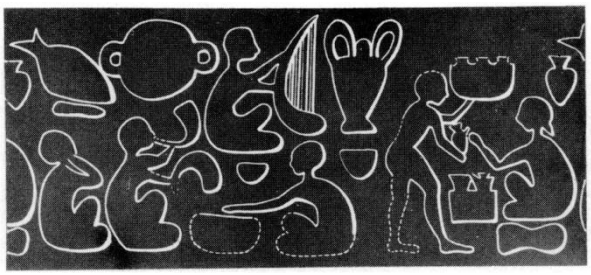

Εικ. 3

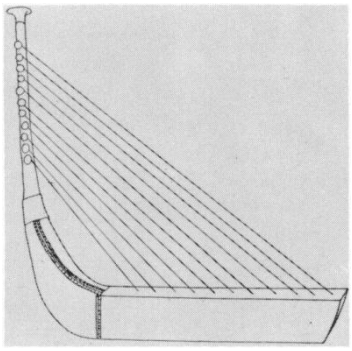

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

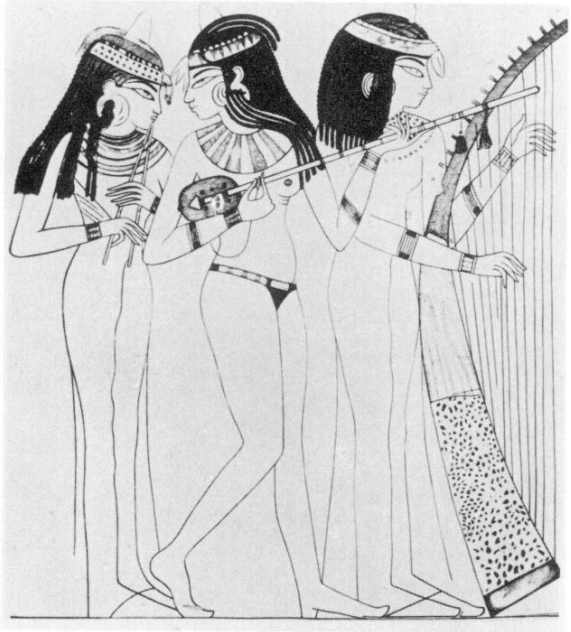

Εικ. 7

Εικ. 9

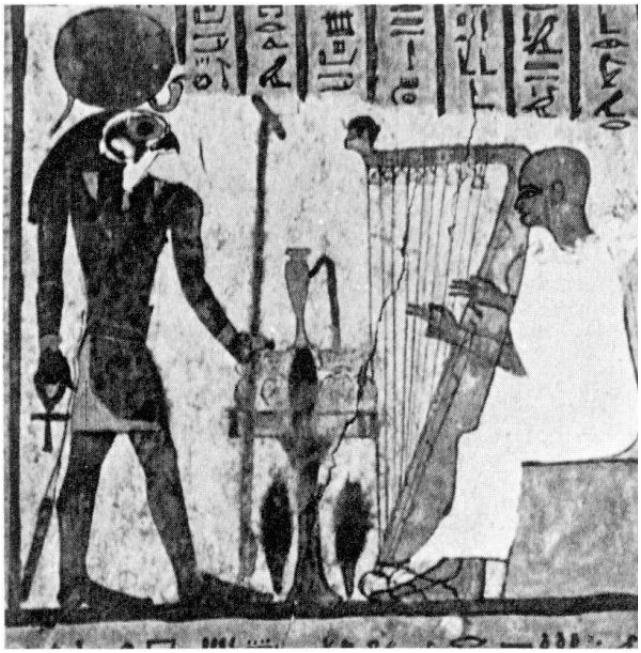

Εικ. 8

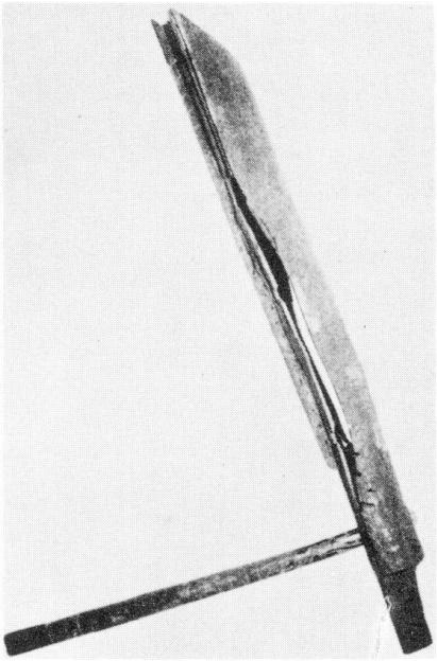

Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 13

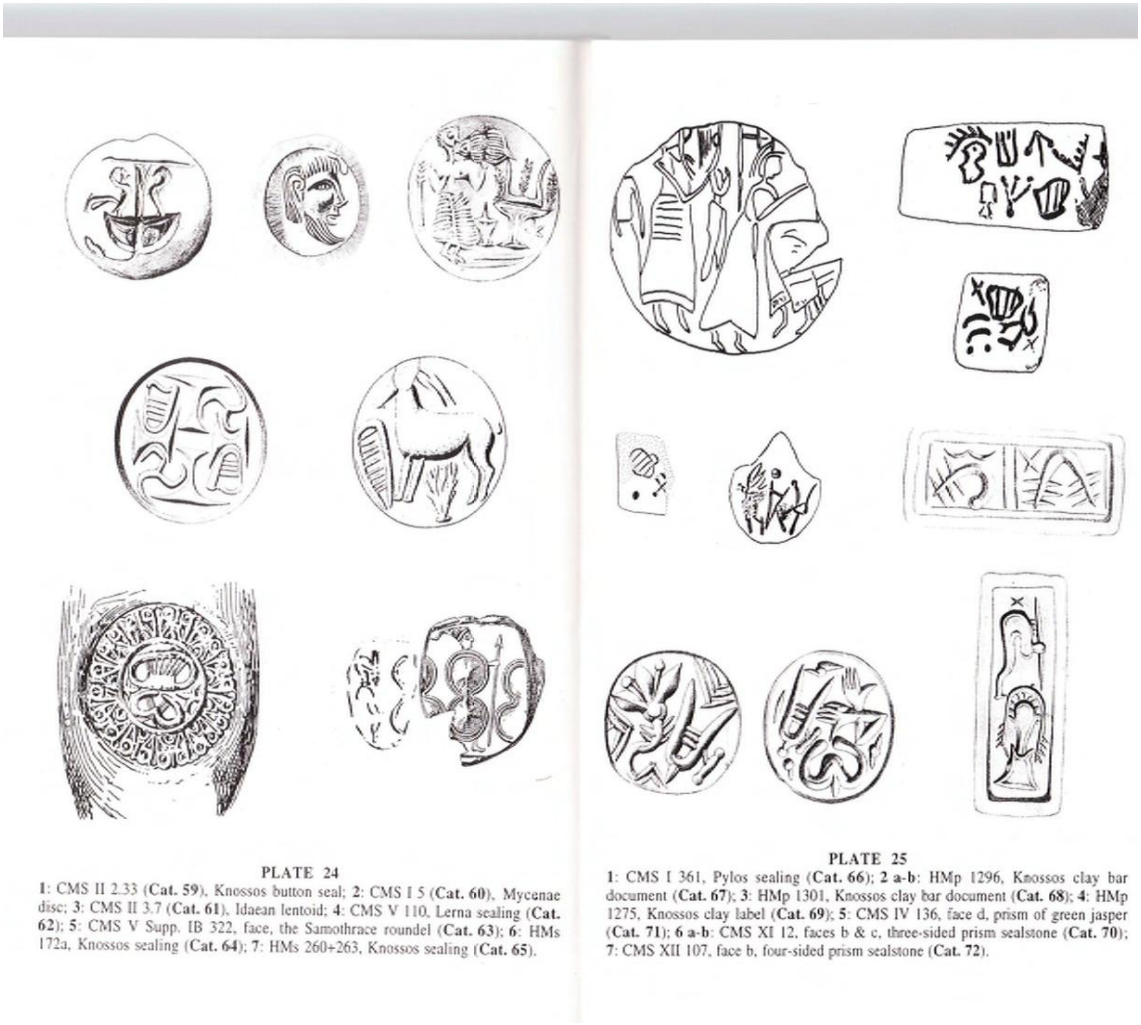

PLATE 24

1: CMS II 2.33 (**Cat. 59**), Knossos button seal; 2: CMS I 5 (**Cat. 60**), Mycenae disc; 3: CMS II 3.7 (**Cat. 61**), Idaean lentoid; 4: CMS V 110, Lerna sealing (**Cat. 62**); 5: CMS V Supp. IB 322, face, the Samothrace roundel (**Cat. 63**); 6: HMs 172a, Knossos sealing (**Cat. 64**); 7: HMs 260+263, Knossos sealing (**Cat. 65**).

PLATE 25

1: CMS I 361, Pylos sealing (**Cat. 66**); 2 a-b: HMp 1296, Knossos clay bar document (**Cat. 67**); 3: HMp 1301, Knossos clay bar document (**Cat. 68**); 4: HMp 1275, Knossos clay label (**Cat. 69**); 5: CMS IV 136, face d, prism of green jasper (**Cat. 71**); 6 a-b: CMS XI 12, faces b & c, three-sided prism sealstone (**Cat. 70**); 7: CMS XII 107, face b, four-sided prism sealstone (**Cat. 72**).

Εικ. 12

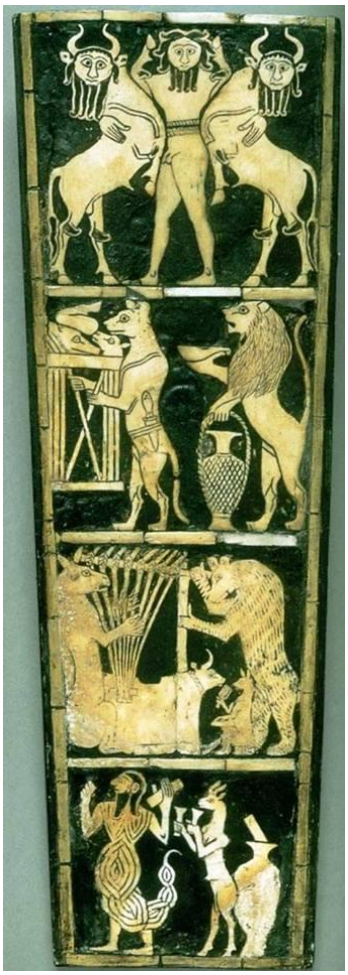

Εικ. 14

Εικ. 15

Εικ. 17

Εικ. 18

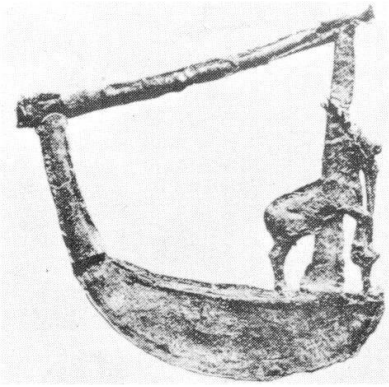

Εικ. 16

Εικ. 19

Εικ. 21

Εικ. 22

Εικ. 20

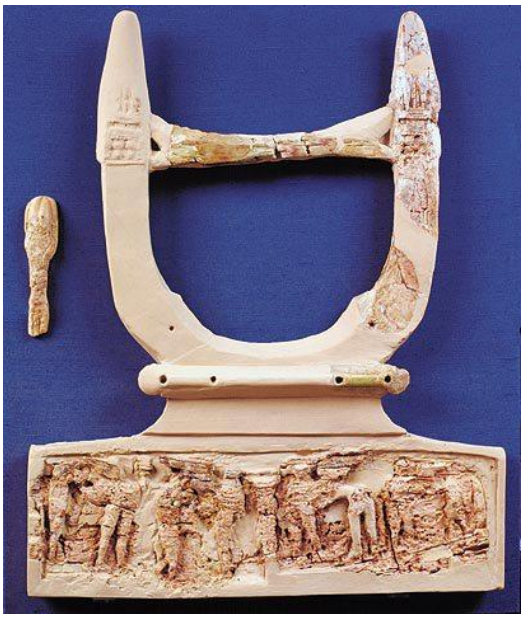

Εικ. 23

Εικ. 24

Εικ. 25

Μινωική Κρήτη και πολιτισμοί της Μικράς Ασίας κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. Επικοινωνία, επαφές και επιδράσεις

Κώστας Γεωργακόπουλος

Περίληψη

Ο μινωικός πολιτισμός υπήρξε από τις απαρχές του ιδιαίτερα εξωστρεφής, αναπτύσσοντας ποικιλόμορφες σχέσεις με τους λαούς και πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου. Οι διασυνδέσεις αυτές υπήρξαν επωφελείς για όλους τους συμμετέχοντες και οι Κρήτες τεχνίτες κατείχαν υψηλή θέση στις προτιμήσεις τόσο των Αιγυπτίων όσο και των τοπικών ηγεμόνων της ευρύτερης περιοχής της Συρίας, όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα. Πιο ασαφής, ωστόσο, παραμένει η εικόνα των επαφών μεταξύ των φορέων του μινωικού πολιτισμού και των πολιτισμών της Μικράς Ασίας, μολονότι έχουν συζητηθεί διεξοδικά οι σχέσεις των Μυκηναίων και των Χετταίων σε μεταγενέστερη φάση (το περίφημο ζήτημα των Αχχιγιάβα). Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν παλαιότερα και πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα από διάφορες θέσεις της Κρήτης και της Μικράς Ασίας και θα επαναξιολογηθούν τα δεδομένα που προκύπτουν, ώστε να τεθούν σε νέες βάσεις οι σχέσεις των δύο αυτών περιοχών κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Λέξεις-Κλειδιά: Κρήτη, Μικρά Ασία, διαθαλάσσιο εμπόριο, αλληλεπιδράσεις, διαπολιτισμικές επαφές

Εισαγωγή

Η ανάδυση των ανακτορικών κέντρων στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Κρήτη αποτέλεσε το έναυσμα της εντατικοποίησης των επαφών των Μινωιτών, που είχαν ήδη ξεκινήσει από την προανακτορική περίοδο, με εξωαιγαιακά πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα. Η Αίγυπτος, η Κύπρος και οι πόλεις της Συροπαλαιστινιακής ακτής αποτελούσαν τους κύριους εταίρους των Κρητών τόσο στις εμπορικές όσο και στις πολιτιστικές ανταλλαγές.

Τα κρητικά ανάκτορα έσπευδαν σε αναζήτηση πρώτων υλών και αντικειμένων κύρους «εξωτικού» χαρακτήρα που πιστοποιούσαν την εξουσία των ηγετικών πολιτικά και κοινωνικά τάξεων του νησιού ανάμεσα στο ντόπιο πληθυσμό με την παράλληλη αναζήτηση νομιμοποίησης και πολιτικής αναγνώρισής τους από τα άλλα κέντρα εξουσίας στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η διασύνδεση των Μινωιτών με τα παραπάνω κέντρα έχει μελετηθεί επισταμένως και έχει προάγει την αρχαιολογική έρευνα σε αρκετά ικανοποιητικό επίπεδο. Ωστόσο, λιγότερα είναι γνωστά για τις σχέσεις της Κρήτης με τους πολιτισμούς της μικρασιατικής χερσονήσου, παρά την γεωγραφική εγγύτητά τους και την στενή πολιτιστική συνάφεια ορισμένων περιοχών, εν αντιθέσει με την περίπτωση των μεταγενέστερων χρονικά δραστηριοποιηθέντων Μυκηναίων που έφερε στην επιφάνεια και το πολυσυζητημένο ζήτημα των Ahhiyawa.

Το κείμενο θα επικεντρωθεί στην ανάλυση και στο αρχαιολογικό πλαίσιο των μικρασιατικών ή μικρασιατικού τύπου και έμπνευσης αντικειμένων που έχουν βρεθεί

στην Κρήτη κατά τη 2η χιλιετία π.Χ., καθώς και στη μινωική παρουσία στις μικρασιατικές ακτές την ίδια χρονική περίοδο με τα συνακόλουθα ερμηνευτικά μοντέλα.

Αξίζει αρχικά να επισημανθεί ότι κατά καιρούς επανέρχεται στο προσκήνιο η αρκετά παλιά ιδέα περί αποικισμού της Κρήτης από μικρασιατικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα με μια θεωρία,[1] λοιπόν, η ανάπτυξη των οικισμών στις βόρειες ακτές της Κρήτης κατά την ΜΜ ΙΑ, οφείλεται και σε εποίκους από τα νησιά και τη δυτική Μικρά Ασία. Οι πιθοταφές που έως τότε ήταν σπάνιες στο Αιγαίο, αλλά συχνότατες στη δυτική Μ. Ασία κάνουν την εμφάνισή τους κατά μήκος των βορείων παραλίων της Κρήτης, από τα Χανιά ως τη Ζάκρο. Ενδεχομένως, η μινωική γλώσσα να αποτελούσε κλάδο της ευρύτερης μικρασιατικής λουβικής γλωσσικής οικογένειας και οι Μινωίτες, παρά την εξέλιξη της γλώσσας τους κατοπινούς αιώνες, να είχαν τη δυνατότητα να συνεννοηθούν με τους κατοίκους των μικρασιατικών παραλίων χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, τουλάχιστον για βασικές έννοιες, όπως συμβαίνει σήμερα για παράδειγμα σε συνομιλίες μεταξύ Ιταλών και Ισπανών (που η γλώσσα τους προέρχεται από κοινή ρίζα, τα λατινικά).

Μικρασιατικού τύπου και επιρροής αντικείμενα[2] στην Κρήτη

Οι πρώτες εμφανείς και αδιαμφισβήτητες σχέσεις που ανιχνεύονται αρχαιολογικά μεταξύ των δύο περιοχών προέρχονται από τη Φαιστό. Πιο συγκεκριμένα, η εύρεση ορισμένων ΜΜ ΙΙ σφραγισμάτων που παρουσιάζουν στυλιστικές ομοιότητες με αντίστοιχα σφραγίσματα μιας σειράς θέσεων της κεντρικής Μικράς Ασίας (Kültepe, Acemhöyük, Boğazköy, Alishar Höyük, Karahöyük) και χρονολογούνται στα τέλη του 18ου – αρχές του 17ου αιώνα π.Χ. φανερώνουν ένα δίχως αμφιβολία υψηλό επίπεδο επαφών. Υπάρχουν εμφανείς αναλογίες μεταξύ των σφραγισμάτων των δύο περιοχών σε θέματα σχεδίασης γεωμετρικών (π.χ. συμπλεκόμενες σπείρες, οι οποίες για πρώτη φορά εισάγονται ως διακοσμητικό στοιχείο στην Κρήτη κατά τη ΜΜ περίοδο) και εικονιστικών (γρύπες, αντωποί λέοντες) μοτίβων. Τα θέματα των σφραγισμάτων προέρχονται από τη Μικρά Ασία, με απώτερη καταγωγή σε κάποιες περιπτώσεις την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία, στη Φαιστό όμως μεταπλάθονται καλλιτεχνικά και προσαρμόζονται στα μινωικά πρότυπα. Σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή, το σφράγισμα των αντωπών λεόντων (εικ. 1), θέμα αγαπητό της κρητομυκηναϊκής τέχνης, αποτελεί απευθείας εισαγωγή από τη Μικρά Ασία, άλλοι ωστόσο, υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μινωική μίμηση μικρασιατικού θέματος. Οι καταφανείς καλλιτεχνικές ομοιότητες των σφραγισμάτων οδήγησαν σε συσχετισμούς με το διοικητικό σύστημα που ενδεχομένως οι Μινωίτες υιοθέτησαν από την Ανατολή, καθώς και για το ότι τα σφραγιστικά θέματα πέρασαν σε αυτούς χωρίς ακριβώς να γνωρίζουν τις έννοιες που αντιπροσώπευαν στο προηγούμενο περιβάλλον τους.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι μινωικές σφίγγες. Μολονότι, όπως είναι γνωστό, πως ως μυθικά πλάσματα προέρχονται από την Αίγυπτο, σε κάποιες

[1] Watrous 1994, 728.

[2] Για αναλυτική βιβλιογραφία των αντικειμένων που αναφέρθηκαν βλ. Georgakopoulos, 2009, 90-95; Georgakopoulos, 2012, 139-140.

περιπτώσεις η συριακή και μικρασιατική εκδοχή τους φαίνεται πως έχουν επηρεάσει τη μινωική τέχνη. Χαρακτηριστικές είναι δύο σφραγίδες από το Ashmolean και τη συλλογή Γιαμαλάκη αντίστοιχα. Η πρώτη χρονολογείται στη ΜΜ περίοδο, είναι άπτερη, με 2 τούφες μαλλιών και παρουσιάζει ομοιότητες με τη σφίγγα των Μαλίων που είναι επίσης άπτερη, με βοστρύχους και γένι. Και οι δύο σφίγγες φαίνονται περισσότερο έτοιμες να εφορμήσουν παρά να μείνουν στατικές. Στυλιστικά προέρχονται από την αιγυπτιακή καθιστή σφίγγα. Κάποια στοιχεία ωστόσο ταυτίζονται με τις μετεξελιγμένες σφίγγες σφραγίδων της Συρίας του 19ου και 18ου αι. που βρίσκονται σε κίνηση και φαίνεται ο διασκελισμός τους.

Η σφίγγα από τη συλλογή Γιαμαλάκη χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙ. Όρθια, άπτερη, με μαλλιά, έχει δύο κέρατα (χαρακτηριστικό και των σφιγγών της Αιγύπτου) ή βόστρύχους και τη γλώσσα έξω από το στόμα. Οι βόστρυχοι των μινωικών σφιγγών προέρχονται πιθανότατα από την εικονογραφία της Μ. Ασίας, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά από τις σφίγγες του Acem höyük.

Δύο λίθινες άπτερες σφίγγες από την Αγία Τριάδα (εικ. 2) και την Τύλισο που χρονολογούνται στην ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο παρουσιάζουν στυλιστικές ομοιότητες με ανάλογες από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η πρώτη φέρει στη ράχη της μια κυκλική κοιλότητα και ήταν κατασκευασμένη από οφίτη και όχι από στεατίτη, όπως θεωρείτο μέχρι πρόσφατα, κάτι που δείχνει ότι κατά πάσα πιθανότητα ήταν κρητικό δημιούργημα και δεν αποτελούσε εισηγμένο αντικείμενο.

Η σφίγγα από την Τύλισο έφερε δύο κυκλικές κοιλότητες στην πλάτη της. Από πολλούς θεωρείται αντίγραφο αυτής τη Αγ. Τριάδας και ενδεχομένως, κίβδηλο έργο. Βρισκόταν στην κατοχή του Reber, ενός συλλέκτη που εμπλούτιζε τη συλλογή του με αντικείμενα που είχαν αποκτηθεί με αμφιλεγόμενους τρόπους και όχι με τόσο διαφανείς διαδικασίες. Πάντως επέτρεψε στον Evans να φωτογραφίσει τη σφίγγα της Τυλίσου, ωστόσο, από το σημείο αυτό και ύστερα τα ίχνη της αγνοούνται.

Οι απόψεις για τη χρήση τους διαφέρουν. Στη Μεσοποταμία ανάλογα αντικείμενα χρησιμοποιούνταν ως λυχνάρια ή μελανοδοχεία, ενώ σε άλλα σημεία της ανατολικής Μεσογείου ως μονάδες μέτρησης βάρους, όπως η σφίγγα από το ναυάγιο του Ulu-burun.

Πήλινοι ΜΜΙΙ κάνθαροι (αγγεία που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα) από τα Γουρνιά, τα Μάλια, το Σμάρι και το ΜΜ ΙΙΒ μινωικό ναυάγιο της Ψείρας, καθώς και ένας ασημένιος κάνθαρος από τα Γουρνιά (εικ. 3) αποκαλύπτουν πιθανή σύνδεση της μινωικής μεταλλοτεχνίας με τύπους αγγείων της κεντρικής Μικράς Ασίας.

Τα ρυτά σε σχήμα κεφαλής μόσχου και ταύρου από τη Φαιστό και τον Κομμό αντίστοιχα που χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΒ, φαίνεται ότι έχουν επηρεαστεί από αγγεία σε σχήμα κεφαλής ζώου της Μέσης Εποχής του Χαλκού της κεντρικής Μ. Ασίας.[3] Τα μικρασιατικά αγγεία, ωστόσο, δεν ήταν ποτέ ρυτά, έχοντας έτσι θεμελιώδεις διαφορές ως προς τη χρήση τους με τα παρεμφερή αιγαιακά αγγεία.

[3] Koehl 2006.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει, ένα ωοειδές ρυτό με ανάγλυφη ακιδωτή διακόσμηση από τη φάση ΙΒ της Φαιστού, που χρονολογείται και αυτό στη ΜΜ ΙΙΒ. Ο Koehl το κατατάσσει στην υποκατηγορία Type HL (handleless) III Piriform, της οποίας θεωρείται το πρωιμότερο παράδειγμα. Τα κοντινότερα παράλληλα είναι μια σειρά μικρασιατικών κυπέλλων της Μέσης Εποχής του Χαλκού από θέσεις της περιόδου των «ασσυριακών εμπορικών αποικιών».[4]

Η απόληξη σκήπτρου από πράσινο οφίτη σε σχήμα πελέκεως και πάνθηρα από τα Μάλια που χρονολογείται στη ΜΜ περίοδο θεωρείται «ξένη» προς τη μινωική λιθοτεχνία και πιθανότατα πρόκειται για εισηγμένο αντικείμενο. Η επιφάνεια είναι διακοσμημένη με πλέγμα σπειρών. Οι εγχάρακτοι κύκλοι στο πρόσωπο και στην άκρη του ποδιού του πάνθηρα έχουν αξιοσημείωτο αριθμό παραλλήλων στην κεντρική Μικρά Ασία, όπως για παράδειγμα ένα κύπελλο σε σχήμα αγριόχοιρου από το Kültepe.

Ιδιαίτερη εντύπωση για την προέλευσή τους προκαλούν κάποιες λεπίδες οψιανού που βρέθηκαν σε ΜΜ ΙΒ στρώμα από το «Δωμάτιο του αποθέτη με τις Λεκανίδες» (Vat Room Deposit) της Κνωσού και από τα Μάλια, καθώς προέρχονται από το Göllü Dağ, ενώ σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα το 42% του χαλκού από το Quartier Mu των Μαλίων προέρχεται από τη Μικρά Ασία.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά σε ένα αντικείμενο που δεν έχει βρεθεί στην Κρήτη, ωστόσο κατά τη γνώμη του γράφοντος σχετίζεται άμεσα με δραστηριότητες των Μινωιτών. Πρόκειται για ένα ασημένιο αγγείο ελαφιού από τον λακκοειδή τάφο IV των Μυκηνών που χρονολογείται στην ΥΕ Ι περίοδο θεωρείται χεττιτικής προέλευσης.[5]Αξίζει να σημειωθεί η αποτυχημένη προσπάθεια να μετατραπεί σε ρυτό. Μολονότι έχει χαρακτηριστεί ως δώρο των Χετταίων βασιλέων προς τους βασιλείς των Μυκηνών, ο συγγραφέας του παρόντος άρθρου θεωρεί μάλλον ανεδαφική την εκδοχή αυτή καθώς την εποχή εκείνη τόσο οι Μυκήνες, όσο και η Χαττούσα διέθεταν περιορισμένη πολιτική ισχύ σε σύγκριση με μεταγενέστερους χρόνους και δεν υπήρχε προφανής λόγος ανταλλαγής δώρων μεταξύ τους. Άλλωστε το πιθανότερο ήταν ότι τότε δε γνώριζαν καν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Κανένα άλλωστε «μυκηναϊκό» δώρο της εποχής δεν έχει βρεθεί στη χεττιτική πρωτεύουσα, ενώ καμία αναφορά στο μυκηναϊκό κόσμο δεν εμφανίζεται στα χεττιτικά αρχεία που την εποχή εκείνη αρχίζουν να καταγράφουν γειτονικές εθνικές ομάδες (π.χ. Arzawa). Οι πρώτες ενδείξεις των αρχείων της Χαττούσας για επαφές με τον αιγαιακό κόσμο εμφανίζονται 150-200 χρόνια αργότερα. Θεωρείται, λοιπόν, πιθανότερη η εκδοχή πως το συγκεκριμένο αντικείμενο έφτασε στην πολιτική ελίτ των Μυκηνών μέσω της δραστηριότητας εμπόρων και δικτύων ανταλλαγών, επομένως η μεσολάβηση των Μινωιτών, των μόνων από τους κατοίκους του Αιγαίου που μπορούσαν να πραγματοποιήσουν οργανωμένα υπερπόντια ταξίδια την περίοδο εκείνη, πρέπει να υπήρξε καίρια.

Ένα ρυτό σε σχήμα υποδήματος[6] από θαλαμοειδή τάφο της Αγίας Φωτεινής Καρτερού που χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2-αρχές ΥΕ ΙΙΙΒ, αποτελεί το

[4] Ibid.
[5] Cline 1991, 135.
[6] Μανδαλάκη 2011, 293-295.

μοναδικό μέχρι σήμερα παράδειγμα στην Κρήτη. Παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες και αντιστοιχίες με αγγεία σε σχήμα υποδήματος από τη Μ. Ασία, που όπως επισημάνθηκε και παραπάνω δεν ήταν ποτέ ρυτά. Στη χεττιτική εικονογραφία τέτοιου είδους υποδήματα τα φορούσαν θεοί και άρχοντες. Ανάλογα αντικείμενα μικρασιατικής προέλευσης ή επηρεασμένα τεχνοτροπικά από τη Μικρά Ασία έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ, όπως τα δύο ρυτά υποδημάτων[7] από τάφους στη Γλυφάδα και το Πικέρμι της Αττικής.

Η κεραμική της δυτικής Μικράς Ασίας που βρέθηκε στον Κομμό σε στρώματα που χρονολογούνται από την ΥΜ ΙΙ έως την ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο έδωσε έναυσμα σε σκέψεις για επαφές μεταξύ Keftiu (το όνομα της Κρήτης όπως εμφανίζεται σε αιγυπτιακά κείμενα) και Arzawa (η σημαντικότερη πολιτική οντότητα της δυτικής Μικράς, κύριος αντίπαλος των Χετταίων για κάποιο διάστημα). Από την ίδια θέση προέρχονται και 2 χεττιτικά όστρακα.

Μια σφραγίδα από σερπεντινίτη που λέγεται ότι προέρχεται από την περιοχή του Μεραμπέλλου βρίσκεται στο μουσείο Fitzwilliam του Cambridge. Οι συνθήκες εύρεσής της παραμένουν άγνωστες, θεωρείται χεττιτικής προέλευσης και το εύρος χρονολόγησής της είναι από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.[8]

Μινωική παρουσία στη Μικρά Ασία

Στη Μικρά Ασία τώρα, ένα πρόσφατο εύρημα που προκάλεσε συζητήσεις είναι το πήλινο αγγείο από το Hüseyindede το οποίο χρονολογείται στην εποχή του HattusiliI (1650-1620 π.Χ.) και βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών σε ένα χεττιτικό ναό μεσαίου μεγέθους. Φέρει ανάγλυφη παράσταση ταυροκαθαψίων, ενώ επίσης απεικονίζονται μουσικοί και άλλοι συμμετέχοντες στην τελετή. Πρόκειται για μια τελετουργική σκηνή αφιερωμένη στο θεό του καιρού, του οποίου ο ταύρος ήταν το ιερό ζώο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ταύρος κατείχε σημαντικό θρησκευτικό ρόλο τόσο στη μινωική, όσο και στη χεττιτική θρησκεία, ενώ ιδιαίτερη σημασία ως σύμβολο γονιμότητας έχει και στους άλλους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου και της Μεσοποταμίας. Η σκηνή των ταυροκαθαψίων εμφανίζεται για πρώτη φορά στη χεττιτική τέχνη, μολονότι άλλες ακροβατικές σκηνές περιλαμβάνονται στο θεματολόγιο της. Ωστόσο, δεν πρόκειται πιθανότατα για μινωική επιρροή καθώς ανάλογες σκηνές έχουν ανακαλυφθεί και σε άλλες περιοχές της Συροπαλαιστίνης την ίδια περίοδο, όπως για παράδειγμασε σφραγίδες από την Alalakh. Επομένως, η πλέον πιθανή εκδοχή θεωρείται οι Χετταίοι να δέχτηκαν τα καλλιτεχνικά αυτά ερεθίσματα από τις κοντινότερες σε αυτούς περιοχές της Συρίας και όχι από τη μινωική Κρήτη.[9]

Η Μίλητος αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αιγαιακού πολιτιστικού τουλάχιστον προγεφυρώματος στις μικρασιατικές ακτές. Η οικοδομική φάση Μίλητος ΙΙΙ, (περ. 1900-1750 π.Χ.) φανερώνει διείσδυση ισχυρών μινωικών επιδράσεων. Οι

[7] Πασχαλίδης 2002-2003, 93-110.
[8] Cline 1991, 136-137.
[9] Georgakopoulos 2012β, 111-114.

σημαντικές ποσότητες καμαραϊκής κεραμικής που έχουν εντοπιστεί, καθώς και η παραγόμενη από τοπικό πηλό μινωική οικιακή κεραμική συνηγορούν στην ενεργή παρουσία Κρητών. Στη φάση IV του οικισμού, που ταυτίζεται χρονικά με την ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ/ΙΙ (περ.1750-1400 π.Χ.), θα μπορούσε να θεωρηθεί οικισμός μινωικού χαρακτήρα βάσει των ευρημάτων. Άφθονη μινωική κεραμική (εικ. 4) εισηγμένη ή τοπικά παραγόμενη (κωνικά κύπελλα, χύτρες, ρυτά κ.α) μινωικού τύπου κλίβανοι, κεραμικοί τροχοί, τοιχογραφίες, σφραγίδες, Γραμμική Α γραφή είναι στοιχεία που συνηγορούν στον εκμινωισμένο χαρακτήρα της Μιλήτου την εποχή εκείνη.[10]

Λίγο νοτιότερα, στην Ιασό, μινωική και μινωίζουσα κεραμική εμφανίζεται ήδη από τη ΜΜ ΙΙ στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς, στο κτήριο F. Το ίδιο το κτίριο παρουσιάζει ομοιότητες στο αρχιτεκτονικό σχέδιο με κτιριακά συγκροτήματα στο Παλαίκαστρο και στα Γουρνιά.[11]Βορειότερα, στον οικισμό του Τσεσμέ, στη χερσόνησο της Ερυθραίας, υπάρχουν ενδείξεις για ισχυρές επαφές με το μινωικό κόσμο, όπως προκύπτει από ποσότητες μινωικής/μινωίζουσας κεραμικής και άλλων αντικειμένων από την Κρήτη, πρόκειται ωστόσο για έναν οικισμό που υπερτερεί σε μεγάλο βαθμό το ντόπιο μικρασιατικό πολιτιστικό στοιχείο.[12]Άλλες θέσεις με εμφάνιση μινωικής ή μινωίζουσας κεραμικής είναι το Liman Tepe, το Tavşanadası, η Τειχιούσσα και η Τροία. Από την ευρύτερη περιοχή της Τροίας προέρχονται δύο μινωικές (;) σφραγίδες με παραστάσεις σκορπιού μεταξύ λεόντων και αιγάγρου αντίστοιχα και ένα περίτεχνο χάλκινο ειδώλιο γυναικείας μορφής με χαρακτηριστική μινωική ενδυμασία (εικ. 5), που εκτίθεται στο μουσείο Βερολίνου. Από την περιοχή της Σμύρνης προέρχεται μια σφραγίδα με παράσταση δύο γυναικών με μινωικό ένδυμα (εικ. 6), μια λίθινη μήτρα που φέρει σημεία ιερογλυφικής γραφής και η τύχη της πλέον αγνοείται και ένα χάλκινο ειδώλιο γυναίκας, που βρίσκεται στο μουσείο της Φρανκφούρτης.[13]

Ένα πρόσφατο εύρημα αποτελούν τα σπαράγματα τοιχογραφιών από τη Χαττούσα που απεικονίζουν βράχους και αμφι-ημιρόδακες με «άρωμα» Αιγαίου. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό στοιχείο, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι η τέχνη της τοιχογραφίας απουσιάζει παντελώς από τον πολιτισμό των Χετταίων.[14]

Αξίζει να σημειωθεί πως σε θραύσμα από μια χεττιτική φιάλη που βρέθηκε στη Χαττούσα σε στρώμα που χρονολογείται λίγο πριν το 1400 π.Χ. απεικονίζεται μια μορφή πολεμιστή[15] (εικ. 7) από το Αιγαίο ενώ από τη χεττιτική πρωτεύουσα, από τη Ρωμαϊκή Αγορά της Σμύρνης[16]και την Κασταμονή[17] προέρχονται επίσης τρία αιγαιακά ξίφη που φαίνεται να ανήκουν στον τύπο Β της Sandars. Το ξίφος της Χαττούσας είναι ενεπίγραφο και αφιερώνεται από τον TudhaliyaI/II στον θεό του κεραυνού για τη βοήθειά του στην εκστρατεία του Χετταίου ηγεμόνα εναντίον της Assuwa, μιας

[10] Niemeier 2005, 4-10.
[11] Momigliano 2009, 121-140.
[12] Şahoğlu 2007, 309-322.
[13] Georgakopoulos 2012a, 140.
[14] Schachner 2013, 170-172.
[15] Niemeier 2005, 19.
[16] Ibid.
[17] Ünal 1999, 207-221.

χαλαρής «συνομοσπονδίας» πολιτικών μορφωμάτων της δυτικής Μικράς Ασίας.[18] Τα παραπάνω τέχνεργα χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου ή τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. π.Χ.

Τα αιγαιακά ξίφη που βρέθηκαν στην Χαττούσα και την Κασταμονή χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου ή τις πρώτες δεκαετίες του 14ου. Αν και έχουν χαρακτηριστεί μυκηναϊκά, τα παλαιότερα παραδείγματα αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στην Κρήτη και χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙ, επομένως μια μινωική προέλευση δεν μπορεί να αποκλειστεί. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τόσο τα ξίφη όσο και ο λεγόμενος «Μυκηναίος» πολεμιστής από τη Χαττούσα (που μπορεί να είναι απεικόνιση ενός πολεμιστή τόσο από το Αιγαίο όσο και από τη δυτική Μικρά Ασία, όχι απαραίτητα αποκλειστικά Μινωίτη ή Μυκηναίου) απηχούν μια πιθανή αιγαιακή/μινωική εμπλοκή πολεμικής φύσεως στην περιοχή. Κάτοικοι του Αιγαίου ενεπλάκησαν πιθανότατα στη διαμάχη των Χετταίων και του γηγενούς πληθυσμού υποστηρίζοντας τους τελευταίους. Μια άμεση εμπλοκή της Κνωσού δεν μπορεί να αποκλειστεί, άλλωστε όπως έχει υποστηριχθεί κατά την ΥΜ ΙΙ περίοδο η Κνωσός ήταν αναμφισβήτητα το πιο ισχυρό κέντρο πολιτικής ισχύος στο νότιο Αιγαίο, οπότε θεωρητικά θα μπορούσε να αναλάβει υπερπόντιες δραστηριότητες.[19]

Ερμηνευτικά μοντέλα

Η μινωική παρουσία επικεντρώνεται σε επιλεγμένα σημεία στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, χωρίς ουσιαστική διείσδυση στην ενδοχώρα, όπως φανερώνουν τα μέχρι τώρα στοιχεία. Οι συγκεκριμένες τοποθεσίες επιλέχθηκαν, επειδή βρίσκονταν σε κομβικά για το εμπόριο της εποχής σημεία π.χ. η Μίλητος βρισκόταν στην απόληξη (ή στην αρχή) εμπορικών δρόμων που οδηγούσαν στο εσωτερικό της μικρασιατικής χερσονήσου και επωφελούνταν από το εμπόριο μετάλλων.[20] Η φυσική τους οχύρωση δεν τις καθιστούσε ευάλωτες, καθώς είχαν τη δυνατότητα να αμυνθούν ευκολότερα σε ενδεχόμενη επίθεση (μην ξεχνάμε ότι η Μίλητος ήταν ενδεχομένως νησί την εποχή εκείνη, ενώ και άλλες θέσεις, όπως η Ιασός και η Τειχιούσσα βρίσκονταν σε χερσονήσους, είχαν δηλαδή σαφή αμυντικά πλεονεκτήματα). Στο σημείο αυτό γεννάται το ερώτημα, σχετικά με τη μινωική παρουσία στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και όχι σε κάποιες άλλες θέσεις, πιο κοντά στο χώρο που συντελούνταν τα δρώμενα του τότε διεθνούς εμπορίου, π.χ. λιμάνια της Κιλικίας ή τις ακτές της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας (για τον έλεγχο του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας), καθώς και τους λόγους για τους οποίους υπαγορεύτηκε η τακτική αυτή. Αξίζει εδώ να γίνει μια μικρή αναφορά στη γεωπολιτική κατάσταση ορισμένων περιοχών της μικρασιατικής χερσονήσου εκείνη τη χρονική περίοδο. Από τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας και ύστερα τα παράλια της Κιλικίας πέρασαν σταδιακά στον έλεγχο της Χαττούσας. Η ύπαρξη μιας ισχυρής πολιτειακής εξουσίας ενδεχομένως απέτρεψε τους Μινωίτες από το να αποκτήσουν κάποιου είδους παρουσία στην περιοχή εκείνη πχ. στην περιοχή της Ταρσού, αφού πιθανότατα θα ακολουθούσαν αντιπαραθέσεις με την ισχυρά

[18] Cline 1996, 137-151.
[19] Georgakopoulos 2012a, 148.
[20] Niemeier 2005, 4.

οργανωμένη εξουσία. Η ίδια κατάσταση φαίνεται ότι επικρατούσε και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία με την ύπαρξη της καλά οργανωμένης τρωικής ηγεμονίας. Ενδεχομένως η κατάσταση στα νοτιοδυτικά μικρασιατικά παράλια να ήταν ευνοϊκότερη για τους Κρήτες. Η έλλειψη ισχυρής πολιτικής δομής στην περιοχή και η σχετική αυτονομία των ντόπιων κοινοτήτων που συνειδητά είχαν τη δυνατότητα επιλογής συγκεκριμένων πολιτιστικών χαρακτηριστικών έκανε να σπεύσουν να καλύψουν το κενό είτε πολιτικά/διοικητικά (στην περίπτωση της Μιλήτου) είτε εμπορικά.

Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται και έχει ακροθιγώς εξεταστεί στο παρόν κείμενο είναι η ακριβής φύση της μινωικής παρουσίας στις θέσεις αυτές, κατά πόσο, δηλαδή, οι Μινωίτες ήταν κυρίαρχοι ή η παρουσία τους συνίστατο στη συνεργασία και τη συνύπαρξη με τον ντόπιο πληθυσμό; Εδώ και χρόνια έχει διατυπωθεί η θεωρία για τις διαφορετικές διαβαθμίσεις των θεωρούμενων μινωικών αποικιών.[21] Ωστόσο, μια τέτοια συζήτηση έχει αξία μόνο στην περίπτωση της Μιλήτου, καθώς εκεί μόνο το επιτρέπουν τα ευρήματα. Για τις άλλες θέσεις μπορούν να γίνουν μόνο υποθέσεις. Έχει προταθεί για παράδειγμα το λεγόμενο φαινόμενο των Βερσαλλιών, σύμφωνα με το οποίο ορισμένες κοινωνίες των μικρασιατικών παραλίων υιοθετούν βασικά στοιχεία του πιο εξελιγμένου στα μάτια τους μινωικού πολιτισμού κατ'αναλογία με την επιρροή της γαλλικής κουλτούρας στην Ευρώπη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Στην Ιασό, η επιρροή της Κρήτης στον ντόπιο υλικό πολιτισμό αποδίδεται από τη Momigliano στην ύπαρξη τοπικών δικτύων μικρής κλίμακας που λειτουργούσαν με όρους άμιλλας και ανταγωνισμού και οι φορείς των οποίων επέλεγαν συνειδητά στοιχεία άλλων πολιτισμών, του μινωικού εν προκειμένω, που ενίσχυαν το κοινωνικό και ενδεχομένως πολιτικό τους status.[22]

Και για τη Μίλητο δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι όμως. Κατά την οικοδομική φάση Μίλητος IV, είναι εμφανής όπως έχει ήδη αναφερθεί η πληθώρα μινωικών στοιχείων. Η ύπαρξη Γραμμικής Α γραφής σε όστρακο αγγείου από ντόπιο πηλό υποδεικνύει πιθανότατα διοικητικές πρακτικές, ενώ και τα άλλα στοιχεία, όπως η χρηστική κεραμική τα θρησκευτικά σύμβολα, η αρχιτεκτονική, οι τοιχογραφίες κ.α. συνηγορούν στην άποψη ότι η Μίλητος πράγματι αποτελούσε ένα ακμάζοντα μινωικό οικισμό, μολονότι δεν έχει βρεθεί μέχρι στιγμής το νεκροταφείο της μινωικής περιόδου του οικισμού. Θα πρέπει, ωστόσο, να δούμε τα μινωικά ευρήματα κατ' αναλογία με το μέγεθος της πόλης και τα αντίστοιχα ντόπια χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με έρευνες, ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που περικλειόταν στα τείχη ήταν 50000 τ.μ. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα σπουδαίο κέντρο του αιγαιακού χώρου αν αναλογιστούμε το μέγεθος άλλων κέντρων της ίδιας περιόδου (η ακρόπολη των Μυκηνών είχε για παράδειγμα έκταση 22.000 τ.μ., το ανάκτορο της Κνωσού 13.000 τ.μ και η Τροία VI 20.000 τ.μ.). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα, δεν μπορεί κατηγορηματικά να ειπωθεί, μολονότι θεωρείται αρκετά πιθανό, ότι η Μίλητος ήταν εξολοκλήρου μινωική. Εξετάζονται και άλλες εκδοχές, όπως το ότι οι Κρήτες είχαν απλώς τη διοίκησή της με την ανοχή του ντόπιου πληθυσμού ή ενδεχομένως και χωρίς την ανοχή

[21] Branigan 1981, 23-33.
[22] Momigliano 2009, 121-140.

του. Παράλληλα, δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση μιας μινωικής «συνοικίας», ανάλογης με «συνοικίες» ξένων εμπόρων σε πόλεις της ευρύτερης Εγγύς Ανατολής, όπως λόγου χάρη στην Ουγκαρίτ και στα ασσυριακά *karum* στην κεντρική Μικρά Ασία.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα μικρασιατικής προέλευσης, τύπου ή έμπνευσης αντικείμενα που βρέθηκαν στην Κρήτη κατά την Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε συνδυασμό με το μινωικό και μινωίζον αρχαιολογικό υλικό κατά μήκος των μικρασιατικών ακτών αλλά και κάποια αντικείμενα στην ενδοχώρα πιστοποιεί ότι η γειτνίαση των δύο αυτών κόσμων οδήγησε σε μια πολιτισμική όσμωση μέσω δικτύου ή δικτύων ανταλλαγών. Παράλληλα, φαίνεται ότι ύστερα από τις εκστρατείες του Tudhaliya I/II στη δυτική Μικρά Ασία οι Χετταίοι ήρθαν σε επαφή με πληθυσμούς που ήταν φορείς αιγαιακών/μινωικών πολιτιστικών επιδράσεων, χωρίς να αποκλείεται στις διαμάχες αυτές κάποιου είδους εμπλοκή της ίδιας της Κρήτης. Από τον 14^{ο} αι. π.Χ και ύστερα οι φορείς του μυκηναϊκού πολιτισμού αναλαμβάνουν τα ηνία στον αιγαιακό χώρο και σταδιακά επιβάλλουν τη δική τους παρουσία στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και σε ορισμένα σημεία της μικρασιατικής χερσονήσου. Η Μίλητος εξακολουθεί να έχει ισχυρό αιγαιακό χαρακτήρα και παίζει κομβικό ρόλο στις μετέπειτα σχέσεις των Χετταίων με τους Ahhiyawa.

Βιβλιογραφία

Bittel, K. (1976). “Tonschalemit Rizzeichnung von Bogazköy”, *Revue Archéologique*, 9-14.

Branigan, K. (1981). “Minoan Colonialism”, *Annual of the British School at Athens*, Vol. 76, 23-33.

Cline, E. (1996). “Aššuwa and the Achaeans: The ‘Mycenaean’ sword at Hattušas and its possible implications”, *Annual of the British School at Athens*, Vol. 91, 137-151.

Cline, E. (1991). “Hittite objects in the Bronze Age Aegean”, *Anatolian Studies*, Vol. 41, 133-143.

Georgakopoulos, K. (2012α). “Minoan-Anatolian relations and the Ahhiyawa question: a re-assessment of the evidence” στο Papadopoulos A. (επιμ.), *Current Research in the Late Bronze -Early Iron Age East Mediterranean. TALANTA*, Vol. XLIV-XLV, 137-156.

Georgakopoulos, K. (2012β). “A note on a Hittite bull-Leaping scene and its Minoan perspectives” στο Stambolidis N., Kanta A. and Giannikouri A. (επιμ.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης & ΥΠ.ΠΟ., 111-114.

Georgakopoulos, K. (2009). *Aegean and Anatolia in the Late Bronze Age. Interconnections, Intermediaries and Interpretations* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Liverpool.

Koehl, R. B. (2006). Aegean Bronze Age Rhyta. Philadelphia, INSTAP Academic Press.

Μανδαλάκη, Στ. (2011). «Υστερομινωικός λαξευτός τάφος Καρτερού» στο Καψωμένος Ε.Γ., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ανδριανάκης Μ. και Παπαδοπούλου Ε. (επιμ.),

Πεπραγμένατου Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 287-300.
Momigliano, N. (2009). "Minoans at Iasos?" στο Macdonald C.F., Hallager E. and Niemeier W.D. (επιμ.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean – New Evidence, Acts of a Minoan Seminar, 22-23 January 2005 in Collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens*, Aarhus Monographs of the Danish Institute at Athens 8, 121-140.
Niemeier, W.-D. (2005). "Minoans, Mycenaeans, Hittites and Ionians in Western Asia Minor: new excavations in Bronze Age Miletus-Millawanda" στο Villing A. (επιμ.), *The Greeks in the East.* British Museum Research Publication 157. London: The British Museum, 1-36.
Şahoğlu, V. (2007). "Çeşme – Bağlararası: A New Excavation in Western Anatolia" στο Felten F., Gauss W. and Smetana R. (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Wien, 309-322.
Schachner, A. (2013). "Die Arbeiten in Boğazköy-Hattuša 2012", *Archäologischer Anzeiger*, 147-193.
Ünal, A. (1999). "A Hittite Mycenaean Type b sword from Kastamonu", στο Mikasa T. (επιμ.), *Essays on Ancient Anatolia* (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan), Wiesbaden, 207-221.
Watrous, L.V. (1994). "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period", *American Journal of Archaeology*, Vol. 98, no 4, 695-753.

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Αντωποί λέοντες σε σφράγισμα της Φαιστού, CMSII, 8 no 281.
Εικόνα 2: Λίθινη σφίγγα από την Αγία Τριάδα, φωτογραφία συγγραφέα.
Εικόνα 3: Ασημένιος κάνθαρος από τα Γουρνιά, φωτογραφία συγγραφέα.
Εικόνα 4: Μινωικού τύπου κεραμική από τη Μίλητο, Niemeier 2005, colour plate 11.
Εικόνα 5: Χάλκινο ειδώλιο γυναικείας μορφής από την περιοχή της Τρωάδας, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/82/Minoan_figurine_praying_woman,_16_c_BC,_AS_Berlin,_Misc._8092,_144324.jpg.
Εικόνα 6: Γυναικείες μορφές σε σφραγίδα από την περιοχή της Σμύρνης (;), CMSVI, no 291.
Εικόνα 7: Εγχάρακτη μορφή πολεμιστή σε χεττιτικό αγγείο, Bittel 1976, 11, fig. 2.

Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

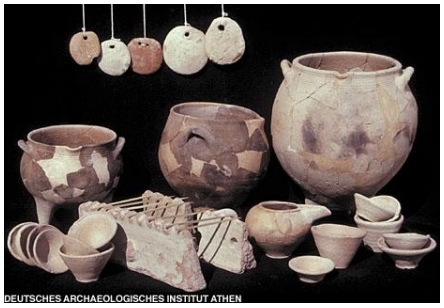

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

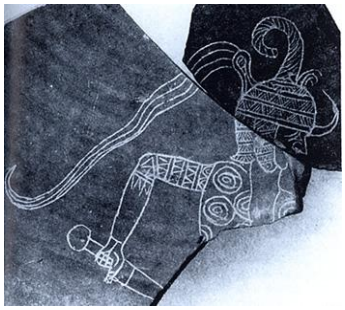

Εικ. 7

Ο εκμινωισμός στον προϊστορικό οικισμό στα Τριάντα της Ρόδου

Ζαννέτα Τσαμπή

Περίληψη

Τα Τριάντα της Ρόδου αποτελούν ένα σημαντικό προϊστορικό οικισμό και από τους μεγαλύτερους στα Δωδεκάνησα. Ήδη από τη Μέση εποχή του Χαλκού στον οικισμό της Ιαλυσού, παρατηρούνται σχέσεις με την Κρήτη που είναι εμφανείς κυρίως στον τομέα της κεραμικής. Οι επαφές με την Κρήτη φαίνεται να συνεχίζουν με μεγαλύτερο ρυθμό και κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού και αφορούσαν πλέον και την αρχιτεκτονική με την εμφάνιση των πρώτων πολυθύρων. Υποδηλώνουν άραγε οι επαφές αυτές, ότι ο οικισμός της Ιαλυσού ήταν κάποιο είδος μινωικής αποικίας (Settlement colony) όπως έχει ορίσει ο Branigan ή μήπως τα μινωικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται, υιοθετήθηκαν από την ελίτ της Ιαλυσού για να ξεχωρίσουν από την υπόλοιπη κοινότητα; Η παρουσίαση στοιχείων της κεραμικής, της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών κ.α., θα βοηθήσουν στην αποσαφήνιση τόσο των σχέσεων που ανέπτυξαν, όσο και των επιδράσεων που δέχτηκαν τα Τριάντα της Ρόδου από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης, αλλά και κατά πόσο αυτά επηρέασαν τον υλικό πολιτισμό, την κοινωνική οργάνωση και την καθημερινή ζωή.

Λέξεις-Κλειδιά:Εκμινωισμός, Ρόδος, Ιαλυσός, Κρήτη, Ύστερη Εποχή Χαλκού

Εισαγωγή

Ο οικισμός της Ιαλυσού (Τριάντα) (εικ. 1) εκτείνεται στη μεγάλη παραθαλάσσια πεδιάδα στο Β/Α εύφορο τμήμα του νησιού. Το σημερινό χωριό βρίσκεται 8 χλμ. Νοτιοδυτικά από την πόλη της Ρόδου και οφείλει το μεσαιωνικό του όνομα στο διαμοιρασμό της γης σε τριάντα τεμάχια που μοιράστηκαν σε ισάριθμους καλλιεργητές.

Σε μικρή απόσταση από τον προϊστορικό οικισμό υψώνεται ο λόφος της Φιλερήμου υψ. 267μ., στην κορυφή του οποίου υπάρχει εκτεταμένος ομαλός χώρος (πλάτωμα) με εύφορο έδαφος και προσιτή πηγή νερού. Στους ιστορικούς χρόνους, η Φιλέρημος αποτελούσε την ακρόπολη της Ιαλυσού.[1] Οι κορυφές στο βουνού της Φιλερήμου θα μπορούσαν να προσφέρουν μια ελκυστική τοποθεσία για ένα μινωικού τύπου ιερό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σακελλαράκης.[2] Ωστόσο, τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν υποστηρίζουν μια τέτοια υπόθεση. Η πλειοψηφία των ευρημάτων στο βουνό της Φιλέρημου είναι πρωιμότερα από την ημερομηνία της ακμής του οικισμού των Τριαντών και δε φέρουν ούτως ή άλλως καμία σχέση με τα ευρήματα ιερού κορυφής.[3]

Τον οικισμό στα Τριάντα εντόπισαν πρώτοι οι Ιταλοί με δοκιμαστικές τομές που έκαναν στην περιοχή το καλοκαίρι του 1935. Τον επόμενο χρόνο έγινε ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε τα ερείπια του οικισμού σε τρεις αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Ο G. Monaco θεώρησε τον οικισμό μυκηναϊκό,[4] ενώ ο A. Furumark πρώτος, το 1850, αναγνώρισε την ύπαρξη μινωικής εγκατάστασης στα Τριάντα χρονολογώντάς την όμως

[1] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 139.
[2] Sakellarakis 1996, 93-94.
[3] Benzi 1983, 100.
[4] Monaco 1941.

πολύ μεταγενέστερα (ΥΜ ΙΑ) από ότι αποδείχθηκε από τις ανασκαφές που ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια.[5] Το 1982, ο M. Benzi στη λεπτομερή δημοσίευση του υλικού, πρότεινε ως αρχή της εγκατάστασης του οικισμού τη ΜΜ ΙΒ /ΜΜ ΙΙ, βάση των ευρημάτων που συνελέγησαν.[6]

Τον Απρίλιο του 1975 έγινε μία δοκιμαστική ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε ένα νέο τμήμα του ίδιου οικισμού. Το 1976, τυχαία ευρήματα υπέδειξαν την πιθανή θέση κάποιας εγκατάστασης με μινωικά χαρακτηριστικά. Η συστηματική ανασκαφή, έγινε κατά διαστήματα από το Μάιο του 1978 έως τον Ιούνιο του 1980. Μια πρώτη είδηση αφορούσε την ύπαρξη τέφρας από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας σε αδιατάρακτο στρώμα, που κάλυψε τα ερείπια της φάσης ΙΙ του οικισμού. Συγκεντρωτικά και βάση των μέχρι στιγμής δεδομένων, η κατάταξη και χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων της ανασκαφής παρουσιάζεται στο εξής σχήμα: Τριάντα Ι: ΜΜ ΙΙΙ (1800-1700), Τριάντα ΙΙ: ΥΜ ΙΑ (1700-1550), Τριάντα ΙΙΙΑ-Β: ΥΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙ, ΥΕ ΙΙΑ-Β/ΙΙΙΑ1 (1550-1400 π.Χ.).[7]

Η παρουσίαση στοιχείων της κεραμικής, της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών και των μικρών ευρημάτων, θα βοηθήσουν στην αποσαφήνιση τόσο των σχέσεων που ανέπτυξαν, όσο και των επιδράσεων που δέχτηκαν τα Τριάντα της Ρόδου από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης, αλλά και κατά πόσο αυτά επηρέασαν τον υλικό πολιτισμό, την κοινωνική οργάνωση και την καθημερινή ζωή.

Κεραμική

Η κεραμική χωρίζεται σε τρεις φάσεις βάση του καταγεγραμμένου υλικού της και ξεκινάει με τη φάση Τριάντα Ι που αντιστοιχεί με τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο, συνεχίζει με τη φάση Τριάντα ΙΙ που αντιστοιχεί με την Υστερομινωική Ια περίοδο και καταλήγει στη φάση Τριάντα ΙΙΙΑ-Β που αντιστοιχεί με την Υστερομινωική ΙΒ – ΙΙ και φτάνει έως και την ΥΕ ΙΙΑ-Β/ΙΙΙΑ1.

Τριάντα Ι: ΜΜ ΙΙΙ (1800-1700)

Την κεραμική της περιόδου Τριάντα Ι χαρακτηρίζουν η ανυπαρξία υλικού που μπορεί να χρονολογηθεί μετά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Εντοπίζεται εξαιρετικής ποιότητας τροχήλατη κεραμική και παρατηρείται η χαρακτηριστική μορφή των ντόπιων κυπέλλων, που κυριαρχεί στις επιχώσεις και δεν επιβιώνει στην επόμενη φάση του οικισμού.[8] Οι μινωικές εισαγωγές στη φάση αυτή είναι ελάχιστες και έχουν σωθεί μόνο δύο αγγεία που το πιστοποιούν. Κυριαρχεί επομένως, η ντόπια παραγωγή.

Συγκεκριμένα, τις μινωικές εισαγωγές επιβεβαιώνει ο λαιμός μεγάλης πρόχου (εικ. 2), με διακόσμηση χαρακτηριστική της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου (εικ. 3). Επίσης, το τμήμα κυπέλλου ΤΡ 163 (εικ. 4) φαίνεται να είναι πιθανότητα κρητική εισαγωγή καθώς, πρόκειται για χαρακτηριστικό τύπο κυπέλλου της ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου (εικ. 5). Αντιθέτως, το μόνωτο κύπελλο (εικ. 6), πρόκειται για ντόπια κατασκευή πράγμα που

[5] Furumark 1950.
[6] Benzi 1983, 98.
[7] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 142.
[8] Marketou 1988, 43.

επιβεβαιώνεται από τον πηλός και τη χαρακτηριστική διαμόρφωση της λαβής. Παρόμοιας τυπολογίας με αυτό είναι και τα υπόλοιπα θραύσματα κεραμικής που εντοπίστηκαν.

Τα ευρήματα των ανασκαφών στα Τριάντα της Ρόδου από την φάση Τριάντα Ι δίνουν νέα στοιχεία, για τη λίγο μέχρι τώρα γνωστή, Μέση Εποχή του Χαλκού στα Δωδεκάνησα και στα νησιά του ΝΑ Αιγαίου που την ίδια εποχή δέχονται την μινωική επίδραση. Αν και τα ευρήματα από τη φάση αυτή είναι σχετικά λίγα, η μελέτη της κεραμικής την αποδίδει κυρίως σε τοπική παραγωγή, χωρίς προφανείς εισαγωγές.[9]

Τριάντα ΙΙ: ΥΜ ΙΑ (1700-1550)

Το σύνολο της κεραμικής από τη φάση Τριάντα ΙΙ, χρονολογείται με ασφάλεια στην ΥΜ Ια περίοδο. Τα διακοσμητικά θέματα των αγγείων είναι γνωστά από την ανατολική κυρίως Κρήτη την ίδια περίοδο. Η κεραμική από αυτή τη φάση είναι ως επί το πλείστον τοπική, κατασκευασμένη από ένα μαλακό πηλό κατώτερης ποιότητας σε σύγκριση με εκείνη που χρησιμοποιείται στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Τα πιο κοινά σχήματα είναι τα ανοιχτά ημισφαιρικά κύπελλα, οι αβαθείς άωτες λοπάδες και αβαθείς ανοικτοί λύχνοι.

Μινωικές επιρροές στη φάση αυτή, μπορούμε να εντοπίσουμε σε περισσότερα παραδείγματα από τη προηγούμενη φάση (Τριάντα Ι), αν και πάλι υπερισχύουν τα ντόπια.

Στα κύπελλα παρατηρείται ομοιότητα κυρίως ως προς τη διακόσμηση με επικρατέστερο το θέμα της σπείρας (εικ. 7) και αυτό του «χελωνίου» ρυθμού (εικ. 8). Στα τμήματα κλειστών αγγείων η διακόσμηση ποικίλει, με φύλλα καλαμιού (εικ. 9), εναλλασσόμενες σπείρες (εικ. 10), ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλους (εικ. 11), κρίνους (εικ. 12), αλλά και διακόσμηση με κόκκινη ταινία ανάμεσα σε μαύρες γραμμές (εικ. 13) χαρακτηριστικό της πρώιμης ΥΜ ΙΑ περιόδου.[10] Από τα δείγματα θραυσμάτων της κεραμικής κατά την περίοδο Τριάντα ΙΙ προκύπτει λοιπόν, ότι η μινωική επιρροή αφορά κυρίως τη διακόσμηση αφού τα αγγεία κατασκευάζονται κατά βάση τοπικά.

Τριάντα ΙΙΙ– Τέλος Υστερομινωικής ΙΒ-ΙΙΙΑ1 (1450- 1410 π.Χ.)

Η κεραμική προέρχεται από τον οικιακό εξοπλισμό μίας μεγάλης κατοικίας, η οποία δεν έχει πλήρως αποκαλυφθεί ώστε να είναι δυνατή η στατιστική μελέτη των ευρημάτών της. Η παρουσίαση του κεραμικού υλικού θα είναι κοινή για τις φάσεις ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ εφόσον πρόκειται για ευρήματα από το ενιαίο τελικό στρώμα της εγκατάλειψης του οικισμού. Τυπολογικά το υλικό αυτό μπορεί να καταταγεί στις επιβιώσεις της ΜΜ ΙΙΙ και της ΥΜ ΙΑ, στην ΥΜ ΙΒ/ ΥΕ ΙΙΑ-Β και με επιφύλαξη στην ΥΜ ΙΙ/ ΥΕ ΙΙΙΑ1.[11]

[9] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 149.
[10] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 153.
[11] Παπάζογλου-Μανιουδάκη1990, 151.

Η επιβίωση της ΜΜ ΙΙΙ τεχνικής (εικ. 14)

Πέντε θραύσματα οικιακών αγγείων διακοσμημένων «ανοικτού επί σκοτεινού» συγκεντρώθηκαν από τη φάση Τριάντα ΙΙΙ. Ο πηλός τους είναι παρόμοιος, κοκκινωπός με γκρίζο άψητο πυρήνα που καλύπτεται με επίχρισμα θαμπό γκριζόχρωμο ή καστανό.

Μεγάλος αριθμός ακέραιων οικιακών αγγείων που συνεχίζουν τη ΜΜ ΙΙΙ παράδοση έχουν βρεθεί και στο μινωικό οικισμό στα Σεράγια της πόλης της Κω. Η συγκέντρωση παρόμοιου αποσπασματικού υλικού από την ανασκαφή στα Τριάντα, από την Κω, τη Σάμο και τη δυτική Μικρά Ασία (Μίλητος, Ιασός) υπέδειξε, την ύπαρξη ενός δωδεκανησιακού εργαστηρίου που εργάζεται στην ΥΜ Ι περίοδο σύμφωνα με την τεχνική της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου και τα προϊόντα του φτάνουν μέχρι την Κέα στις Κυκλάδες, μέσω Κρήτης. Δεν αποκλείεται ωστόσο η αρχή του εργαστηρίου αυτού να ανάγεται ήδη στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο.[12]

Η επιβίωση των ΥΜ Ια διακοσμητικών θεμάτων

Στη φάση Τριάντα ΙΙΙ εκτός από την επιβίωση της ΜΜ ΙΙΙ τεχνικής, φαίνεται να επιβιώνουν και τα ΥΜ ΙΑ διακοσμητικά θέματα. Εντοπίζονται κυρίως κλειστά αγγεία, διακοσμημένα με καλαμοειδή σε διάφορες παραλλαγές, από διαφορετικούς αγγειογράφους, που εργάζονται στην ΥΜ ΙΒ στα Τριάντα. Άλλα διακοσμητικά θέματα που παρατηρούνται είναι αυτά που έχουν θέμα τη σπείρα, το «χελώνιο» ρυθμό, αλλά και τους ολόβαφους κύκλους ή στιγμές.

Τη διακόσμηση με φυτικά θέματα παρατηρούμε, στα δύο θραύσματα ηθμού με σχηματοποιημένα φύλλα καλαμιού (εικ. 15), στα θραύσματα πιθόσχημου αγγείου με φύλλα και κλαδιά μυρτιάς (εικ. 16), στα θραύσματα μόνωτου και κλειστού αγγείου με κρίνους και στο σχεδόν ακέραιο αγγείο ΤΡ 122 (εικ. 17) και τα πανομοιότυπα στη διακόσμηση θραύσματα, που υποδηλώνουν κάποιο ντόπιο αγγειογράφο της ΥΜ ΙΒ με ιδιότυπη τεχνική στην απόδοση φυτικών σχεδίων σε σφοδρή κίνηση.

Όσον αφορά το διακοσμητικό θέμα της σπείρας είναι κοινό σε σκεύη πολυτελείας (εικ. 18) ή σε απλά οικιακά σκεύη (εικ. 19). Τα σπειροειδή με εναλλασσόμενη κατεύθυνση είναι επίσης θέμα γνωστό στα Τριάντα, όπου υπάρχει και μία άλλη παραλλαγή στην απόδοση του θέματος, όπως παρατηρείται στο τμήμα από το σώμα και το χείλος μεγάλου κυπέλλου (ΤΡ 5) (εικ. 20), που πιθανότατα είναι εισηγμένο από την Κρήτη. Η ίδια διαδικασία υπάρχει και στην κυρίως Ελλάδα στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο.

Στη φάση αυτή επικρατεί ως διακοσμητικό θέμα και αυτό του «χελωνίου» ρυθμού, αλλά και αυτό της διακόσμησης με ολόβαφους κύκλους ή στιγμές. Το διακοσμητικό θέμα του «χελωνίου» αντιπροσωπεύεται με αρκετά θραύσματα που παρουσιάζουν παραλλαγές στην απόδοση του θέματος. Η απλή αυτή διακόσμηση αποτελεί αντικείμενο μίμησης στην κυρίως Ελλάδα. Η διακόσμηση με ολόβαφους κύκλους ή στιγμές προέρχεται από το ΥΜ ΙΑ διακοσμητικό θέμα (stone pattern).

[12] Davis et al. 1983, 155, σημ. 7.

ΥΜ ΙΒ Κεραμική

Παράλληλα με τη συνεχή χρήση της κεραμικής που ακολουθεί τη ΜΜ ΙΙΙ και την ΥΜ ΙΑ κεραμική παράδοση, στα Τριάντα ΙΙΙ εισάγεται (και ίσως κατασκευάζεται και επί τόπου) η μινωική ΥΜ ΙΒ κεραμική καθώς και η μυκηναϊκή. Η διάκριση μινωικής και πρώιμης μυκηναϊκής κεραμικής είναι πολλές φορές δύσκολη. Λίγα θραύσματα μπορούν με επιφύλαξη να αποδοθούν στην ΥΜ ΙΙ ή στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο. Η κεραμική είναι σε μεγάλο βαθμό τοπική, τυπικά πολύ ωχρή από καφέ πηλό, μαλακή και πορώδης.

Τα νέα διακοσμητικά θέματα είναι ο κρόκος, ο κλάδος ελιάς, ο φοίνικας, οι ρακέτες, ο αγκυλωτός σταυρός, ο διπλός πέλεκυς, ο αστερίας. Στα νέα σχήματα συγκαταλέγονται το αλάβαστρο, η εφυραϊκή κύλικα, η μόνωτη χαμηλή πρόχους. Η μυκηναϊκή γραπτή κεραμική συναντάται σε μεγαλύτερη αναλογία από ότι η μινωική της ίδιας περιόδου.

Το νέο διακοσμητικό θέμα του κρόκου, συχνό θέμα σε αγγεία και τοιχογραφίες μινωικών οικισμών υπάρχει στο χείλος ανοικτού αγγείου (εικ. 21), εισαγόμενο από την Κρήτη στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, αλλά και στο τμήμα από το σώμα μεγάλου κλειστού αγγείου (εικ. 22) πιθανώς ντόπιο. Διακοσμημένα με φυλλωτή ταινία και αυτό κοινό διακοσμητικό θέμα της ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ είναι το τμήμα από χείλος κυπέλλου (εικ. 23) και το σώμα κωνικού ρυτού (εικ. 24). Το διακοσμητικό μοτίβο του ρόδακα, γνωστό από την κεραμική της Κρήτης και της κυρίως Ελλάδας, συναντάται στα Τριάντα σε τέσσερα θραύσματα από 2 κλειστά αγγεία (εικ. 25). Αντίθετα, στο σώμα μικρού κλειστού αγγείου (εικ. 26) και στο τμήμα από σώμα αλαβάστρου (εικ. 27) παρατηρούμε ως διακοσμητικό θέμα τον θαλάσσιο ρυθμό, γνωστό θέμα της ανατολικής Κρήτης κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Επιβίωση της ΥΜ ΙΑ κεραμικής στα καθημερινής χρήσης ντόπια αγγεία, αποτελεί και η διακόσμηση με οφθαλμωτή σπείρα που υπάρχει στο σώμα μικρού κλειστού αγγείου (εικ. 28).

Επιπλέον, το τμήμα αλαβάστρου (εικ. 29), που διακοσμείται με κλαδιά φύλλα και καρπούς ελιάς, είναι ανάλογο με εκείνο των αγγείων της Κνωσού που αποδίδονται σε ένα συγκεκριμένο εργαστήριο ή ζωγράφο της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Για τα έξι θραύσματα από μεγάλο πιθόσχημο αγγείο (εικ. 30), που διακοσμείται με ρόμβους εγγεγραμμένους σε κύκλους, ακριβή παράλληλα δε βρέθηκαν και πιθανότατα πρέπει να είναι ντόπιο. Παραπλήσια διακόσμηση θραυσμάτων έχουμε από την Κνωσό και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ. Τέλος, στο τμήμα από το σώμα μικρού ανοικτού αγγείου (κυπέλλου) (εικ. 31), η διακόσμησή του αποδίδει το θέμα του βράχου με στικτό περίγραμμα, χαρακτηριστικό της ΥΜ ΙΒ κεραμικής.

Το κωνικό κύπελλο είναι το πιο κοινό αγγείο της περιόδου στα Τριάντα, ακριβώς όπως σε όλες τις μινωικές και Μινωίζουσες τοποθεσίες σε όλο το Αιγαίο. Πρόκειται για χαρακτηριστικό τύπο αγγείου της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου που είναι κοινός στην Κρήτη, τα Κύθηρα, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα ενώ από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο διαδίδεται και στην κυρίως Ελλάδα. Οι χρήσεις τους είναι ποικίλες (οικιακές ή και θρησκευτικές) και βρίσκονται σε οικισμούς και σε τάφους. Στα Τριάντα τα κωνικά κύπελλα

κατασκευάζονται από αρκετά καθαρό ανοικτό καστανό πηλό με ομοιόχρωμη λεία επιφάνεια, που χαρακτηρίζει τα ντόπια αγγεία. Σε ελάχιστα θραύσματα, καθώς και σε ένα ακέραιο δείγμα ο πηλός είναι κοκκινωπός με ξένες προσμείξεις. Είναι πολύ συχνά κακοψημένα ή και μερικές φορές καθόλου ψημένα. Αυτά βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες, αντικαθιστώντας τα ημισφαιρικά κύπελλα της προηγούμενης περιόδου. Διακρίνονται τρεις τύποι άωτων κυπέλλων που συνυπάρχουν στη φάση Τριάντα ΙΙΙ (εικ. 33).[13]

Συνοπτικά, στη φάση Τριάντα ΙΙΙΑ-Β παρατηρούνται ομοιότητες με μινωικά παράλληλα κυρίως στα διακοσμητικά θέματα παρά στα σχήματα. Όπως όμως, αναφέρθηκε και παραπάνω, δυστυχώς η στατιστική μελέτη των ευρημάτων δεν είναι εφικτή και έτσι το ποσοστό των μινωικών καθώς και των άλλων εισαγωγών δεν μπορούν να εκτιμηθούν ακόμη. Φαίνεται, ωστόσο, ότι τα εισαγόμενα είδη έχουν ένα μάλλον μικρό ποσοστό.[14]

Μικρά ευρήματα

Όσον αφορά τα μικρά ευρήματα του οικισμού στα Τριάντα, αξιοσημείωτα είναι δύο αντικείμενα τα οποία φαίνεται να προέρχονται από την Κρήτη και ανήκουν στη φάση Τριάντα ΙΙ.[15] Το πρώτο είναι μία κεφαλή από μεγάλο πήλινο ειδώλιο βοοειδούς (ΤΡ 142) (εικ. 32). Ανήκει στην κατηγορία των γνωστών μεγάλων πήλινων τροχήλατων ειδωλίων ταύρου από την ανατολική Κρήτη (Ψείρα, Παχύ αμμο) και τη Θήρα της ΥΜ ΙΑ περιόδου που χρησιμεύουν ως ρυτά. Το δεύτερο, είναι ένα θραύσμα από το χείλος μεγάλου αγγείου με προχοή από πορφυρίτη λίθο (ΤΡ 149) (εικ. 34). Διακοσμείται με σειρά κυκλικών ανοιγμάτων κάτω από το χείλος, που συνήθως γεμίζονται με λευκή ύλη ή όστρεα. Ο τύπος του λίθινου αγγείου χρονολογείται κυρίως στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο και λίγα δείγματά του στην ΥΜ ΙΑ (εικ. 35). Πρέπει να προέρχεται από την Κρήτη.

Τοιχογραφίες

Τα πολυάριθμα θραύσματα τοιχογραφιών όλα μέσα από τη θέση των Τριαντών, ιδίως στις περιοχές των κτιρίων με λαξευτή τοιχοποιία, δείχνουν ότι το εσωτερικό των κτιρίων ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες που απεικονίζουν νατουραλιστικά θέματα συγκρίσιμα με αυτά της Φυλακωπής, του Ακρωτηρίου και μινωικών κέντρων στην Κρήτη. Μερικές από τις τοιχογραφίες έχουν κόκκινα κρίνα σε λευκό βάθος ή λευκό σε κόκκινο βάθος και κίτρινους λωτούς (εικ. 36).

Έχει παρατηρηθεί, ότι το μεγαλύτερο του πρόσφατου μέρους των τοιχογραφιών, μερικά από τα μεγάλα μπλε ζωγραφισμένα κομμάτια από τις ζωφόρους των κτιρίων, συνελέγησαν στην περιοχή των τοιχωμάτων σε ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, από την περιοχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ΙΑ. Θέματα όπως, σπείρες, καλαμοειδή, κρινάκια, πάπυροι, ανθρώπινες μορφές κ.ά., διακοσμούσαν τους τοίχους των πλούσιων

[13] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 153.
[14] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 153-165.
[15] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 176.

σπιτιών, ενώ υπήρχαν και γραπτά στικτά δάπεδα από κονίαμα σε κυανό, πορτοκαλί ή μελανό βάθος.[16]

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των τοιχογραφιών της μεγάλης Υστεροχαλκής πόλης δεν επιτρέπει ολοκληρωμένη αναπαράσταση των συνθέσεων στους τοίχους. Η εικονογραφία που διασώθηκε στα σπαράγματα των τοιχογραφιών της Ιαλυσού, συμπληρώνει την εικόνα της πόλης, πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Φαίνεται επίσης, ότι οι ζωγράφοι που ταξίδευαν από τόπο σε τόπο, σε νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη φθάνοντας έως την μακρινή Qatna της Συρίας και την Αίγυπτο επισκέφθηκαν και εργάστηκαν και στην Ιαλυσό, σε μία εποχή που η Ρόδος συνεχίζει την συμμετοχή της στις διαδικασίες της εξέλιξης του Αιγαιακού πολιτισμού, οι οποίες είχαν ξεκινήσει ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού.[17]

Αρχιτεκτονική

Η αρχιτεκτονική βάση των καταλοίπων της, χωρίζεται σε δύο περιόδους, της Μέσης εποχής του Χαλκού και της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι η ενσωμάτωση των μινωικών χαρακτηριστικών είναι πιο εμφανής στην αρχιτεκτονική από ότι σε άλλες πτυχές του υλικού πολιτισμού.

Η Μέση Εποχή Του Χαλκού

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Μέσης εποχής του χαλκού βρέθηκαν διάσπαρτα κάτω από μερικούς ΥΧ ΙΑ τοίχους εντός του οικισμού, καθώς και έξω από αυτόν. Ωστόσο, δεν είναι ακόμα σαφές αν ανήκουν στον οικισμό ή αν αποτελούν μέρος της διάσπαρτης κατοίκησης που επεκτείνεται έξω από την περιοχή του ΥΧ ΙΑ οικισμού. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οικίας της Μέσης Εποχής του Χαλκού βρέθηκε στο νότιο τμήμα της πεδιάδας έξω από τον κυρίως οικισμό (εικ. 37). Υπάρχουν ενδείξεις για ένα στενό διάδρομο και μικρούς χώρους, καθώς και μία βοτσαλωτή αυλή στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, που βρίσκονται πιο κοντά στο σχέδιο των σπιτιών της Μέσης Εποχής του Χαλκού της Φυλακωπής. Τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από δύο σειρές λίθων στις όψεις και με ένα γέμισμα ξερολιθιάς στη μέση. Τα πεζοδρόμια είχαν κατασκευαστεί με πατημένο χώμα και χαλίκια που καλύπτονται με ένα στρώμα υπόλευκου αργίλου.

Στο ίδιο οικόπεδο έχουν βρεθεί κάποια κομμάτια λευκού κονιάματος του τοίχου καλής ποιότητας. Η περισσότερη τοπική κεραμική βρέθηκε ανάμεσα στα ερείπια και βοήθησε στη χρονολόγηση. Αυτή η περιοχή εγκαταλείφθηκε σε κάποιο στάδιο της Μέσης εποχής του Χαλκού και ξανακατοικήθηκε πολύ αργότερα.

Η πρώιμη Ύστερη εποχή του Χαλκού ΙΑ

Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στα Τριάντα καλύπτει μια περιοχή 17, 52 εκτάρια. Η τοπογραφία της εποχής του Χαλκού ήταν αρκετά διαφορετική από αυτό που βλέπουμε σήμερα. Η πεδιάδα είχε κάποιους χαμηλούς λόφους. Τα κατάλοιπα

[16] Marketou 1988, 59-60.
[17] Marketou 2013, 109.

της ΥΧ ΙΑ περιόδου δεν διακόπτονται από τα προηγούμενα στρώματα. Η ακτογραμμή της εποχής του Χαλκού ήταν εντελώς διαφορετική και πολύ πιο κοντά από ότι σήμερα, για τις αποικίες της εποχής του Χαλκού. Ως εκ τούτου, τα Τριάντα μπορούν να θεωρηθούν ως μια παράκτια πόλη. Θα πρέπει να υπήρχε ένα ακόμη λιμάνι, καθώς η ευημερία των κατοίκων στα Τριάντα εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις θαλάσσιες διασυνδέσεις της με τις άλλες «εκμινωισμένες» περιοχές του Αιγαίου.

Από την αρχή της ΥΧ ΙΑ περιόδου μέχρι το τέλος της περιόδου, η οποία συμπίπτει με την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης, η πόλη των Τριαντών έφτασε στο μέγιστο μέγεθός του. Τα περισσότερα από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου έχουν ερευνηθεί σε μικρό βάθος. Είναι επομένως, πολύ δύσκολο να αποκαλυφθεί ολόκληρο το σχέδιο των κτιρίων. Η κατασκευή και το υλικό των τοιχωμάτων είναι παρόμοια με την προηγούμενη φάση. Επίσης, ένα χαρακτηριστικό τοπικό είναι η χρήση των σβώλων αργίλου ως μέρος της τοιχοποιίας των άνω τμημάτων των τοίχων και οι ορθοστάτες. Τα πεζοδρόμια κατασκευάζονται από πατημένο χώμα και μικρά βότσαλα και συνήθως καλύπτονται με ένα στρώμα από λευκό πηλό, με κοίλες κοιλότητες με οπές.

Η πρώιμη ΥΧ ΙΑ φάση της πόλης καταστράφηκε από σεισμό που συμπίπτει με την καταστροφή της ΜΜ ΙΙΙΒ /ΥΜ ΙΑ ή της πρώιμης ΥΧ ΙΑ περιόδου όπως τεκμηριώνεται και στις άλλες περιοχές του Αιγαίου.[18] Η ίδια διάταξη των κτιρίων ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρημένη κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου, αν και ακολουθήθηκε ένα διαφορετικό σχέδιο μετά τον δεύτερο σεισμό, το οποίο συμπίπτει με την ηφαιστειακή καταστροφή στην ώριμη περίοδο της ΥΧ ΙΑ στο Ακρωτήρι.

Η ώριμη Ύστερη εποχή του Χαλκού Ι

Η πόλη ξαναχτίστηκε μετά τον πρώτο σεισμό. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της νέας πόλης φαίνεται να έχουν μια Μινωίζουσα εμφάνιση, παρόμοια με τα παλάτια και τις επαύλεις της Μινωικής Κρήτης και των κτιρίων στο Ακρωτήρι της Θήρας, με πολύθηρα, ισοδομείς προσόψεις, και πολλαπλούς ορόφους που φαίνεται από το πάχος των τοίχων.

Στο βόρειο-δυτικό τμήμα της πόλης απαντά το κτίριο με τα πολύθυρα (εικ. 38), το οποίο συνδέεται με την αυλή στα νότια. Η μελέτη της στρωματογραφίας νότια και ανατολικά του πολύθυρου δείχνει ότι η περιοχή γύρω από το πολύθυρο είχε διαταραχθεί από οικοδομικές δραστηριότητες μετά το σεισμό. Η ανακάλυψη του πολυθύρου είναι πολύ σημαντική καθώς, όπως προαναφέρθηκε αποτελεί ένα μινωικό χαρακτηριστικό και για ακόμη μία φορά ενισχύει την άποψη για μινωική παρουσία στα Τριάντα της Ρόδου.[19]

Ένα μέρος του δρόμου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ΙΑ ανασκάφηκε κοντά στον δυτικό-βορειοδυτικό άκρο του οικισμού, περίπου 50 μέτρα βορειοδυτικά του

[18] Warren 1990-1991, 29, σημ. 6.

[19] Σε πρόσφατη συνέντευξή της η αρχαιολόγος της ανασκαφής στα Τριάντα, Τ. Μαρκέτου, χρονολογεί το συγκεκριμένο πολύθυρο στη Μέση Εποχή του Χαλκού, ωστόσο δεν υπάρχει ακόμη δημοσιευμένο υλικό που να το πιστοποιεί.(Πηγή Εφημερίδα: Καθημερινή, Ημερ. έκδοσης 11/01/2011).

πολύθυρου. Εκτείνεται από βορρά προς νότο και καλύπτεται από τέφρα. Ο δρόμος έχει 3 μέτρα πλάτος με ένα υπερυψωμένο κεντρικό πλακόστρωτο δρόμο με 1,30μ. πλάτος, και ως εκ τούτου ήταν κατάλληλο για τη μεταφορά των αρμάτων. Από κάθε πλευρά η επιφάνεια του δρόμου καλύπτεται από πατημένο χώμα με μικρά βότσαλα. Τέτοιοι νεοανακτορικοί δρόμοι είναι τυπικοί σε μινωικά κέντρα.

Τα πιο σημαντικά κτίρια, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, υποτίθεται ότι θα πρέπει να βρίσκονται νοτιοδυτικά των παλιών ιταλικών ανασκαφών. Τα τρία χάλκινα μινωικά αγαλματίδια, που προαναφέρθηκαν, βρέθηκαν νότια από αυτό το κτίριο. Όλα τα τοιχώματα με ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας είναι κατασκευασμένα από μεγάλους πορώδεις ογκόλιθους, τα οποία είχαν διαμορφωθεί για να ταιριάζουν με το άλλο στα άκρα τους. Το πίσω μέρος των τμημάτων, είναι ακανόνιστο, συμπληρωμένο με μικρότερες ακατέργαστες πέτρες και βότσαλα.

Από το 1992 η ανασκαφή ακόμη εξακολουθεί να βρίσκεται σε εξέλιξη. Στο τμήμα του νοτιο-δυτικού οικισμού έχουν αποκαλυφθεί κάποιοι πιο χοντροί τοίχοι με ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Σε αυτή την περιοχή εμφανίζεται και ένα δεύτερο πολύθυρο, η σημασία του έχει τονιστεί παραπάνω. Η διάταξη των ανωτέρων δομών φαίνεται αρκετά παρόμοια με το σχέδιο πόλης στο Ακρωτήρι. Αν και θα ήταν πρόωρο να ανακοινωθεί η ανακάλυψη των διοικητικών δημοσίων κτιρίων που είναι δυνατόν να προσδιορίσουν ένα κέντρο της ελίτ, ίσως με μία τελετουργική σημασία, ερμηνεύεται έτσι με βάση την αρχιτεκτονική, τις τοιχογραφίες και τα άλλα τελετουργικά ευρήματα.

Το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ΙΑ / Ύστερομινωική σφραγίζεται από την έκρηξη της τέφρας της Σαντορίνης μετά από ένα δεύτερο καταστροφικό σεισμό. Η ημερομηνία συμπίπτει με την ηφαιστειακή καταστροφή του Ακρωτηρίου. Έχουν βρεθεί στρώματα της τέφρας μέχρι 30 cm πάχος πάνω από ανοικτές περιοχές εδάφους, όπως στις αυλές και στους δρόμους. Υπάρχουν επίσης, στοιχεία της τέφρας που καλύπτει μερικά από τα κατεστραμμένα τείχη και τα υπολείμματα που προέρχονται από τις ελλιπείς επισκευές μετά τον σεισμό. Η μελέτη των δειγμάτων της στρωματοποιημένης τέφρας από τα Τριάντα είναι ακόμη υπό έρευνα στο Δημόκριτο Εργαστήριο.

Η φάση ανοικοδόμησης μεταξύ του τελευταίου σεισμού και της πτώσης της ηφαιστειακής τέφρας, η οποία παρατηρείται επίσης στο Ακρωτήρι, μπορεί να φανεί καθαρά σε κάποια ερείπια των ανασκαφών.[20] Τα ερείπια και τα συντρίμμια που καλύπτονται με την τέφρα καθώς και κάποιες ημιτελείς επισκευές δείχνουν ότι οι κάτοικοι, μετά τη σεισμική καταστροφή, ξεκίνησαν ένα έργο της ανοικοδόμησης μιας νέας πόλης η οποία δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Επομένως, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο πληθυσμός έχει εγκαταλείψει την πόλη δύο φορές: μία φορά μετά το σεισμό και μια δεύτερη όταν η τέφρα άρχισε να πέφτει. Η εκτίμηση για τα διαστήματα μεταξύ των δύο φάσεων εγκατάλειψης δεν είναι ακόμη σαφής. Ένα σημαντικό χρονικό διάστημα συνεπάγεται από τα στοιχεία των δύο μεγάλων σε κλίμακα ανοικοδομήσεων και των νέων οικοδομικών δραστηριοτήτων μεταξύ του σεισμού και της πτώσης τέφρας.[21]

[20] Doumas 1988, 34-38.
[21] Marketou 1988, 47-49.

Ιστορική εξέλιξη της μινωικής επιρροής στα Τριάντα

Η Μέση εποχή του Χαλκού στον οικισμό της Ιαλυσού, είναι μία σημαντική περίοδος καθώς παρατηρούμε μια πρώτη εμφάνιση αποίκων, πιθανότατα ήταν μινωίτες, που πραγματοποιήθηκε αρχικά στο λόφο της Φιλερήμου κατά τη ΜΜ ΙΙ περίοδο και έπειτα στην πεδιάδα της Ιαλυσού (ΜΜ ΙΙΙ) – με βάση τα μέχρι στιγμής δεδομένα-. Δειλά- δειλά λοιπόν, την περίοδο αυτή οι άποικοι φαίνεται να αφήνουν το σημάδι τους κυρίως στο χώρο της κεραμικής. Συγκεκριμένα, η κεραμική κατά βάση είναι ντόπια, ενώ κάποια μινωικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται κυρίως στη διακόσμηση και λιγότερο στα σχήματα. Για το χώρο της αρχιτεκτονικής, η μέχρι στιγμής έρευνα δεν έχει αποκαλύψει κάτι αξιοσημείωτο που να φανερώνει μία μινωική επίδραση.

Η μετάβαση στην Ύστερη εποχή του Χαλκού δε γνωρίζουμε πως επήλθε, καθώς δεν παρέχονται ενδείξεις για τα αίτια της καταστροφής ή της εγκατάλειψης του οικισμού. Η κεραμική της εποχής αυτής (ΥΜ ΙΑ) συνεχίζει να είναι ως επί το πλείστον τοπική αλλά κατώτερης ποιότητας από της προηγούμενης, μόνο που τώρα βλέπουμε σε μεγαλύτερο βαθμό τις μινωικές επιρροές, τόσο στη διακόσμηση, όσο και στα σχήματα των αγγείων. Προς το τέλος της περιόδου (ΥΜ ΙΒ/ΙΙ), παρατηρείται κυρίως η επικράτηση προηγούμενων τύπων και σαφώς οι μινωικές επιρροές, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές για την εκτίμηση της σύνθεσης των κατοίκων.

Όσον αφορά το χώρο της αρχιτεκτονικής, η περίοδος αυτή είναι «πλούσια» σε μινωικά χαρακτηριστικά (πολύθυρα, ισόδομεις προσόψεις, πολλαπλοί όροφοι) από κάθε άλλη πτυχή του υλικού της πολιτισμού, γεγονός που ενισχύει για ακόμη μία φορά την ύπαρξη μινωικής εγκατάσταση στην πεδιάδα της Ιαλυσού. Η οριστική εγκατάλειψη του οικισμού πραγματοποιείται στο β’ μισό του 15ου αι. π.Χ. Γενικότερα, είναι δύσκολο να μιλήσουμε για τα ποσοστά των μινωικών επιρροών αφού δεν έχουν γίνει οι απαραίτητες στατιστικές μελέτες.

Ερμηνείες

Όσον αφορά την ταυτότητα του οικισμού, οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από αυτή συγκλίνουν ανάμεσα σε δύο. Έστω και αν οι ενδείξεις που παρέχονται είναι περιορισμένες, εντούτοις και οι δύο θεωρίες δεν αποκλείουν την μινωική παρουσία στον οικισμό των Τριαντών.

Η πρώτη άποψη, ίσως λιγότερο πιστευτή με βάση τα νέα στοιχεία, είναι αυτή που θεωρεί ότι τα Τριάντα της Ρόδου ήταν μία μινωική αποικία/ νέα αποικία (Settlement colony) όπως έχει ορίσει ο Branigan[22] και με αυτή τείνουν να συμφωνούν τόσο ο Benzi,[23] όσο και η Παπάζογλου-Μανιουδάκη.[24] Θεωρούν δηλαδή, ότι ήταν ένας οικισμός, που ιδρύεται από αποίκους και αυτοδιοικείται ή διοικείται από την πατρίδα των εποίκων, όπως ήταν πιθανότατα και το Καστρί στα Κύθηρα. Παρατηρούν, έναν μινωικό χαρακτήρα ευρημάτων αν και χαμηλής ποιότητας και πολλές μινωικές εισαγωγές κυρίως στην κεραμική. Τα διάσπαρτα ευρήματα υποδηλώνουν έναν μινωικό

[22] Branigan 1981, 26.
[23] Benzi 1984, 100.
[24] Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1982, 182.

τρόπο ζωής και μολονότι οι ενδείξεις είναι λίγες, εντούτοις κανένας άλλος οικισμός με εξαίρεση το Καστρί στα Κύθηρα δε δείχνει μια τόσο έντονη μινωική εικόνα. Τα ισχυρά λοιπόν, μινωικά χαρακτηριστικά του οικισμού αποδεικνύουν την ευημερία της πόλης.

Ωστόσο, στον αντίποδα της άποψης για μία μινωική αποικία, βρίσκεται αυτή της Μαρκέτου,[25] η οποία απλώς πιστεύει ότι τα μινωικά χαρακτηριστικά υιοθετήθηκαν από την ελίτ της Ιαλυσού για να ξεχωρίσουν από την υπόλοιπη κοινότητα. Πράγματι, η άποψη αυτή βρίσκεται πιο κοντά στα νέα στοιχεία που σχετίζονται κυρίως με την αρχιτεκτονική για τον οικισμό, καθώς φαίνεται ότι οι οικίες με τα μινωικά χαρακτηριστικά ανήκαν σε μια ξεχωριστή ομάδα του πληθυσμού (ελίτ). Αυτό βέβαια, δε σημαίνει ότι δεν πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί και με αυτή την άποψη. Άλλωστε, η άποψη για μια μινωική αποικία, όπως έχουν εκφράσει ο Branigan, ο Benzi και η Παπάζογλου-Μανιουδάκη, στηρίζεται ως επί το πλείστον στα μινωικά χαρακτηριστικά που φέρει η κεραμική, γι' αυτό θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί, αφού δεν πρέπει να αγνοούμε το γεγονός ότι η ανασκαφή βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και φυσικά, ότι δεν έχουν γίνει οι απαιτούμενες μελέτες στο συλλεχθέν υλικό. Επίσης, για να υποστηριχθεί επιπλέον η θεωρία του οικισμού ως αποικία πρέπει να εξεταστεί το μέγεθος των γνωστών Μινωικών οικισμών του Αιγαίου.

Οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από τα παραπάνω στοιχεία είναι αρκετά ισχυρές για να υποστηρίξουν ότι τα Τριάντα δεν θα μπορούσε να ήταν μία μινωική αποικία, αφού όπως προκύπτει από πρόσφατα στοιχεία ο οικισμός της Ιαλυσού είχε μια μακρά ιστορία πριν από την οργάνωση της πόλης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ΙΑ. Ακόμη, δεν μπορεί να ερμηνευθεί ούτε και ως μία κυριαρχούμενη αποικία (Governed colony), δεδομένου ότι δεν υπάρχει τίποτα για να αποδείξει το χαρακτήρα του διοικητικού συστήματος. Επιπλέον, δεν υπάρχουν ισχυρά στοιχεία που να υποστηρίζουν την άποψη του αποικιακού θύλακα (Community colony), καθώς φαίνεται ότι ο τοπικός χαρακτήρας του πολιτισμού της είναι πολύ ισχυρός. Η αύξηση του πληθυσμού στις μεταβατικές περιόδους, φαίνεται να γίνεται σταδιακά και πέραν τούτου πρόκειται κυρίως για εντόπιο πληθυσμό.

Καθώς λοιπόν, μόνο στην αρχιτεκτονική έχουμε έντονα μινωικά στοιχεία αφού, ακόμη και η πλειοψηφία της κεραμικής είναι τοπική, αυτά τα Μινωικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μέρος της αναδυόμενης ελίτ της Ρόδου. Επομένως, με βάση τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα δεδομένα το ζήτημα παραμένει ανοικτό και δεν μπορεί να δοθεί μια ασφαλής απάντηση στο ερώτημα αν η Ιαλυσός ήταν κάποιου είδους μινωική αποικία.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, ο οικισμός στα Τριάντα της Ρόδου, θα πρέπει να ήταν ένα σημαντικό κέντρο στο Αιγαίο ιδιαίτερα, κατά τη διάρκεια της κρίσιμης περιόδου της Ύστερης εποχής του Χαλκού ΙΑ. Έπειτα από μελέτες, προκύπτει ότι ήταν και ένας σημαντικά μεγάλος σε μέγεθος οικισμός (17 στρέμματα) και δε μιλάμε επομένως, για διάσπαρτα τμήματα οικισμού. Το νησί λόγω της θέσης κλειδί, στο παρελθόν

[25] Marketou 1988, 63.

αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Κρήτη και στις ακτές της Μικράς Ασίας. Ο οικισμός αναπτύχθηκε μέσω διασυνδέσεων και με άλλα σημαντικά κέντα του Αιγαίου.[26] Τα Τριάντα φαίνεται να συμμετείχαν στο δικτυακό σύστημα ανταλλαγής της Ανατολικής Μεσογείου και του Ανατολικού Αιγαίου ήδη από το τέλος της ΥΜ ΙΑ/ ΥΜ ΙΒ, μια περίοδο μετά από έναν καταστροφικό σεισμό και πτώση τέφρας. Αυτό το γεγονός, ενισχύει για άλλη μια φορά τα στοιχεία για την ύπαρξη ενός Κρητικού δρομολογίου το οποίο περνούσε ανατολικά της Κρήτης δια μέσω της Καρπάθου και της Ρόδου και έπειτα και από την Κω.[27]

Καταλήγοντας, ο οικισμός στα Τριάντα της Ρόδου είναι σημαντικός για την κατανόηση του προβλήματος του εκμινωισμού και δείχνει τη συνθετότητα του φαινομένου, καθώς και τις διαφορετικές τροπές που μπορεί να πάρει στο πέρασμα του χρόνου αφού η ανασκαφή εξακολουθεί να βρίσκεται σε εξέλιξη. Τα διάσπαρτα στοιχεία δυστυχώς ακόμη, δεν μπορούν να δώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για τον οικισμό, γι αυτό οι σχέσεις που ανέπτυξαν αλλά και οι επιδράσεις που δέχτηκαν με τις ισχυρές πόλεις του Αιγαίου και τα Κρητικά παλάτια ακόμη ερευνώνται.[28]

Βιβλιογραφία

Benzi, M. (1984). “Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialyssos (Mt. Philerimos)”, στο Hägg R. and Marinatos S. (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*, Stockholm, 93- 105.

Branigan, K. (1981). “Minoan Colonialism”, *ABSA* 76, 24-33.

Branigan, K. (1984). “Minoan Community Colonies in the Aegean”, στο Hägg R. and Marinatos S. (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982, 32, Skrifterutgivnaav Svenska Instituteti Athen 4°,* Göteborg, 49-53.

Davis, J.E. Schofield, R. Torrence, D. Williams, (1983). “Keos and the Eastern Aegean. The Cretan Connection”, *Hesperia* 52, 361-366.

Doumas, C. (1988). “The prehistoric eruption of Thera and its effects”, στο Dietz S. and Papachristodoulou I. (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese. The National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities*, Copenhagen, 34-38.

Furumark, A. (1950). “The settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550-1400 B.C.”, *Oparch* 6, 150-271.

Marketou, T. (1988). “Excavations at Trianta (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period”, *RendLinc* 9, 39-82.

Marketou, T. Karantzali, E. Mommsen, H. Zacharias, N. Kilikoglou, V. and Scwedt, A. (2006). “Pottery Wares from the Prehistoric Settlement at Ialyssos (Trianta) in Rhodes”, *BSA* 101, 1-55.

[26] Wiener 1990, 143.
[27] Marketou et al. 2006, 52.
[28] Marketou 1988, 63-65.

Marketou, T. (2013). “The art of all-painting at Ialysos on Rhodes from the early 2nd millenium BC to the eruption of the Thera volcano”, στο Vlachopoulos A. (επιμ.), *Paint brushes.Wall-painting and vase-painting of the 2nd millennium BC in dialogue*, Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013, 104-109.

Monaco, G. (1941). “Scavinella Zona Micenea di Jaliso (1935-1936)”, στο *Clara Rhodes X. Istituto Archeologico Rodi*, Rhodes, 41-183.

Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ε. (1990). «Ανασκαφή του Μινωικού οικισμού στα Τριάντα της Ρόδου», *ΑΔ* 37, 139-187.

Sakellarakis, Y. (1996). “Minoan Religious influence in the Aegean: The Case of Kythera”, *ABSA* 91, 81-99.

Walberg, G. (1976). Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery,

Warren, P. M. (1991). “The Minoan civilization of Crete and the volcano of Thera”. JACF 4, 23-29.

Wiener, M. H. (1990). “The Isles of Crete? The Minoan Thalassocracy revisited”, στο Hardy D.A, Doumas C.G., Sakellarakis J.A and Warren P.M. (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Volume I, Archaeology. The Thera Foundation*, London, 128-161.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1: Ο Προϊστορικός οικισμός της Ιαλυσού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 49.

Εικ. 2: Λαιμός μεγάλης πρόχου, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 63β.

Εικ. 3: Διακοσμητικό μοτίβο ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, Walberg 1976, εικ. 44:16:1, 2.

Εικ. 4: Τμήμα από κύπελλο, Παπάζογλου-Μανιουδάκη Ε., 1990.

Εικ. 5: Κύπελλο ΜΜ ΙΙΙ, Walberg 1976, εικ. 30: 210.

Εικ. 6: Μόνωτο κύπελλο, Πίνακας 61β.

Εικ. 7: Διακοσμητικό μοτίβο σπείρας, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 64γ.

Εικ. 8: Διακοσμητικό μοτίβο «χελωνίου» ρυθμού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 65α.

Εικ. 9: Διακοσμητικό μοτίβο με φύλλα καλαμιού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 64β.

Εικ. 10: Διακοσμητικό μοτίβο με εναλλασσόμενες σπείρες, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 64γ.

Εικ. 11: Διακοσμητικό μοτίβο με ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλους, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 66α.

Εικ. 12: Διακοσμητικό μοτίβο με κρίνους, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 66β.

Εικ. 13: Διακοσμητικό μοτίβο με κόκκινη ταινία ανάμεσα σε μαύρες γραμμές, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 65α.

Εικ. 14: Κεραμική επιβίωση της ΜΜ ΙΙΙ τεχνικής, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 67α.

Εικ. 15: Θραύσματα ηθμού διακοσμημένα με σχηματοποιημένα φύλλα καλαμιού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 68α.
Εικ. 16: Θραύσματα πιθόσχημου αγγείου διακοσμημένα με φύλλα και κλαδιά μυρτιάς, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 69β.
Εικ. 17: Αγγείο ΤΡ 122, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 70.
Εικ. 18: Σκεύη πολυτελείας, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 71.
Εικ. 19: Οικιακά σκεύη, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 71.
Εικ. 20: Τμήμα από το σώμα και το χείλος μεγάλου κυπέλλου, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 70.
Εικ. 21: Χείλος ανοικτού αγγείου με το διακοσμητικό μοτίβο του κρίνου, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 22: Τμήμα από το σώμα μεγάλου κλειστού αγγείου με το διακοσμητικό μοτίβο του κρίνου, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 23: Τμήμα από χείλος κυπέλλου διακοσμημένα με φυλλωτή ταινία, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 24: Σώμα κωνικού ρυτού διακοσμημένα με φυλλωτή ταινία, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 75.
Εικ. 25: Κλειστά αγγεία με το διακοσμητικό μοτίβο του ρόδακα, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 26: Σώμα μικρού κλειστού αγγείου με το διακοσμητικό μοτίβο του θαλάσσιου ρυθμού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 27: Τμήμα από σώμα αλαβάστρου με το διακοσμητικό μοτίβο του θαλάσσιου ρυθμού, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 75.
Εικ. 28: Σώμα μικρού κλειστού αγγείου διακοσμημένο με οφθαλμωτή σπείρα, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 75β.
Εικ. 29: Τμήμα αλαβάστρου διακοσμημένο με κλαδιά και καρπούς ελιάς, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 74α.
Εικ. 30: Έξι θραύσματα από μεγάλο πιθόσχημο αγγείο διακοσμημένο με ρόμβους εγγεγραμμένους σε κύκλους, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 76α.
Εικ. 31: Τμήμα από το σώμα μικρού ανοικτού αγγείου (κυπέλλου) διακοσμημένο με το θέμα του βράχου με στικτό περίγραμμα, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 75β.
Εικ. 32: Τρεις τύποι άωτων κυπέλλων της φάση Τριάντα ΙΙΙ, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 83α.
Εικ. 33: Κεφαλή από μεγάλο πήλινο ειδώλιο βοοειδούς, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 75β.
Εικ. 34: Θραύσμα από το χείλος μεγάλου αγγείου με προχοή από πορφυρίτη λίθο, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, Πίνακας 83α.
Εικ. 35: Λίθινο αγγείο ΥΜ ΙΑ περιόδου, Warren 1969, τύπος 13 ΑΡ.
Εικ. 36: Τμήμα από τοιχογραφία διακοσμημένο με κόκκινο κρίνο σε λευκό βάθος, Marketou 2013, Εικ. 5.
Εικ. 37: Τμήμα οικίας της ΜΕΧ, Marketou 1988, PL. 1a.
Εικ. 38: Κτίριο με πολύθυρα, Marketou 2009, Fig. 17.

Εικ. 1

Εικ. 2

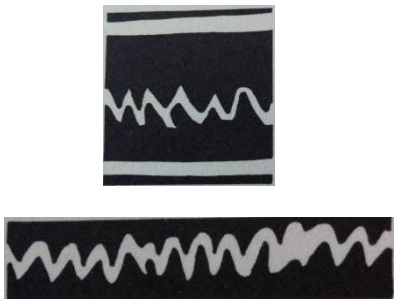

Εικ. 3

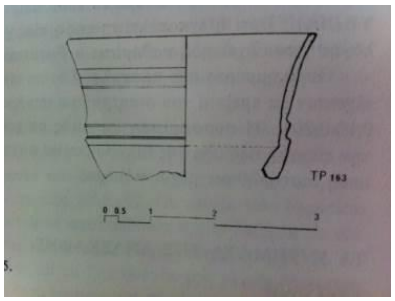

Εικ. 4

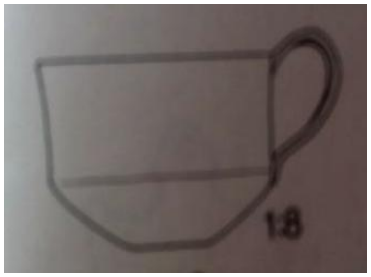

Εικ. 5

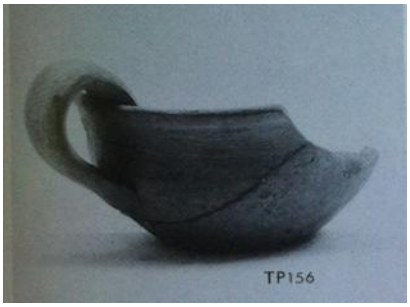

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8

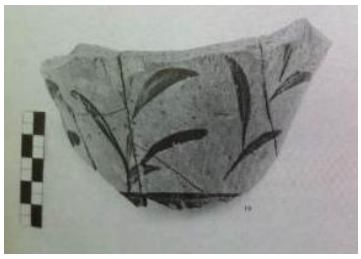

Εικ. 9

Εικ. 10

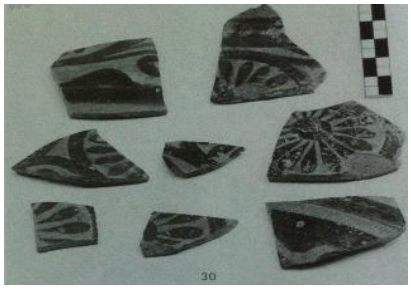

Εικ. 11

Εικ. 12

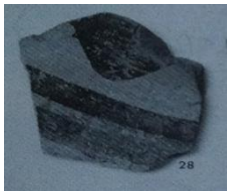

Εικ.13

Εικ. 14

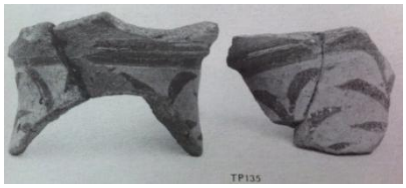

Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ.. 17

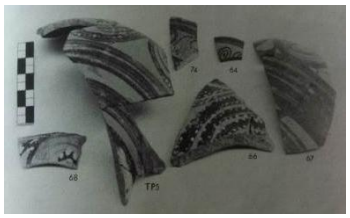

Εικ. 18

Εικ. 19

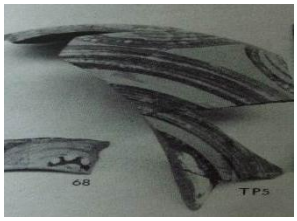

Εικ. 20

Εικ. 21

Εικ. 22

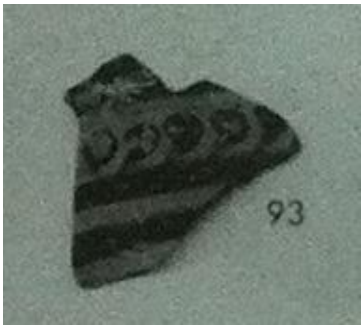

Εικ. 23

Εικ. 24

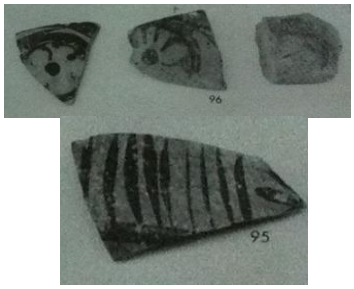

Εικ. 25

Εικ. 26

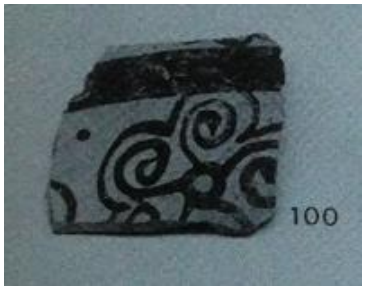

Εικ. 27

Εικ. 28

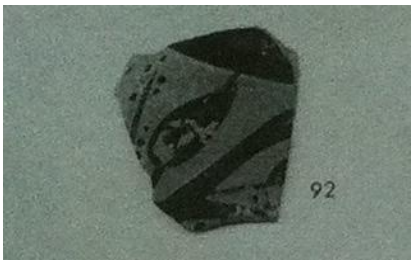

Εικ. 29

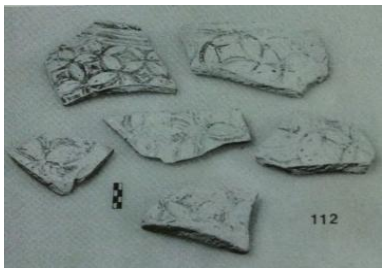

Εικ. 30

Εικ. 31

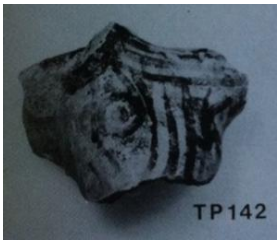

Εικ. 33

Εικ. 32 Τύπος 1

Τύπος 2

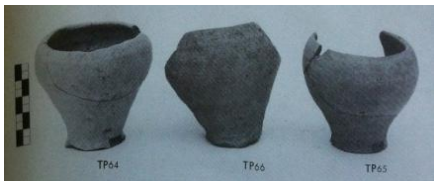

Τύπος 3

Εικ. 34

Εικ. 35

Εικ. 36

Εικ. 37

Εικ. 38

Κοσμήματα στις τοιχογραφίες και η σύγκρισή τους με πραγματικά κοσμήματα

Μυρτώ Παπουτσάκη

Περίληψη

Οι τοιχογραφίες της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και συγκεκριμένα στην Θήρα, την Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα, απεικονίζουν μορφές ανθρώπων, οι οποίες φέρουν πολύ εντυπωσιακά κοσμήματα. Οι απεικονίσεις αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες με πραγματικά κοσμήματα που έχουν βρεθεί στον Αιγαιακό χώρο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Η σύγκριση ανάμεσά τους θα προσπαθήσει να καταδείξει τους συμβολισμούς που έφεραν τα κοσμήματα αυτά και κατ' επέκταση οι μορφές που τα φορούσαν.

Λέξεις-κλειδιά: Τοιχογραφίες, κοσμήματα, Θήρα, Αίγυπτος, Συροπαλαιστίνη, Εγγύς Ανατολή, χρυσός, φαγεντιανή, κορναλίνη, ορεία κρύσταλλος

Εισαγωγή

Το θέμα του παρόντος κειμένου είναι οι απεικονίσεις των κοσμημάτων στις τοιχογραφίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και η σύγκρισή τους με πραγματικά κοσμήματα της Εποχής του Χαλκού από τον αιγαιακό χώρο, αλλά και από την ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου.

Η σύγκριση ανάμεσα σε πραγματικά κοσμήματα και στις απεικονίσεις τους θα βασιστεί στα διάφορα σχέδια, τα σχήματα και τα χρώματα που επιλέχτηκαν για την αναπαράσταση των κοσμημάτων και των πολύτιμων υλικών τους και σε πραγματικά κοσμήματα, προκειμένου να δοθεί μια σχετικά καθαρή εικόνα των τύπων των κοσμημάτων, οι οποίοι ήταν δημοφιλέστεροι στο Αιγαίο και στην ευρύτερη νοτιοανατολική Μεσόγειο και που οι καλλιτέχνες προσπάθησαν να απεικονίσουν.

Το μεγαλύτερο μέρος των απεικονίσεων των κοσμημάτων, προέρχεται από τις τοιχογραφίες της Θήρας όπου τα κοσμήματα παρουσιάζονται εκεί με ιδιαίτερη συχνότητα, ενώ παράλληλα οι συγκεκριμένες απεικονίσεις είναι μεγάλες, ευκρινείς και λεπτομερείς. Οι τοιχογραφίες που απεικονίζουν κοσμήματα είναι λιγότερες στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα, συνεπώς οι συγκρίσεις ανάμεσα σε κοσμήματα και τοιχογραφίες θα επικεντρωθούν κυρίως σε εκείνες της Θήρας. Ωστόσο, τα κοσμήματα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα οι ζωγράφοι εκείνης της περιόδου θα είχαν δει από κοντά πριν τα απεικονίσουν, θα πρέπει να εξεταστούν μέσα σε μεγαλύτερα χρονολογικά πλαίσια, καθώς ένα κόσμημα μπορούσε να διατηρηθεί από τους ιδιοκτήτες του για δεκαετίες, σαν οικογενειακό κειμήλιο.[1] Γι' αυτό, η σύγκριση μπορεί και ίσως πρέπει να γίνει και με παλαιότερα ευρήματα από τις τρεις κύριες πολιτισμικές περιοχές του Αιγαίου, τις Κυκλάδες, την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και με περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπως η Αίγυπτος και η Συροπαλαιστίνη. Λόγω του θαλασσινού εμπορίου που ανθούσε την περίοδο εκείνη στη Μεσόγειο, μαζί με πολλά και ποικίλα αγαθά εισάγονταν στο Αιγαίο

[1] Τελεβάντου 1984, 29.

και πολύτιμα υλικά, για την κατασκευή κοσμημάτων. Μαζί με τις πρώτες ύλες ενδεχομένως να εισήχθησαν και διαφορετικές τεχνοτροπίες για τα κοσμήματα από αυτές τις περιοχές προέλευσης, ή ακόμα και ιδιαίτεροι συμβολισμοί, που υιοθετήθηκαν και από τους κατοίκους του Αιγαίου.

Οι τοιχογραφίες που απεικονίζουν κοσμήματα μπορούν να μελετηθούν από συγκεκριμένες πλευρές, τις οποίες διέπουν ορισμένοι κανόνες. Οι κανόνες αυτοί ισχύουν για όλες τις τοιχογραφίες στις περιοχές του Αιγαίου:[1]

1. Το γενικό σχήμα και η δομή των απεικονίσεων των μορφών που φέρουν κοσμήματα.
2. Το σχέδιο και οι λεπτομέρειες των επιμέρους τμημάτων των κοσμημάτων.
3. Η επιλογή των χρωμάτων, η οποία ήταν εξαιρετικά σημαντική, επειδή αντιστοιχούσε στα υλικά που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοσμημάτων. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνταν στις απεικονίσεις των κοσμημάτων στις θηραϊκές τοιχογραφίες, πρέπει να υποθέσουμε ότι επιλέγονταν λόγω του ότι ήταν αρκετά κοντά στα χρώματα των υλικών που χρησιμοποιούνταν για τα πραγματικά κοσμήματα. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στις θηραϊκές τοιχογραφίες είναι:
   - Κίτρινο, προφανώς για τον χρυσό.
   - Κυανό, ίσως για το ασήμι (ιδιαίτερα για βραχιόλια), μπλε υαλόμαζα, φαγεντιανή, ή λάπις λάζουλι.
   - Κόκκινο, πιθανώς για την κορναλίνη, ή κόκκινη υαλόμαζα.
   - Γκρι/ανοιχτό καφέ, ίσως για τον αμέθυστο, ή την ορεία κρύσταλλο.

4. Οι τεχνικές της διακόσμησης

Γιατί άραγε οι καλλιτέχνες των τοιχογραφιών, επέλεξαν να απεικονίσουν τους συγκεκριμένους τύπους κοσμημάτων; Τα κοσμήματα αυτά θα μπορούσαν να φέρουν κάποιο συγκεκριμένο νόημα, ή ίσως ήταν δημοφιλή κατά την περίοδο που δημιουργήθηκαν οι τοιχογραφίες. Σε κάθε περίπτωση, τα κοσμήματα αποτελούν τα μοναδικά απτά στοιχεία που παράλληλα εμφανίζονται και στις τοιχογραφίες, τα οποία μάλιστα ίσως μπορέσουν να προσφέρουν ενδείξεις για την ταυτότητα των μορφών που τα φορούν.

Περιδέραια με χάντρες υπό μορφή φυτών και ζώων

Χάντρες με νατουραλιστικά σχήματα υπάρχουν σε τρία περιδέραια: οι χάντρες με κίτρινο χρώμα στο σχήμα άνθους παπύρου για το μακρύτερο περιδέραιο της «Λατρεύτριας» (εικ. 1) -αν και ίσως πρόκειται για πραγματικά άνθη- και στην τοιχογραφία της «Πότνιας» (εικ. 2), οι κόκκινες, μπλε και κίτρινες χάντρες σε σχήμα πάπιας περασμένες σε ένα κόκκινο κορδόνι, καθώς επίσης γαλάζιες και κίτρινες

[1] Laffineur 2000, 901.

χάντρες σε σχήμα λιβελούλας, οι οποίες κρέμονται από ένα είδος περιδέραιου που θυμίζει κορδόνι.[2]

Το μακρύτερο περιδέραιο γύρω από τον λαιμό της «Λατρεύτριας», του οποίου οι χάντρες ίσως απεικονίζουν άνθη παπύρου ή κρίνου, είναι χρωματισμένο κίτρινο, ίσως υπονοώντας τον χρυσό.

Στα Δεντρά της Αργολίδας (Θαλαμωτός Τάφος 10) βρέθηκε ένα χρυσό περιδέραιο (εικ. 3), το οποίο ανήκε στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 περίοδο (τέλη του 15ου αι. π.Χ.). Το περιδέραιο αποτελείται από 20 χρυσές χάντρες σε σχήμα άνθους παπύρου ή κρίνου και 19 χάντρες σε σχήμα ημιρόδακα. Οι χάντρες φέρουν έκτυπη και λεπτή εγχάρακτη διακόσμηση. Αυτό το κομψό περιδέραιο ανακαλύφθηκε στον πλούσιο Θαλαμωτό Τάφο 10 στο μεγάλο μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Δεντρά. Πρόκειται για ένα από τα ωραιότερα περιδέραια της περιόδου μετά το 1450 π.Χ., όταν η κατεργασία του χρυσού στις Μυκήνες έφτασε στο απόγειό της.[3]

Από τον μυκηναϊκό θησαυρό των Αηδονίων βρέθηκε ένα παρόμοιο περιδέραιο που χρονολογείται στον 15^{ο} αι. π.Χ, του οποίου οι χάντρες είναι ίδιες με εκείνες του περιδέραιου από τα Δεντρά, ωστόσο κάπως περισσότερο σχηματοποιημένες (εικ. 4).

Μία χρυσή χάντρα από την Κνωσό (εικ. 5) φέρει επίσης ορισμένες ομοιότητες με τα άνθη της τοιχογραφίας. Η χάντρα βρέθηκε σε ένα τάφο με άλλες χρυσές χάντρες, οι οποίες σύμφωνα με τον Evans ανήκαν σε διαφορετικά κοσμήματα. Η χάντρα σε σχήμα κρίνου ή παπύρου φέρει τρεις οπές, πράγμα που μπορεί να υποδεικνύει ότι αποτελούσε κρίκο για τρεις διαφορετικές σειρές χαντρών, σύμφωνα με τον αιγυπτιακό τύπο των κολλάρων. Τα άνθη παπύρου και λωτού είχαν ιερή σημασία στην Αίγυπτο, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο αν οι κάτοικοι του Αιγαίου τα έβλεπαν σαν φυλαχτά ή τα θεωρούσαν απλά στολίδια.[4] Ο πάπυρος ήταν το έμβλημα της θεάς του Νείλου *Wazet*.[5] Η αιγυπτιακή λέξη *wadj*, την οποία συμβόλιζε ο πάπυρος, σήμαινε «ανθοφορώ», ή «είμαι υγιής».[6]

Το περιδέραιο γύρω από το λαιμό της «Πότνιας», με τις μπλε, κίτρινες και κόκκινες χάντρες σε σχήμα πάπιας, ίσως υπονοούσε ότι η «Θεά» κυριαρχούσε στο βασίλειο των ζώων. Η πάπια ως θέμα, είναι ανατολικής προέλευσης και στην περίπτωση αυτή, με βάση τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν για το συγκεκριμένο περιδέραιο, πιθανώς να απεικόνιζαν χρυσό, ασήμι (ή μπλε υαλόμαζα), κορναλίνη και ίσως ελεφαντόδοντο. Το μοτίβο της πάπιας είναι επίσης γνωστό από μια χρυσή χάντρα που απεικονίζει μια πάπια, από την Κνωσό (εικ. 6), και δύο ακόμη, φτιαγμένες από κορναλίνη, από το Παλαίκαστρο (εικ. 7).[7] «Από το νεκροταφείο των Αηδονιών βρέθηκαν αρκετές χάντρες σε σχήμα πάπιας, σε διάφορα μεγέθη, φτιαγμένες από στεατίτη, γυαλί, και φαγεντιανή».[8]

---

[2] Laffineur 2000, 904.
[3] Δημακοπούλου 1988, 50.
[4] Παναγιωτάκη 2000, 126.
[5] Παναγιωτάκη 2000, 124.
[6] Παναγιωτάκη 2000, 124.
[7] Τελεβάντου 1984, 38.
[8] Konstantinidi 2001, 241.

Το κόσμημα του «Πότνιου» (εικ. 8) από τον Θησαυρό της Αίγινας, ο οποίος κρατά δύο πάπιες, αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα, εφόσον τα χαρακτηριστικά των πουλιών απεικονίζονται καθαρά. Ακόμη, στην τοιχογραφία της «Πότνιας» στη Θήρα, όπως και στο κόσμημα με τον «Πότνιο», οι μορφές που απεικονίζονται και στις δύο περιπτώσεις, ίσως αναπαριστούν κάποια θεότητα, γεγονός που καταδεικνύει την θρησκευτική σημασία που ίσως είχε η πάπια την περίοδο εκείνη.[9]

Το δεύτερο περιδέραιο της «Πότνιας», αποτελείται από πέντε μεγάλες χάντρες σε σχήμα λιβελούλας. Οι χάντρες αυτές κρέμονται από ένα είδος αλυσίδας σε σχήμα σχοινιού, με κάθετες ή διαγώνιες γραμμές. Οι λιβελούλες είχαν ανοιχτά φτερά, σαν να πρόκειται να πετάξουν. Το επάνω ζευγάρι φτερών είναι καμπύλο, ενώ το κάτω είναι επίπεδο. Οι κεραίες τους αποτελούν το σημείο ένωσης με την αλυσίδα.

Ένα μοναδικό χάλκινο περίαπτο με τη μορφή λιβελούλας (εικ. 9),[10] έχει βρεθεί στον Μόχλο της Κρήτης. Ακόμη, σε ένα χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Αρχάνες αναπαριστώνται δύο λιβελούλες (εικ. 10).[11] Επίσης, διάφορα άλλα έντομα, όπως μύγες (Αϊδονία στη Νεμέα) και χρυσαλίδες ή πεταλούδες (Καπακλί, Μυκήνες) είναι γνωστά από την Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα.[12]

«Στην Αίγυπτο εκείνης της περιόδου, τα έντομα συμβόλιζαν την ψυχή, γι' αυτό και είχαν θρησκευτική σημασία».[13]

Το μέγεθος των λιβελούλων είναι ίσως πολύ μεγάλο για να θεωρηθούν χάντρες. Οι συγκεκριμένες απεικονίσεις, σε συνδυασμό με την πιθανή θρησκευτική τους σημασία και το γεγονός ότι ίσως βρίσκονταν γύρω από τον λαιμό μιας θεότητας ή έστω ιέρειας, πιθανόν να υποδείκνυε ότι αυτές οι λιβελούλες αναπαριστούσαν κοσμήματα που φοριούνταν σαν φυλαχτά.

Ένα δακτυλιόσχημο κίτρινο ενώτιο με σταυροειδή διακόσμηση στο κέντρο του

Το συγκεκριμένο ενώτιο απεικονίζεται στην τοιχογραφία της «Ιέρειας» (εικ. 11) από τη Δυτική Οικία, Δωμάτιο 5. «Μια πολύ πειστική σύγκριση μπορεί να γίνει ανάμεσα στο ενώτιο της «Ιέρειας» και σε έξι χρυσά στολίδια από τον Θολωτό Τάφο ΙΙΙ, του Ταφικού Κύκλου Β, στις Μυκήνες (εικ. 12). Το σταυρόσχημο σχέδιό τους μοιάζει αρκετά με το σχέδιο στο κέντρο του ενωτίου της «Ιέρειας», παρόλο που τα συγκεκριμένα αντικείμενα δεν είναι ενώτια».[14] Αυτός ο τύπος του στολιδιού φτιάχτηκε από δύο λεπτά φύλλα χρυσού, με τελείωμα σε σχήμα φύλλου, τα οποία ενώνονταν σταυρωτά στο κέντρο τους, για να σχηματίσουν ένα αστέρι, το οποίο φέρει έκτυπη διακόσμηση από λεπτές γραμμές, κουκκίδες και δίσκους.

Παρόμοια σταυρόσχημα κοσμήματα έχουν βρεθεί και σε άλλες ταφές γυναικών στους δύο Ταφικούς Κύκλους και γι' αυτό θεωρείται ότι ο συγκεκριμένος τύπος

[9] Nilsson 1950, 367-8; Televantou 1984, 39.
[10] Soles 2012, 457.
[11] Soles 2012, 458.
[12] Konstantinidi 2001, 241.
[13] Konstantinidi 2001, 241.
[14] Laffineur 2000, 904-5.

κοσμήματος χρησιμοποιείτο κυρίως από γυναίκες.[15] Το στολίδι αυτό είναι επίσης γνωστό ως quatrefoil (άνθος με τέσσερα πέταλα) και πρωτοεμφανίστηκε στην Μεσοποταμία και την Συρία. Ίσως, επρόκειτο για ένα είδος απλοποιημένου ρόδακα. Επίσης, χρησιμοποιείτο στην Αίγυπτο ως ιερογλυφικό σύμβολο (wn). Στο Αιγαίο έγινε γνωστό κατά την ΠΜ ΙΙ και ΠΕ ΙΙ περίοδο.[16] Αυτός ο τύπος ενωτίου είναι ασυνήθιστος και μοναδικός στη Θήρα, καθώς επίσης και σε μινωικές και μυκηναϊκές θέσεις. Ο σταυρός και οι παραλλαγές του (αγκυλωτός σταυρός και αστέρι για παράδειγμα) είχαν μια προφανή θρησκευτική σημασία στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού. Σταυροί έχουν απεικονιστεί επάνω σε σφραγιδόλιθους και ανάμεσα σε κέρατα ταύρων. Θα μπορούσαν να συμβολίζουν αστέρια ή τον ήλιο, με τις γραμμές του σταυρού να αποτελούν τις ακτίνες του.[17]

Η σημασία του ήλιου και της σελήνης έχει αναλυθεί εκτεταμένα από τον Nilsson. Ερμήνευσε τις απεικονίσεις αυτές ως παρουσίες μίας, ή περισσότερων θεοτήτων. «Εάν ήταν αυτή η περίπτωση, τότε το συγκεκριμένο σχήμα δεν ήταν μόνο ζήτημα καλλωπισμού αλλά ένα σύμβολο που φορούσαν οι ιέρειες, οι οποίες υπηρετούσαν τη θεότητα».[18]

Περόνη μαλλιών με κρινόσχημη κεφαλή

Η «Λατρεύτρια» (εικ. 13) φορά μια περόνη μαλλιών, ζωγραφισμένη κίτρινη, πιθανώς αναπαριστώντας χρυσό. Απεικονίζεται ένα χοντρό κίτρινο στέλεχος, το οποίο αφού στρίβει, καταλήγει σε σχήμα κρίνου στην κεφαλή. Οι διαστάσεις της είναι αρκετά μεγάλες, ίσως όμως ο καλλιτέχνης επέλεξε να απεικονίσει την καρφίτσα με αυτό τον τρόπο για να την τονίσει. «Οι περόνες πιθανόν φοριούνταν με τέτοιον τρόπο, ώστε τυλιγμένες στα μαλλιά, να φαίνεται μόνο η κεφαλή τους».[19]Αυτός ο τύπος διακόσμησης των μαλλιών ανήκει σε μια παράδοση που ξεκίνησε κατά το τέλος της 3ης χιλιετίας και διήρκεσε 1500 χρόνια. Οι πρώτες περόνες με ανθόσχημη κεφαλή προήλθαν από το νεκροταφείο του Μόχλου και ήταν φτιαγμένες από χρυσό. Τα άνθη που αναπαρίσταντο ήταν κρόκοι ή μαργαρίτες και ίσως ήταν ανατολικής προέλευσης. Στους μυκηναϊκούς τάφους του Βόλου βρέθηκαν τρία χρυσά κοσμήματα σε σχήμα κρίνου, τα οποία είχαν ομοιότητες με τις θηραϊκές τοιχογραφίες (εικ. 14).[20]

Κλαδί μυρτιάς/ελιάς

Το συγκεκριμένο κόσμημα απεικονίζεται επίσης στην τοιχογραφία της «Λατρεύτριας». Απεικονίζει ένα κλαδί μυρτιάς, ή ελιάς, το οποίο αναπαρίσταται πρώτη φορά στη μινωική και μυκηναϊκή τέχνη. Το κοτσάνι είναι κίτρινο και τα φύλλα κίτρινα και γκρι, ίσως για χρυσό και ασήμι αντιστοίχως.

Παρόμοια κοσμήματα περιλαμβάνονται στα χρυσά ευρήματα του Μόχλου: φύλλα σε διάφορα σχήματα, κάποια από αυτά ίδια με εκείνα της θηραϊκής τοιχογραφίας. Τα

[15] Δημακοπούλου 1988, 78.
[16] Crowlley 1989, 91.
[17] Crowlley 1989, 91.
[18] Konstantinidi 2001, 240-1.
[19] Konstantinidi 2001, 25.
[20] Τελεβάντου 1984, 45.

φύλλα αυτά χρησιμοποιούνταν σαν τμήματα αλυσίδων και ορισμένες φορές σχημάτιζαν κλαδιά, με τη διαφορά ότι το κοτσάνι τους δεν ήταν σταθερό. Ορισμένα φύλλα ωστόσο, είχαν κοτσάνια φτιαγμένα από σύρμα και ήταν ενωμένα μεταξύ τους, σχηματίζοντας κλαδιά (εικ. 15, 16). Το κλαδί στη θηραϊκή τοιχογραφία, αν απεικόνιζε κόσμημα και όχι αληθινό κλαδί, θα ήταν φτιαγμένο με παρόμοιο τρόπο, με χρυσά και ασημένια φύλλα, κολλημένα σε ένα χρυσό κοτσάνι. Η απεικόνιση αυτού του κλαδιού υποδεικνύει ότι η παράδοση αυτή δεν ξεχάστηκε αλλά συνεχίστηκε κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο.[21]

Παρόμοια χρυσά άνθη και φύλλα με εκείνα από το νεκροταφείο του Μόχλου, βρέθηκαν στο βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ, τα οποία σύμφωνα με τον Leonard Woolley, που έκανε την ανασκαφή το 1922-34, αποτελούσαν τμήματα ενός πολύ εντυπωσιακού και περίπλοκου διαδήματος, το οποίο σύμφωνα με τα στοιχεία, ανήκε στην βασίλισσα Pu-abi (εικ. 17).[22] Ακόμη, στον τάφο της Pu-abi βρέθηκαν στολίδια, τα οποία σύμφωνα με τον Woolley ήταν τμήματα ενός διαδήματος. Ανάμεσα στα στολίδια αυτά, υπήρχαν χρυσά κλαδιά (εικ. 18) παρόμοια με το κλαδί της θηραϊκής τοιχογραφίας.[23]

Συμπεράσματα

Αυτές οι ομοιότητες υποδεικνύουν ότι τα κοσμήματα που απεικονίζονταν στις θηραϊκές τοιχογραφίες, μιμούνταν ή ήταν εμπνευσμένα από πραγματικά κοσμήματα. Οι καλλιτέχνες που δημιούργησαν τις τοιχογραφίες, επέλεξαν να απεικονίσουν τα κοσμήματα αυτά για συγκεκριμένους λόγους. Είτε οι συγκεκριμένοι τύποι κοσμημάτων ήταν δημοφιλείς στην Θήρα και σε άλλα μέρη του Αιγαίου κατά την περίοδο που δημιουργήθηκαν οι τοιχογραφίες είτε είχαν κάποιο ιδιαίτερο νόημα για τους ανθρώπους που επέλεξαν να διακοσμήσουν τους τοίχους της Οικίας των Γυναικών, τη Δυτική Οικία, την Ξεστή 3 και τα άλλα κτίρια με τις συγκεκριμένες τοιχογραφίες. Σε κάθε περίπτωση, οι καλλιτέχνες επέλεξαν να διακοσμήσουν τις σημαντικές αυτές φιγούρες, με τύπους κοσμημάτων οι οποίοι τους ήταν γνωστοί.

Η σύγκριση ανάμεσα σε πραγματικά κοσμήματα και στις απεικονίσεις τους στις τοιχογραφίες θα γίνει περισσότερο ξεκάθαρη, όταν έρθουν στο φως περισσότερα ευρήματα.

Βιβλιογραφία

Crowley, J. (1989). *The Aegean and the East: an investigation into the transference of artistic motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age*. Jonsered: Paul Åströms förlag.

Δημακοπούλου, Κ. (1996). *Ο Θησαυρός των Αηδονίων: Σφραγίδες και Κοσμήματα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο*, Κατάλογος έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.

[21] Τελεβάντου 1984, 46.
[22] Miller 2000, 149.
[23] Miller 2000, 149.

Δημακοπούλου, Κ. (1995). «Κοσμήματα της Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα» στο *Ελληνικό Κόσμημα: Πέντε χιλιάδες χρόνια παράδοσης*, Αθήνα, Μίκου-Καραχάλιου Κ. (εκδ.), Ελληνικό Κέντρο Αργυροχρυσοχοϊας (ΕΛ.Κ.Α.), σελ. 44-57.

Konstantinidi, E. (2001). *Jewellery revealed in the burial context of the Greek Bronze Age*. BAR International Series 912.

Laffineur, R. (2000). "Dress, Hairstyle and Jewellery in the Thera Wall Paintings" in *The wall paintings of Thera: proceedings of the first international symposium*, Sherratt S. (ed.), Vol.2. Thera Foundation, Athens, p. 890-906.

Miller, N. F. (2000). "Plant Forms in Jewellery from the Royal Cemetery at Ur" in *Iraq*, vol 62, p. 149-155, British Institute for the Study of Iraq.

Nilsson, M. P. (1950). *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*. Lund: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet.

Soles, J.S. (2012). "The Symbolism of Certain Minoa/Mycenaean Beads from Mochlos" in *Kosmos, Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*: *Proceedings of the 13th International Aegean Conference Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, Aegaeum 33, Annales liégeoises et PAS Piennes d'archéologie égéenne, p. 457-462.

Παναγιωτάκη, Μ. (2000). *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών*, σελ. 124, 126.

Τελεβάντου, Χρ. (1984). «Κοσμήματα από την προϊστορική Θήρα», *Αρχαιολογική Εφημερίς, Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας*, σελ. 14-54, 1984.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1: Λατρεύτρια (Πηγή: Ντούμας Χ. 1992. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, σελ. 138, Ξεστή 3, Βόρειος Τοίχος).

Εικ. 2: Πότνια (Πηγή: Ντούμας Χ. 1992. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, σελ. 162, Ξεστή 3, Δωμάτιο 3α, 1ος όροφος, Βόρειος Τοίχος).

Εικ. 3: Χρυσό Περιδέραιο (Πηγή: Δημακοπούλου, Κ. 1988. στο *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε Αιώνες Πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού* 1600-1100 π.Χ. σελ. 219).

Εικ. 4: Χρυσές χάντρες σε σχήμα κρίνου και ημιρόδακα.

(Πηγή: Δημακοπούλου, Κ. 1996 (επιμ.), *Ο Θησαυρός των Αηδονίων: Σφραγίδες και Κοσμήματα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο*, σελ. 77).

Εικ. 5: Χρυσή κρινόσχημη χάντρα (Πηγή: Παναγιωτάκη Μ. 2000. *Κρήτη- Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών*.σελ. 126, εικ. 107).

Εικ. 6: Χρυσή χάντρα σε σχήμα πάπιας (Πηγή: Δημακοπούλου Κ. 1992 (εκδ.), *Το Ελληνικό Κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοσης*. σελ. 47).

Εικ. 7: Χάντρες σε σχήμα πάπιας (Πηγή: Δημακοπούλου, Κ. 1996 (επιμ.), *Ο Θησαυρός των Αηδονίων: Σφραγίδες και Κοσμήματα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο*, σελ. 106).

Εικ. 8: "Πότνιος" Χρυσό περίαπτο (Πηγή: Higgins, R. A. 1957. *The Aegina Treasure Reconsidered*, σελ. 23).

Εικ. 9: Χάλκινη λιβελούλα (Πηγή: Soles, J. S. 2012 στο *Kosmos, Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, σελ. 461).

Εικ. 10: Χρυσό δαχτυλίδι http://zervonikolakis.lastros.net/livelula.html.

Εικ. 11: Ιέρεια (Πηγή: Ντούμας Χ. 1992. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, σελ. 56, Δυτική Οικία, Δωμάτιο 5).

Εικ. 12: Χρυσό σταυρόσχημο κόσμημα (Πηγή: Δημακοπούλου, Κ. 1988 στο *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε Αιώνες Πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.*, σελ. 83).

Εικ. 13: Λατρεύτρια (Πηγή: Ντούμας Χ. 1992. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, σελ. 142, Ξεστή 3, Βόρειος Τοίχος).

Εικ. 14: Χρυσό λουλούδι (Πηγή: Δημακοπούλου, Κ. 1996 (επιμ.), *Ο Θησαυρός των Αηδονίων: Σφραγίδες και Κοσμήματα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο*, σελ. 111).

Εικ. 15: Χρυσά φύλλα (Πηγή: Δημακοπούλου Κ. 1992 (εκδ.), *Το Ελληνικό Κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοσης*, σελ. 33).

Εικ. 16: Χρυσές αλυσίδες (Πηγή: *Μουσείο Ηρακλείου*, Κοινωφελές Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, σελ. 59).

Εικ. 17: Κάλυμμα κεφαλής της βασίλισσας Pu-Abi (Πηγή: Miller, N. F. 2000. "Plant Forms in Jewellery from the Royal Cemetery at Ur" in *Iraq*, vol 62, p. 150).

Εικ. 18: Διάδημα της βασίλισσας Pu-Abi (Πηγή: Miller, N. F. 2000. "Plant Forms in Jewellery from the Royal Cemetery at Ur" in *Iraq*, vol 62, p. 151).

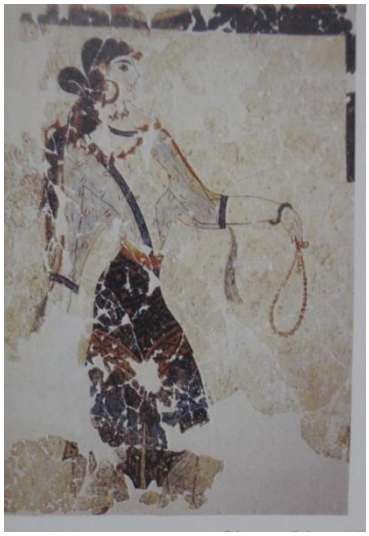

Εικ. 1

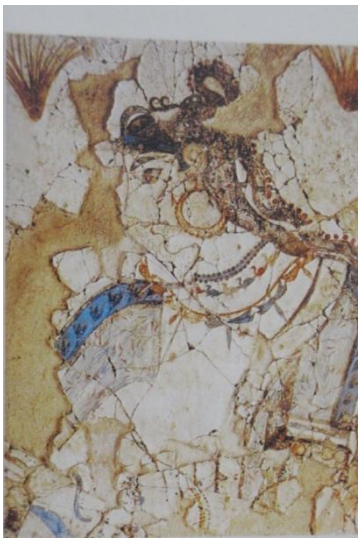

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

Εικ. 5

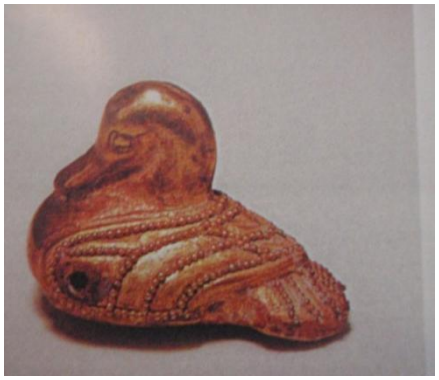

Εικ. 6

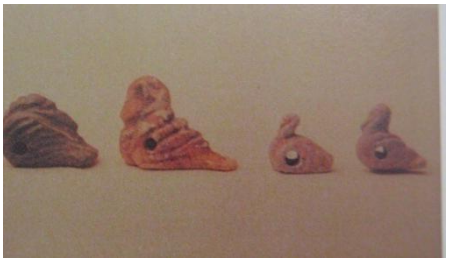

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ. 9

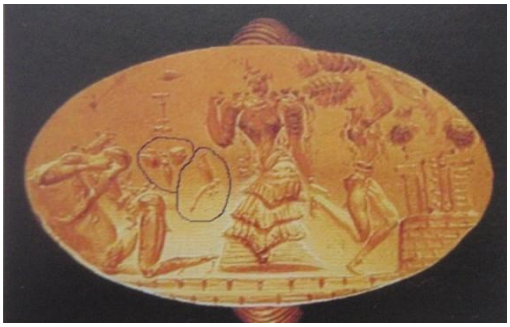

Εικ. 10

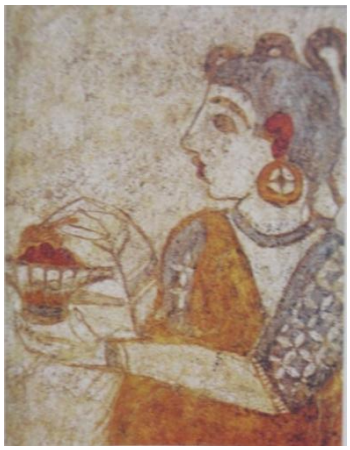

Εικ. 11

Εικ. 12

Εικ. 13

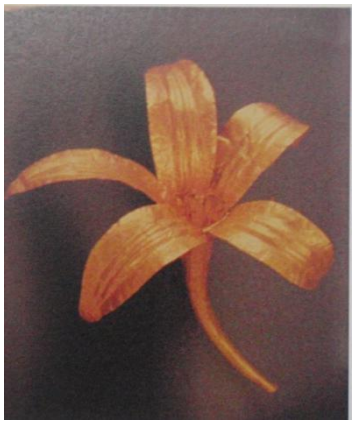

Εικ. 14

Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

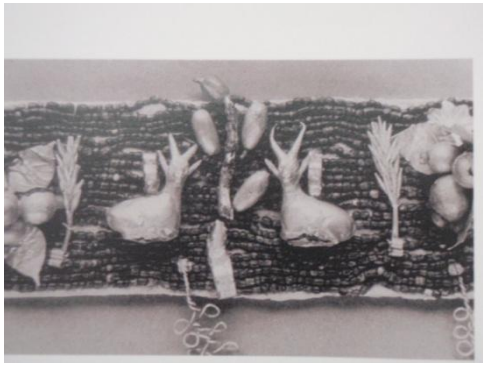

Εικ. 18

Τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό Πέλαγος.
Απομόνωση και αλληλεπίδραση κατά τη Μινωική περίοδο

Αλεξάνδρα Κρήτη

Περίληψη

Το θέμα της παρουσίασης είναι τόσο το γεωγραφικό όσο και το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται οι όροι «νήσος» και «νησιά της νήσου». Επιπλέον, επιχειρείται η αναγωγή των όρων αυτών στο οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της χρονικής περιόδου που αρχαιολογικά ερμηνεύουμε ως «Μινωική». Ως κέντρο αναφοράς αξιολογείται η νήσος της Κρήτης, ως μέρος της γεωγραφικής και κοινωνικοπολιτισμικής συνάφειας των νήσων της στο Λιβυκό Πέλαγος, δηλαδή του Κουφονησίου, της Χρυσής (Γαϊδουρονησίου) και της Γαύδου. Μελετώντας συνοπτικά τις ιστορικές πηγές αλλά και τα δημοσιοποιημένα αρχαιολογικά κατάλοιπα που αφορούν τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό Πέλαγος, επιχειρώ να αναδείξω τις σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια της «Μινωικής» περιόδου μεταξύ αυτών και της μεγαλονήσου. Σημαντικό ρόλο σε αυτό το επίπεδο κοινωνικοοικονομικής προσέγγισης διαδραματίζει και ο εντοπισμός, η μελέτη και η ερμηνεία των αρχαιοπεριβαλλοντικών δεδομένων. Κατά αυτό τον τρόπο, επιχειρείται η ανάδειξη των νήσων της Κρήτης στο Λιβυκό Πέλαγος από «μάρτυρες» του ερμηνευτικού μοντέλου του «ανακτορικού Μινωικού πολιτισμού» σε καταδότες του ξεπερασμένου και σαφώς προτεσταντικά ιδεολογικά φορτισμένου ερμηνευτικού αυτού πλαισίου.

Λέξεις-Κλειδιά: Νήσος, νησιά της νήσου, «Μινωική εποχή», κοινωνικοοικονομική προσέγγιση, κοινωνικοπολιτισμικές σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης, αρχαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα, όστρεα πορφύρας, παραγωγική εξειδίκευση-ανταγωνισμός(;), αυτοδιάθεση, «από τα κάτω»

Εισαγωγή

Ήδη από τον τίτλο της εργασίας υποδεικνύεται η διεξοδική ενασχόλησή μου τόσο με το γεωγραφικό όσο και με το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται οι όροι «νήσος», και ακόμα περισσότερο «νησιά της νήσου». Επιπλέον, επιχειρείται η αναγωγή των σύγχρονων εννοιών της «νήσου» και των «νησιών της νήσου» στο οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της χρονικής περιόδου που αρχαιολογικά αποδίδουμε ως «Μινωική». Κατά αυτό τον τρόπο, το θέμα της εργασίας μου έχει ένα γεωγραφικό και κοινωνικοπολιτισμικό κέντρο αναφοράς, όπως αυτό εκδηλώνεται μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της επονομαζόμενης ως «Μινωικής» περιόδου, το οποίο επανεξετάζεται -ίσως και να αμφισβητείται- μέσα από το πρίσμα τόσο των ιστορικών πηγών και θεωρητικών απόψεων όσο και των δημοσιοποιημένων υλικών καταλοίπων, των σύγχρονων σε αυτό, γεωγραφικών και κοινωνικοπολιτισμικών δορυφόρων του.

Πιο συγκεκριμένα, ως κέντρο αναφοράς αξιολογείται η «νήσος» της Κρήτης, δηλαδή της ξηράς που περικλείεται από τον υδάτινο όγκο της θάλασσας της

Μεσογείου, η οποία εξαιτίας του μεγέθους και της απόστασης της από οποιαδήποτε ηπειρωτική κρηπίδα ορίζει την Μεσόγειο θάλασσα σε επιμέρους υδάτινους γεωγραφικούς όρους, αυτούς του Αιγαίου Πελάγους στα βόρεια, και του Λιβυκού Πελάγους στα νότια. Επιπλέον, η εντύπωση αυτονομίας που προκαλεί η νήσος της Κρήτης τόσο στους κατοίκους της -προσωρινούς ή και μόνιμους- όσο και στους διάφορους μελετητές της, είναι τέτοια που οποιαδήποτε άλλο μεσογειακό νησί βρίσκεται σε σχετικά μικρή απόσταση από αυτήν -δηλαδή είναι κατά μία έννοια δορυφόρος της- εμπίπτει στην γεωγραφική της περιφέρεια, μετατρέποντας το σε «νησί της Κρήτης».[1]

Η γεωγραφική και κοινωνικοπολιτισμική οντότητα της Κρήτης τελικά δεν περιλαμβάνει μόνο την επονομαζόμενη νήσο, αλλά και μία σειρά από νησιά, νησίδες και βραχονησίδες που γειτνιάζουν με αυτή. Το γεγονός αυτό επιτείνει σημαντικά την εντύπωση αυτονομίας της μεγαλόνησου, αφήνοντας κατά μέρους τις αντίστοιχες εντυπώσεις αυτονομίας που μπορεί κάποτε να προκλήθηκαν ή και να προκαλούνται ακόμη από τους μόνιμους, ημιμόνιμους ή πρόσκαιρους κατοίκους των νησιών της.

Πέρα από κάθε εντύπωση, οι σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης που ανέπτυξαν οι ανθρώπινες κοινωνίες της Κρήτης και των νησιών της, μας επιβάλουν να τις αντιμετωπίζουμε ως ένα υποσύνολο της οικονομικής και κοινωνικοπολιτισμικής έκφρασης που πραγματοποιήθηκε -τουλάχιστον- στον ευρύτερο υδάτινο και ηπειρωτικό γεωγραφικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου κατά την διάρκεια της Τελικής και Ύστερης Εποχής του Χαλκού.[2]

Για αυτό τον λόγο, όσο προβληματικό είναι να αντιμετωπίζουμε την Κρήτη και τα νησιά της ως ένα ανεξάρτητο ολιστικό μικρό/μάκροπεριβάλλον, άλλο τόσο προβληματικό είναι να αντιμετωπίζουμε τα νησιά της Κρήτης ως αποδεικτικό μέσο, ένα «μάρτυρα» με ανασκαφικούς όρους, των κοινωνικοοικονομικών συνεχειών ή και ασυνεχειών της μεγαλονήσου.[3]

Στην παρούσα εργασία λοιπόν, μελετώντας συνοπτικά τις ιστορικές πηγές αλλά και τα δημοσιοποιημένα αρχαιολογικά κατάλοιπα που αφορούν τα νησιά της Κρήτης που περιβάλλονται από τον θαλάσσιο όγκο του Λιβυκού Πελάγους, επιχειρώ να αναδείξω τις σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου, μεταξύ αυτών και της νήσου στην οποία εμπίπτουν. Σημαντικό ρόλο σε αυτό το επίπεδο κοινωνικοοικονομικής προσέγγισης φαίνεται να παίζει ο εντοπισμός, η μελέτη και η ερμηνεία και των αρχαιοπεριβαλλοντικών δεδομένων. Κατά αυτό τον τρόπο, ευελπιστώ να διατυπώσω μία σειρά από παρατηρήσεις και ερωτήματα που έχουν συνειδητά τον σκοπό να υποβάλουν σε κρίση ολόκληρο το κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό οικοδόμημα του επονομαζόμενου Μινωικού πολιτισμού.

---

[1] Κόπακα 2009, 55.
[2] Cherry 1985, 13.
[3] Kopaka & Kossyva 1999, 4.

Με άλλα λόγια, επιχειρώ να συμβάλω με τον τρόπο μου στην αντιστροφή της καθεστηκυίας ερμηνευτικής προσέγγισης των αρχαιολογικών καταλοίπων που εντοπίζονται τόσο στην Κρήτη όσο και στα νησιά της, και αποδίδονται χρονολογικά στην Τελική και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ή αλλιώς στην επονομαζόμενη «Μινωική» περίοδο.

Τα νησιά της Κρήτης μπορούν να αναδειχθούν από «μάρτυρες» υπεράσπισης του ανακτορικού μοντέλου κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής συγκρότησης της Μινωικής περιόδου, σε καταδότες του ξεπερασμένου και σαφώς προτεσταντικά ιδεολογικά φορτισμένου -κατά την άποψη μου- πολιτισμικού, κοινωνικού και οικονομικού μοντέλου της ανακτορικής Μινωικής Κρήτης.

Τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό Πέλαγος

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Κρήτη εξαιτίας του μεγέθους αλλά και της απόστασης της από οποιαδήποτε ηπειρωτική κρηπίδα, χωρίζει τον όγκο της θάλασσας της Μεσογείου που την περιβάλει σε δύο επιμέρους υδάτινους γεωγραφικούς όρους του Αιγαίου πελάγους, στα σχετικά βόρεια της, και του Λιβυκού πελάγους στα νότια. Το γεγονός αυτό, κατά την γνώμη μου, μπορεί να υποδεικνύει τόσο την γεωγραφική όσο και την κοινωνικοπολιτισμική θέση της νήσου της Κρήτης στο όριο, ή καλύτερα στο μεταίχμιο, τουλάχιστον δύο ευρύτερων γεωγραφικών και κοινωνιοπολιτισμικών συνόλων της νοτιότερης απόληξης της χερσονήσου του Αίμου, δηλαδή της ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας των Βαλκανίων, και της βορειοανατολικής ακτής της Αφρικανικής ηπείρου. Επιπλέον, η εξ ορισμού αναγκαστική διάσχιση του υδάτινου σύμπαντος που περιβάλλει τόσο την Κρήτη όσο και τα νησιά της, δηλαδή η εμπειρία ενός θαλάσσιου ταξιδιού με τα μέσα, τις τεχνολογίες, τις δυνατότητες αλλά και τους κινδύνους που αυτό ενέχει, πιθανόν να επισήμανε τον οριακό γεωγραφικό και κοινωνικοπολιτισμικό χαρακτήρα της Κρήτης και των νησιών της.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος, δηλαδή οι στεριές που περιβάλλονται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφονται στην γεωγραφική περιφέρεια της Κρήτης. Οι στεριές αυτές ανάλογα με το μέγεθος, την απόσταση αλλά και τον τρόπο ή τον βαθμό αξιοποίησης τους από τους ανθρώπους που τις παρατήρησαν, επισκέφτηκαν ή έζησαν σε αυτές διαχρονικά, αξιολογούνται γεωγραφικά σε τρεις (3) κύριες κατηγορίες των νησιών, των νησίδων και των βραχονησίδων.[4]

Τα νησιά, οι νησίδες και οι βραχονησίδες που περιβάλλονται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφονται στην γεωγραφική περιφέρεια της Κρήτης, είναι συνολικά δεκαεπτά (17). Αν όχι όλα, αρκετά από αυτά συγκροτούν μία σειρά από επιμέρους ζευγαρωτά ή ομαδικά νησιωτικά συμπλέγματα, τα οποία διακρίνονται κυρίως, είτε από την γεωγραφική τους γειτνίαση, είτε από τα νησιώνυμα τους.[5] Το γεγονός αυτό ίσως να επισημαίνει τις επιμέρους οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές

[4] Kopaka & Kossyva 1999, 438.
[5] Κόπακα 1996-98, (υπό δημοσίευση).

σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκαν διαχρονικά σε αυτά τόσο σε σχέση με την νήσο της Κρήτης, όσο και ανά μεταξύ τους.

Η γεωγραφική θέση, τα περιβαλλοντολογικά χαρακτηριστικά καθώς και ο τρόπος και βαθμός αξιοποίησης των νησιών της Κρήτης από τις εκάστοτε ανθρώπινες κοινωνίες που ενέδρευσαν σε αυτές, φαίνεται να καταγράφονται και να σχολιάζονται ήδη από την κλασσική και ύστερη αρχαιότητα. Ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. επιγραφική πηγή αναφέρει και σχολιάζει τον τρόπο κοινωνικής συγκρότησης και παραγωγικής αξιοποίησης της νήσου της Γαύδου, ενώ επιγραφικές ενδείξεις αρχειακού χαρακτήρα, για το ίδιο νησί πιθανότατα, εμφανίζονται και κατά την διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου.[6] Ανάλογες αναφορές στην αρχαία γραμματεία υπάρχουν και για άλλα νησιά της Κρήτης, όπως θα σχολιάσουμε και παρακάτω.

Ωστόσο, πέρα από τις βιβλιογραφικές αναφορές της αρχαίας γραμματείας, υπάρχουν πηγές που μας πληροφορούν τόσο για τα αρχαία υλικά κατάλοιπα και εγκαταστάσεις, όσο και για την σύγχρονη οικιστική κατάσταση των νήσων της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος, οι οποίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν συνοπτικά στις εξής:[7]

- Ταξιδιωτικές/Περιηγητικές μαρτυρίες (15ο-19ο αιώνα)
- Νησιωτικές εξερευνήσεις (19ο/20ο αιώνα)
- Αρχαιολογική έρευνα (20ο/21ο αιώνα)

Κάθε μία από τις παραπάνω κατηγορίες πηγών συμβάλει στην διαμόρφωση μίας δυναμικής εικόνας για τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά, την πολιτισμική ταυτότητα και την ιστορική πορεία των νησιών της Κρήτης κατά την διάρκεια των τελευταίων έξι (6) αιώνων, ενώ επιπλέον παρουσιάζει την αδιαμφισβήτητα εντυπωσιακή εξέλιξη των ανθρωπιστικών, και όχι μόνο, επιστημών από το επίπεδο της επιλεκτικής και αμιγώς υποκειμενικής προσωπικής παρατήρησης, στο επίπεδο του ορθού επιστημονικού λόγου.

Κατά αυτό τον τρόπο, πίσω από κάθε έναν από τους παραπάνω όρους κρύβονται εφήμεροι επισκέπτες, περαστικοί παρατηρητές, θαρραλέοι ταξιδιώτες, πρωτοπόροι εξερευνητές, τολμηροί αρχαιολόγοι και –ομολογουμένως- τρελοί φοιτητές, οι οποίοι επιχείρησαν -και συνεχίζουν να επιχειρούν- να περιγράψουν την δική τους θέση πρόσληψης σε σχέση με την διαχρονική ιστορική πορεία της Κρήτης και των νησιών της.

Το αποτέλεσμα των παρατηρήσεων, περιγραφών και ερευνών όλων των παραπάνω συνθέτει μία ευρύτερη εικόνα για την ιστορική πορεία των οικιστικών και διαφόρων λειτουργικών εγκαταστάσεων, που δημιουργήθηκαν διαχρονικά στο επίπεδο του αρχαιολογικά και μακροσκοπικά ορατού στα νησιά της Κρήτης, στο Λιβυκό πέλαγος. Πιο συγκεκριμένα, η αρχαιολογική έρευνα και η μακροσκοπική παρατήρηση που έχουν διεξαχθεί και δημοσιευτεί μέχρι σήμερα, μας πληροφορούν για την ύπαρξη τόσο αρχαίων όσο και σύγχρονων ανθρώπινων εγκαταστάσεων στα νησιά της Χρυσής[8] και

[6] Κόπακα 2002, 193.
[7] Kopaka & Kossyva 1999, 437.
[8] Kopaka & Kossyva 1999, 439/40.

της Γαύδου,[9] στις νησίδες της Γαυδοπούλας, της Κουφονήσου,[10] του Μικρονησίου, του Τραφού[11] και των Καβαλών καθώς και στις βραχονησίδες των Πρασονήσων και του Μαρμάρου.[12]

Σύμφωνα με τις παραπάνω αρχαιολογικές μελέτες και τις βιβλιογραφικές τους συνάφειες, τα νησιά και οι νησίδες της Κρήτης στα οποία φαίνεται να υπήρξε συστηματική κατοίκηση, εγκατάσταση, ντόπια οικονομική παραγωγή και εμπορική συναλλαγή κατά την διάρκεια κάποιων ή και όλων των περιόδων της Εποχής του Χαλκού, είναι με κατεύθυνση από Α προς Δ, το Κουφονήσι, η Χρυσή (Γαϊδουρονήσι) και η Γαύδος. Κατά αυτό τον τρόπο, αυτά τα νησιά και οι νησίδες, τόσο ως γεωφυσικές οντότητες όσο και ως φορείς οικονομικών και κοινωνικοπολιτισμικών γεγονότων, θα αποτελέσουν τους αδιαμφισβήτητους πρωταγωνιστές της παρούσας εργασίας.

Ανεξάρτητες νησίδες	Νησιωτικό Σύμπλεγμα Α	Νησιωτικό Σύμπλεγμα Β	Νησιωτικό Σύμπλεγμα Γ	Νησιωτικό Σύμπλεγμα Δ
Καβάλοι	Μάρμαρο	Μικρονήσι	Παξιμάδια	Πρασονήσια
Τραφός	Μακρουλό	Χρυσή (Γαϊδουρονήσι)		Γαυδοπούλα
Μεγαλονήσι	Στρογγυλό			Γαύδος
	Τράχηλος			
	Κουφονήσι			

Πίνακας 1: Οι δεκαεπτά (17) στεριές που περιβάλλονται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφονται στην γεωγραφική περιφέρεια της Κρήτης, καθώς και τα νησιωτικά συμπλέγματα που διαμορφώνουν με κατεύθυνση από Α προς Δ. [Α. Κρήτη]

Απομόνωση και αλληλεπίδραση κατά τη Μινωική περίοδο

Η γεωγραφική θέση των νήσων της Κρήτης, και πόσο περισσότερο αυτών που περιβάλλονται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους, έπαιξε διττό και φαινομενικά αντιφατικό ρόλο στην διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης τόσο αναμεταξύ τους, όσο και σε σχέση με την γεωγραφική περιφέρεια στην οποία εγγράφονται, αυτή της νήσου της Κρήτης.

Πιο συγκεκριμένα, η σχετικά μικρή απόσταση που χωρίζει τα περισσότερα από αυτά με την μεγαλόνησο, τα έκανε, και συνεχίζει να τα κάνει, οριακή γεωγραφική ενότητα του κρητικού τοπίου. Η πρόσληψη τους ως τέτοια από τις εκάστοτε αρχαίες ή ακόμη και σύγχρονες ανθρώπινες κοινωνίες, πιθανότατα να συνέβαλε σημαντικά στην

[9] Κόπακα 1996.
[10] Παπαδάκης 1976.
[11] Blackmann & Branigan 1975.
[12] Kopaka & Kossyva 1999, 439/40; Παπαδάκης 1978.

αξιολόγηση τους ως ακατοίκητες περιοχές και ως ζώνες περιστασιακής και ίσως αναγκαίας εκμετάλλευσης από μέρους των κατοίκων της Κρήτης.[13]

Τα γεωφυσικά τους χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα η έκταση και η αρδευσιμότητα τους, πιθανότατα κατά καιρούς να επέτεινε την αντιμετώπιση τους ως οριακές γεωγραφικές ενότητες, ανίκανες να ικανοποιήσουν έστω και στο ελάχιστο της ανάγκες μίας ακόμα και πρόσκαιρης ανθρώπινης εγκατάστασης. Όμως, άλλα γεωφυσικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα απόμερα αγκυροβόλια και σπάνιες πρώτες ύλες, μπορεί κατά καιρούς να τα μετέτρεψαν σε δημοφιλείς προορισμούς αξιοποίησης και εγκατάστασης τόσο από μέρους των κατοίκων της Κρήτης, όσο και άλλων αποίκων. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες στη διαμόρφωση της ιστορικότητας των σχέσεων απομόνωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ των νήσων του Λιβυκού πελάγους και της Κρήτης, είναι η δυνατότητα πλεύσης, δηλαδή, η προσπελασιμότητα του υδάτινου όγκου που παρεμβάλλεται μεταξύ της Κρήτης και των νησιών της στο Λιβυκό πέλαγος.[14]

Η πρόσβαση μεταξύ της Κρήτης και των νήσων της επιτυγχάνεται, μέχρι και σήμερα, αποκλειστικά από τα θαλάσσια μέσα πλεύσης. Το γεγονός αυτό, προϋποθέτει μία σειρά από τεχνολογικά επιτεύγματα και ανθρώπινες εμπειρίες που να προσέδιδαν σε αυτό το ταξίδι κάτι παραπάνω από τυχαιότητα. Αιτία και σκοπό.

Από την στιγμή που επιτυγχάνεται η αξιοπιστία της πλεύσης και του προορισμού, οι ανθρώπινες κοινωνίες που διαχρονικά έζησαν τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή της ΝΑ λεκάνης της Μεσογείου, φαίνεται να αξιοποίησαν την γεωγραφική και γεωφυσική παρουσία των νήσων της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος.

Κατά αυτό τον τρόπο, σε κάθε ένα από τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος, οι οικιστικές και γενικώς λειτουργικές εγκαταστάσεις που είναι, μέχρι σήμερα, αρχαιολογικά ορατές στο επίπεδο της Τελικής και Ύστερης Εποχής του Χαλκού, διαφέρουν τόσο ανάλογα με τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά του κάθε ενός από αυτά, όσο και ανάλογα με τον βαθμό απομόνωσης και αλληλεπίδρασης που ήθελαν να αναπτύξουν οι ανθρώπινες κοινωνίες που εγκαταστάθηκαν, έζησαν ή πέρασαν από αυτά. Σαφώς και οι σχέσεις αυτές επηρεάζονται διαχρονικά από το εκάστοτε οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό μόρφωμα που αναπτύσσεται στην μεγαλόνησο, το γεγονός αυτό όμως δεν μπορεί να καθορίσει εν τω συνόλω, την κοινωνικοϊστορική πορεία των νήσων της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος.

Η αρχαιολογική έρευνα οφείλει να το αναγνωρίσει αυτό, και να επαναπροσεγγίσει διαλεκτικά τις σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ, από και προς τις νήσους της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος.

Στη βάση αυτή θα επιχειρηθεί μία συνοπτική αναφορά στην κοινωνικοϊστορική πορεία τους, μέσα από το κριτικό πρίσμα των αρχαιολογικά ορατών υλικών καταλοίπων που άφησαν πίσω τους οι σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης, που

[13] Κόπακα 2001, 64.
[14] Kopaka & Kossyva 1999, 439/40.

ανέπτυξαν οι ανθρώπινες κοινωνίες που κατοίκησαν τις νήσους αυτές, κατά την διάρκεια της Μινωικής εποχής. Συγκεκριμένα αυτές οι νήσοι είναι, με κατεύθυνση από Α προς Δ, το Κουφονήσι, η Χρυσή (Γαϊδουρονήσι) και η Γαύδος.

Το Κουφονήσι

Με το νησιώνυμο Κουφονήσι ορίζεται σήμερα η νησίδα που περιβάλλεται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφεται στην γεωγραφική περιφέρεια του Λασιθίου Κρήτης. Απέχει περίπου 5,5 χλμ από το ακρωτήρι Γούδουρας και έχει έκταση 4,5 τ.χλμ με μήκος ακτογραμμής 13 χλμ.[15] Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω, αποτελεί μέλος ενός ευρύτερου νησιωτικού συμπλέγματος που βρίσκεται στα σχετικά ΝΑ της νήσου Κρήτης (βλ. Πίνακα 1, σελ.71).

Παρότι σήμερα δεν έχει πλέον μόνιμους κατοίκους, η γεωγραφική της θέση παραμένει σημαντική για τον προσανατολισμό διάφορων διερχόμενων σκαφών καθώς λειτουργεί φάρος σε κάποιο από τα ακρωτήρια της. Σε πρόσφατη επίσκεψη τους στις αρχές της δεκαετίας του ‘90, αρχαιολόγοι αναφέρουν πως τουλάχιστον το 1/3 της νησίδας καλλιεργούνταν συστηματικά τουλάχιστον κατά την διάρκεια των τελευταίων εκατό (100) ετών καθώς η επιφάνεια της φέρει σημάδια συστηματικής καλλιέργειας, όπως για παράδειγμα πεζούλες και αναλλήματα χωραφιών.[16] Ανάλογη αναφορά για την αγροτική αξιοποίηση των εδαφών της υπάρχει και σε άλλη αρχαιολογική δημοσίευση, η οποία όμως καταδεικνύει πως κρητικοί αγρότες κατέφθαναν στο νησί για τον συγκεκριμένο σκοπό τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του ’50.[17]

Παρότι το σχετικά πρόσφατο παρελθόν μας παρέχει μία πρώτη διάσταση της αξιοποίησης της γεωγραφικής θέσης και των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της νησίδας, οι αρχαίες πηγές φαίνεται να μας παραθέτουν μία σειρά από επιπλέον πληροφορίες. Πιο αναλυτικά, ήδη κατά την διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, η ύπαρξη της νησίδας φαίνεται να είναι γνωστή στον Ρωμαίο ιστοριογράφο Plinius, ο οποίος φαίνεται να την κατονομάζει με το νησιώνυμο Οφιούσα στο έργο του Naturalis Historiae. Επιπλέον, σε επιγραφή της Ελληνιστικής περιόδου, η νησίδα ορίζεται με το νησιώνυμο Λευκή, γεγονός που οφείλεται πιθανόν στην λευκή απόχρωση των βράχων που αποτελούν μέρος της ακτογραμμής της.[18] Και τα δύο παραπάνω νησιώνυμα ταυτίζονται αντίστοιχα σύμφωνα με τον πλοίαρχο και περιηγητή T.A. Spratt το 1865, και την επιγραφολόγο M.Guarducci το 1940, με την νησίδα που σήμερα ονομάζεται Κουφονήσι, η ονομασία της οποίας δεν είναι γνωστή η προέλευση.

Η αναφορά της ύπαρξης της νησίδας στην αρχαία ελληνιστική επιγραφική και την ρωμαϊκή γραμματεία φαίνεται πως δεν είναι καθόλου τυχαία. Ο αρχαιολόγος και έφορος αρχαιοτήτων Ν.Παπαδάκης, ξεκινά τις εργασίες της αρχαιολογικής σκαπάνης το 1976 και πολύ σύντομα φέρνει στο φως μία αρκετά συστηματοποιημένη οικιστικά και λειτουργικά ρωμαϊκή εγκατάσταση. Βασικό χαρακτηριστικό της βιοτεχνικής

[15] Κόπακα 1996-98, (υπό δημοσίευση).
[16] Grove et al.1991, 306 -308, 433 -437.
[17] Rackham & Moody 1996, 205.
[18] Παπαδάκης 1983, 58 – 65.

παραγωγής φαίνεται να αποτελούσε η αλιεία, κατεργασία και εμπορία των όστρεων πορφύρας (murex trunculus, murex brandaris και purpura haemastoma).

Σύμφωνα με την ιστορική έρευνα που διεξήγαγε ο ίδιος, τα εργαστήρια κατεργασίας πορφύρας στη νησίδα ήταν τόσο αποδοτικά που κατά την διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου εξυπηρετούσαν τόσο τις ανάγκες των ηγεμονικών τάξεων τόσο της Κρήτης και της Αιγύπτου, όσο και άλλων ανώτερων λαϊκών τάξεων. Όπως ήταν αναμενόμενο το γεγονός αυτό πολύ σύντομα αποτέλεσε αιτία σοβαρών διενέξεων μεταξύ των κρητικών πόλεων της Ιτάνου και της Ιεράπυτνας, οι οποίες έλαβαν τέλος με την κατάληψη της εξουσίας από τους Ρωμαίους.[19]

Η βιοτεχνική και εμπορευματική αξιοποίηση των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της νησίδας από τους κατοίκους και τους αποίκους της φαίνεται πως δεν περιορίζεται αποκλειστικά κατά την διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Ήδη από το 1903, κατά την διάρκεια της πρώτης επίσκεψης στην νησίδα του αρχαιολόγου R.C.Bosanquet, αναφέρεται η ανακάλυψη μίας συνάφειας υλικών καταλοίπων της Μεσομινωικής περιόδου, στην οποία συνυπάρχουν ένας σωρός σπασμένων όστρεων πορφύρας και δύο θραυσμάτων φιάλης από στεατίτη. Κατά αυτό τον τρόπο, ο ίδιος καταλήγει αμέσως στο συμπέρασμα πως κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου η νησίδα έχει αξιοποιηθεί ως σταθμός των αλιέων όστρεων πορφύρας, που πιθανότατα έρχονταν από το Παλαίκαστρο.[20] Κάτι ανάλογο παρατηρεί και ο Παπαδάκης κατά την διάρκεια των ανασκαφών που διηνήργησε στην νησίδα σχεδόν εβδομήντα (70) χρόνια αργότερα.[21]

Τέλος, το 1994 ο αρχαιολόγος R.R Stieglitz, με αφορμή την έρευνα που διεξάγει για την προέλευση και την διακίνηση των όστρεων πορφύρας στη Μινωική Κρήτη, καταφέρνει να εντοπίσει την μινωική εγκατάσταση στην οποία αναφέρονται ο Bosanquet και ο Παπαδάκης. Στην δημοσίευση του σχολιάζει εμφατικά την πληθωρική παρουσία θραυσμάτων όστρεων πορφύρας σε συνάφεια με θραύσματα κεραμικών αγγείων της Μινωικής περιόδου και με απολεπίσματα λεπίδων οψιανού στα χωρικά πλαίσια μίας λιθόκτιστης κατασκευής. Το γεγονός αυτό οδηγεί και αυτόν στο συμπέρασμα πως στη νησίδα λειτουργούσε βιοτεχνία κατεργασίας πορφύρας τόσο κατά την διάρκεια της Ελληνιστικής, όσο και κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου.[22]

Η συστηματική αξιοποίηση και εμπορία των όστρεων πορφύρας στην νησίδα του Κουφονησίου, ήδη από την Μινωική περίοδο, εγείρουν μία σειρά από ερωτήματα σχετικά με τις σχέσεις αλληλεπίδρασης της νησίδας με την μεγαλόνησο κατά την διάρκεια της Τελικής και Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Αρχικά, η εγκατάσταση μίας ανθρώπινης κοινότητας σε μία νησίδα προϋποθέτει την εξοικείωση της με τα τεχνολογικά μέσα και τις εμπειρίες της ναυσιπλοΐας, γεγονός το οποίο φαίνεται να είναι αρκετά διαδεδομένο στις κοινωνίες των ανθρώπων που έζησαν εκείνη την περίοδο στην ΝΑ λεκάνη της Μεσογείου. Όμως, η εγκατάσταση μιας ανθρώπινης κοινότητας σε ένα

[19] Παπαδάκης 1976, 189-206.
[20] Bosanquet 1939-40, 69-72.
[21] Παπαδάκης 1978, 260-262.
[22] Stieglitz 1994, 46-54.

νησιωτικό χώρο, και πόσο μάλλον σε μία νησίδα, προϋποθέτει την επαρκή κάλυψη των «επιβιωτικών» τους αναγκών, όπως για παράδειγμα η σίτιση και η ύδρευση, ή έστω την δυνατότητα κάλυψης τους μέσω της συστηματικής αξιοποίησης των ντόπιων πρώτων υλών, και της ανταλλακτικής εμπορίας τους. Η τόσο συστηματική και σαφώς επισφαλής μετακίνηση πολύτιμων, και όχι μόνο, πρώτων υλών επιβίωσης, με πλωτά μέσα από και προς μία νησίδα που μέχρι σήμερα είναι γνωστή για τους δυνατούς αέρηδες και τα ρεύματα της, θεωρώ πως δεν θα αποτελούσε καθημερινή προτεραιότητα των κατοίκων της. Εκτός και αν η αξιοποιούμενη και εμπορεύσιμη πρώτη ύλη της νησίδας ήταν αρκετά πολύτιμη για τα οικονομικά και κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα της συγκεκριμένης περιόδου και τόπου. Κάτι τέτοιο φαίνεται να ισχύει για τα όστρεα πορφύρας σε σχέση με τους κατοίκους της Κρήτης κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου.[23]

Κατά συνέπεια, θα μπορούσε η νησίδα του Κουφονήσιου να έχει αποτελέσει ένα πλωτό εργαστήριο αλιείας, κατεργασίας και εμπορίας των όστρεων πορφύρας για την αξιοποίηση της υψηλής, πιθανότατα, ανταλλακτικής και χρηστικής τους αξίας από τους κατοίκους της Κρήτης κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου; Αν ναι, οι κάτοικοι της νησίδας αναγνώριζαν ως αποκλειστικές τις σχέσεις αλληλεξάρτησης με την μεγαλόνησο, ή είχαν την δυνατότητα της αυτοδιαχείρισης της παραγωγής τους στην βάση της κάλυψης των επιβιωτικών τους αναγκών; Παρότι τα ερωτήματα αυτά σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται να απαντηθούν στην παρούσα εργασία, σημαντικό είναι να αξιοποιηθεί από τους μελλοντικούς μελετητές η παρατήρηση του αρχαιολόγου Στ.Αλεξίου, πως η ύπαρξη ενός προανακτορικού τείχους σε μία επίκαιρη φυσική οφρύ της νησίδας καταδεικνύει πως οι κάτοικοι του Κουφονησίου αντιμετώπιζαν έναν κίνδυνο και από την απέναντι κρητική ακτή.[24]

Χρυσή (Γαϊδουρονήσι)

Με το νησιώνυμο Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι ορίζεται σήμερα η νησίδα που περιβάλλεται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφεται στην γεωγραφική περιφέρεια του Λασιθίου Κρήτης. Απέχει περίπου 15 χλμ. ΝΔ από την Ιεράπετρα και έχει έκταση 4,7 τ.χλμ με ακτογραμμή 14 χλμ.[25] Όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μέλος ενός ευρύτερου νησιωτικού συμπλέγματος που βρίσκεται στα σχετικά ΝΑ της νήσου Κρήτης (βλ. Πίνακα 1, σελ.71).

Παρότι παραμένει ακατοίκητη, τουλάχιστον κατά την διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, η γεωγραφική της θέση παραμένει σημαντική για τον προσανατολισμό διάφορων διερχόμενων σκαφών καθώς λειτουργεί φάρος στο βορειότερο τμήμα των δυτικών ακτών της. Η ναυτιλιακή αξιοποίηση της νήσου φαίνεται πως δεν είναι αποκλειστικά σύγχρονο φαινόμενο καθώς, σύμφωνα με σχετικά πρόσφατες ιστορικές

[23] Apostolakou 2008, 1-3.
[24] Αλεξίου 1979, 54.
[25] Κόπακα 1996-98, (υπό δημοσίευση).

μελέτες,[26] η νήσος χρησιμοποιούνταν κατά την διάρκεια της Ενετοκρατίας από Αλγερινούς πειρατές ως σταθμός και ορμητήριο των επιδρομών τους.[27]

Όμως το νησιώνυμο της, ή για την ακρίβεια τα νησιώνυμα της, μας παρέχουν μία σειρά από επιπλέον πληροφορίες σχετικά με τα γεωφυσικά της χαρακτηριστικά και τον τρόπο αξιοποίησης τους στο σχετικά πρόσφατο, ή και όχι, παρελθόν.

Πιο συγκεκριμένα, η ονομασία Γαϊδουρονήσι πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι παλαιότερα οι κάτοικοι του νησιού είχαν πολλά γαϊδουράκια για να εξυπηρετούνται στις μεταφορές των προϊόντων τους και τις γεωργικές εργασίες.[28] Η γεωργική αξιοποίηση της νήσου από κατοίκους της Κρήτης καταδεικνύεται από άλλες ιστορικές μελέτες μέχρι τουλάχιστον κατά την διάρκεια της δεκαετίας του ’50,[29] όταν ακόμη καλλιεργούνταν το Δ. μέρος του νησιού με σιτηρά και υπαίθρια κηπευτικά. Η ύδρευση των κατοίκων, αλλά και η άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων εξασφαλίζονταν από την ύπαρξη τεσσάρων (4) πηγαδιών με πόσιμο νερό που ήταν σκαμμένα στο βράχο. Επιπλέον, η ύπαρξη ενός αρκετά εκτεταμένου δάσους κέδρων, που σήμερα καλύπτει μία έκταση περίπου 1500 στρεμμάτων, πιθανότατα να κάλυπτε μέρος των αναγκών επιβίωσης των κατοίκων της. Η ύπαρξη τόσο του εκτεταμένου κεδροδάσους, όσο και παράλιων αλυκών αναφέρεται ήδη από τον 19ο αιώνα από τις παρατηρήσεις που κάνει ο περιηγητής και βοτανολόγος V.Raulin, κατά την διάρκεια της επίσκεψης του στο νησί.[30]

Όσον αφορά το νησιώνυμο Χρυσή, η προέλευσή του μας προσφέρει άλλη μία ενδιαφέρουσα πτυχή των γεωφυσικών χαρακτηριστικών αλλά και της αξιοποίησης του νησιού από τους εκάστοτε κατοίκους της Κρήτης. Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με ένα μύθο, μετά την ένταξη της Κρήτης στο Ελληνικό κράτος το 1913 και των ανταλλαγών πληθυσμών που την ακολούθησαν το 1923, οι μουσουλμάνοι Κρητικοί κατέφυγαν στο νησί προκειμένου να θάψουν εκεί τις περιουσίες τους σε χρυσό. Παρόλο που κάτι τέτοιο δεν έχει επιβεβαιωθεί ερευνητικά μέχρι σήμερα, η απομνημόνευση στο λαϊκό αίσθημα της αξιοποίησης της νήσου ως κέντρου διαφυγής σε περιπτώσεις ανάγκης, είναι αδιαμφισβήτητα κάτι σημαντικό για να κατανοήσουμε τυχόν άγνωστες πτυχές της κοινωνικοϊστορικής πορείας της νήσου. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, και μέχρι σήμερα ευρύτερα αποδεκτή, το νησιώνυμο Χρυσή οφείλεται στην απόχρωση της άμμου της νήσου, εξαιτίας της πολυπληθούς συγκέντρωσης κελυφών και θραυσμάτων θαλάσσιων όστρεων στις αμμώδης ακτές της.[31] Κάτι ανάλογο πιθανότατα να παρατήρησαν και οι Ρωμαίοι Plinius και Pomponius Mela, ιστοριογράφος και γεωγράφος αντιστοιχα, οι οποίοι στα έργα τους Naturalis Historiae και Chorographie αναφέρουν την νήσο με το λατινικό νησιώνυμο Chrysa, δηλαδή Χρυσή.

[26] Χρηστάκης 1994, 53-54.
[27] Δετοράκης 1988, 137.
[28] Παπαγεωργίου 1996, 27-31.
[29] Grove et al.1991, 433-437.
[30] Raulin 1869, 601.
[31] Παπαγεωργίου 1996, 27-31.

Σχετικά πρόσφατα, δηλαδή κατά την διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 20ου αιώνα, η διάθεση του ΝΑΤΟϊκού Ελληνικού κράτους να μετατρέψει την νήσο σε στόχο πυραυλικών ασκήσεων αποτέλεσε την αφορμή για την έναρξη και συστηματοποίηση της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί. Έτσι, κατά την διάρκεια της πρώτης επίσκεψης του αρχαιολόγου Κ. Δαβάρα στην νήσο στις αρχές της δεκαετίας του ΄70, εντοπίστηκαν διάσπαρτα κινητά και ακίνητα υλικά κατάλοιπα χρονολογούμενα από την Πρωτομινωική μέχρι τουλάχιστον και την Ρωμαική περίοδο.[32] Μόλις λίγο διάστημα αργότερα, αυτές οι αρχαιολογικές παρατηρήσεις επιβεβαιώθηκαν από τον Αλεξίου, ο οποίος μάλιστα υπαινίχθηκε την ύπαρξη ενός αρχαίου νεκροταφείου στην περιοχή Μνήματα της νήσου.[33] Λιγότερο από δύο (2) δεκαετίες αργότερα, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του ΄90, ο αρχαιολόγος Κ. Παπαγεωργίου, κατά την διάρκεια της επίσκεψής του στο νησί, διακρίνει ίχνη μινωικής εγκατάστασης,[34] γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται εμφατικά από τους αρχαιολόγους και ερευνητές Ol.Rackham και J.Moody.[35]

Μετά από μία σχετικά μακρόχρονη παύση της αρχαιολογικής έρευνας, το 2009 η ΕΠΚΑ Ανατολικής Κρήτης σε συνεργασία με το INSTAP διοργάνωσαν και διεξήγαγαν ανασκαφικές εργασίες οι οποίες έφεραν, επιτέλους στο φως, μέρος της μινωικής εγκατάστασης του νησιού. Παρά τη μικρή σε έκταση αρχαιολογική σκαπάνη, οι συνάφειες των ευρημάτων εντός του λιθόκτιστου κτηρίου που αποκαλύφθηκε, καταδεικνύουν την συστηματική ενασχόληση των κατοίκων του νησιού με την αλιεία και την κατεργασία των όστρεων πορφύρας. Η ποσότητα αλλά και η ποιότητα των κινητών και ακίνητων ευρημάτων, που χρονολογήθηκαν στην Υστερομινωική 1Β/Τελική Μινωική περίοδο, φαίνεται να αποτελούν επαρκή στοιχεία για την ύπαρξη μίας μόνιμα εγκατεστημένης ανθρώπινης κοινότητας που ζούσε με άνεση και επάρκεια αγαθών πρώτης ανάγκης στο νησί.[36]

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η αξιοποίηση των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της νήσου της Χρυσής κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ένα τυχαίο γεγονός. Η συνειδητή και οργανωμένη αξιοποίηση της κύριας παραγωγικής και, πιθανόν, πλουτοπαραγωγικής πηγής του νησιού, δηλαδή των όστρεων πορφύρας, φαίνεται να αποτελεί βασική αιτία της εγκατάστασης σε αυτήν ανθρώπινου πληθυσμού πιθανότατα προερχόμενου από την Κρήτη, κατά την διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η επιτηδευμένη αξιοποίηση της συλλογής και της κατεργασίας των όστρεων πορφύρας, πιθανότατα αποδεικνύει την ύπαρξη ενός αρκετά διευρυμένου και συστηματοποιημένου ανταλλακτικού εμπορικού δικτύου από και προς την νήσο. Η πιθανή ύπαρξη ενός τέτοιου εμπορευματικού δικτύου αναδεικνύει κάποια σημαντικά ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα αυτών που παρήγαγαν αλλά και αυτών που τελικά χρησιμοποιούσαν τα όστρεα πορφύρας και τα παράγωγα τους.

---

[32] Δαβάρας 1973-74, 933.
[33] Αλεξίου 1975, 341.
[34] Παπαγεωργίου 1996, 31.
[35] Rackham & Moody 1996, 207-208.
[36] Apostolakou et al. 2009, 3-5.

Οι ρυθμοί παραγωγής προϊόντων πορφύρας ,τουλάχιστον όσον αφορά τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος, φαίνεται να είναι αρκετά υψηλοί, οπότε ποιοί θα μπορούσαν να είναι οι τελικοί παραλήπτες των προϊόντων αυτών; Οι κατεργαστές ταυτίζονται με τους καταναλωτές; Αν όχι, οι καταναλωτές των όστρεων πορφύρας και των προϊόντων τους, μπορούσαν να ασκήσουν κάποιας μορφής έλεγχο στον τρόπο και τα μέσα παραγωγής της; Αν ναι, οι συμμετέχοντες στην παραγωγική διαδικασία κατεργασίας των όστρεων πορφύρας, και κατά συνέπεια κάτοικοι της Χρυσής, είχαν την δυνατότητα να αυτοδιαχειριστούν τη παραγωγή τους σε περίπτωση που οι σχέσεις «αλληλεπίδρασης» με την μεγαλόνησο, μετατρέπονταν σε σχέσεις εκμετάλλευσης; Παρόλο που τα ερωτήματα αυτά μπορεί να αποτελέσουν ζητήματα κάποιας μελλοντικής έρευνας, σημαντικό είναι να εμπνευστούμε από τον τρόπο με τον οποίο σήμερα αντιμετωπίζει το νησί η «μεγαλόνησος» του Ελληνικού κράτους… το 1933 την πούλησε σε τρεις (3) ιδιώτες μεγαλοακτήμονες και σήμερα τα εδάφη της ανήκουν στους κληρονόμους τους.

Γαύδος

Με το νησιώνυμο Γαύδος ορίζεται σήμερα η νησίδα που περιβάλλεται από τον υδάτινο όγκο του Λιβυκού πελάγους και εγγράφεται στην γεωγραφική περιφέρεια Χανίων Κρήτης. Απέχει περίπου 48 χλμ από τη Χώρα Σφακίων και έχει έκταση 29,6 τ.χλμ. Όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μέλος ενός ευρύτερου νησιωτικού συμπλέγματος που βρίσκεται στα σχετικά ΝΔ της νήσου Κρήτης (βλ. Πίνακα 1, σελ. 71). Είναι η μοναδική νήσος της Κρήτης η οποία κατοικείται σήμερα, με την απογραφή του 2001 να της αποδίδει 98 μόνιμους κατοίκους.

Η Γαύδος είναι η μεγαλύτερη και η πιο απομακρυσμένη από τις νήσους της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την δυσκολία και τους κινδύνους που επιφυλάσσει η διάσχιση του υδάτινου όγκου που μεσολαβεί μεταξύ αυτής και της μεγαλονήσου, πιθανότατα να δικαιολογεί την ταύτιση της με την ομηρική Ωγυγία[37] το νησί στο οποίο ο Οδυσσέας υποκύπτοντας στην επήρεια των μαγικών δυνάμεων της Καλυψούς, παρέμεινε σε αυτό για τουλάχιστον επτά (7) ολόκληρα χρόνια.

Όμως δεν είναι μόνο τα ομηρικά έπη στα οποία αναφέρεται η νήσος της Γαύδου. Σε μία και μοναδική αποσπασματική πινακίδα της Γραμμικής Β’ από την Κνωσσό, κάνει την εμφάνιση της η τρισύλλαβη λέξη ka-u-da. Η παραπομπή αυτής της λέξης σε κάποιο τόπο ή πρόσωπο που είναι ή προέρχεται από την νήσο της Γαύδου, δημιουργεί ήδη τα πρώτα ερωτήματα σχετικά με τις σχέσεις αλληλεξάρτησης, κατά την διάρκεια της Τελικής Εποχής του Χαλκού, μεταξύ της επονομαζόμενης νήσου και της Κρήτης. Ο προβληματισμός γύρω από την εννοιολογική ταύτιση του όρου ka-u-da εντείνεται ακόμα περισσότερο όταν ένας ανάλογος ετυμολογικά όρος, ο όρος ka-u-de-ta, κάνει την εμφάνιση του σε πινακίδα της Γραμμικής Α’ από την Αγία Τριάδα.[38] Όσο

[37] Η Γαύδος συνδέεται για πρώτη φορά με την Ωγυγία στο έργο του Αντίμαχου και του Καλλίμαχου, Wyss 1974; Preiffer 1949.
[38] Κόπακα 2002, 193/4.

αδιευκρίνιστες και αν είναι ακόμη οι πληροφορίες που μας παρέχουν τα δεδομένα της μυκηναϊκής και μινωικής επιγραφικής, η νησιωνυμική και γεωγραφική ταύτιση της Γαύδου από επιγραφές της Ελληνιστικής περιόδου, είναι αρκετή για να εγείρει το ζήτημα της αποίκισης και αξιοποίησης της Γαύδου.

Οι δύο (2) ελληνιστικές επιγραφές στις οποίες εμφανίζεται το νησιώνυμο της Γαύδου είναι είτε αφιερωματικής, είτε διοικητικής χρήσης. Όσον αφορά την επιγραφή διοικητικής χρήσης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς όχι μόνο βρέθηκε στην Γόρτυνα, αλλά και αναφέρεται διεξοδικά στην διευθέτηση των διοικητικών και εμπορευματικών σχέσεων μεταξύ αυτής και της Γαύδου. Επιπλέον, η αναλυτική περιγραφή των προϊόντων γης της Γαύδου, σε συνδυασμό με την χρήση του περιφραστικού «οι εν Καυδοί Φοικίοντες» θα μπορούσε να επιβεβαιώσει ένα διαχρονικό ενδιαφέρον κάποιων από τους εκάστοτε κατοίκους της Κρήτης,[39] όχι μόνο ως προς την παραγωγική αξιοποίηση των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της Γαύδου, αλλά και ως προς την εκμετάλλευση των άμεσων αναγκών των κατοίκων της.

Από τον 1ο αιώνα π.Χ. το νησιώνυμο της Γαύδου παραμένει σχεδόν απαράλαχτο και η έκταση της μετατρέπεται επανειλημμένα σε αντικείμενο παρατήρησης, μελέτης και εξερεύνησης καθώς και σε σκηνικό ναυαγίων, πειρατικών επιχειρήσεων και αρχαιολογικών περιπετειών. Πιο συγκεκριμένα, οι Ρωμαίοι Plinius και Pomponius Mela, ιστοριογράφος και γεωγράφος αντίστοιχα, την μνημονεύουν στα έργα τους Naturalis Historiae και Chorographie, ενώ στις Πράξεις των Αποστόλων συνδέεται με το ναυάγιο του Αποστόλου Παύλου. Αντιθέτως, το ενδιαφέρον για αυτήν φαίνεται να περιορίζεται δραματικά από μέρους των Ενετικών αρχών, καθώς η απόσταση της από την μεγαλόνησο και οι συστηματικές, και πιθανότατα επιτηδευμένες, συναλλαγές της με πειρατές, παρανόμους και τυχοδιώκτες της Μεσογείου φαίνεται να την έχουν μετατρέψει, κατά την διάρκεια εκείνης της περιόδου, σε ένα ανεκμετάλλευτο και ακατοίκητο οριακό μικρόκοσμο.[40]

Η εικόνα αυτή δεν φαίνεται να μεταβάλλεται ιδιαίτερα, με εξαίρεση τις περιόδους σποράς και συγκομιδής σιτηρών και δημητριακών όταν, όπως αναφέρει ο μηχανικός R.Monani, καταφθάνουν μερικές εκατοντάδες οικογένειες από την απέναντι κρητική ακτή, δηλαδή τα Σφακιά. Η συστηματική αξιοποίηση των καλλιεργήσιμων εδαφών της Γαύδου από τους κατοίκους των Σφακίων φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τον περιηγητή F. Pouqueville, ο οποίος στα τέλη του 18ου αιώνα επισημαίνει την συστηματική καλλιέργεια κριθαριού, την βοσκή κοπαδιών και την περισυλλογή αλατιού από τους Σφακιώτες. Κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι καταγραφές των περιηγητών V. Raulin, T.A.B. Spratt και V. Simonelli συμφωνούν στην περιγραφή ενός ερημοποιημένου αγροτικού τοπίου, τα λίγα προϊόντα του οποίου φαίνεται να εκμεταλλεύονται σχεδόν μονοπωλιακά κάποιες οικογένειες Σφακιανών. Το γεγονός αυτό, αναγκάζει τις δράσεις και τις συναλλαγές των Γαυδιωτών να περιορίζονται, σε ένα μεγάλο βαθμό, στο πλαίσιο της παρανομίας. Παρόλη όμως την εγκατάλειψη της νήσου από τις αρμόδιες αρχές, στην πρώτη επίσημη απογραφή του 1881 εμφανίζει

[39] Κόπακα 2002, 197/8.
[40] Κόπακα 2002, 201-3.

πληθυσμό της τάξης των 117 οικογενειών, ή αλλιώς 417 ανθρώπων, πληθυσμός ο οποίος φαίνεται να διατηρήθηκε σε αυτά τα επίπεδα μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.[41]

Κατά την διάρκεια της επίσκεψης τους στο νησί στις αρχές του 20ου αιώνα, οι αρχαιολόγοι D.Levi και A.Colini προχώρησαν σε μία αναλυτική περιγραφή τόσο των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της νήσου, με πιο διακριτό ίσως την ύπαρξη καρποφόρων κέδρων (Juniperus oxycedrus, Juniperus macrocarpa και Juniperus phonicea), όσο και των συνθηκών διαβίωσης του συνεχώς αποδεκατιζόμενου πληθυσμού της. Παρόλες τις αντίξοες συνθήκες, δεν δίστασαν να παρατηρήσουν, έστω και μακροσκοπικά, τα υλικά κατάλοιπα αρχαιότερης κατοίκησης, και μάλιστα να αναγάγουν την πρωιμότερη κατοίκηση της νήσου κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού.[42] Το γεγονός αυτό επαληθεύθηκε πανηγυρικά από τα ευρήματα της διεπιστημονικής επιφανειακής έρευνας και της αρχαιολογικής σκαπάνης που διεξήχθη κατά την διάρκεια της δεκαετίας του ’90, και συνεχίζει να διεξάγεται ακόμη, από την ΚΕ’ ΕΠΚΑ Χανίων και από το Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Το 2005, υπό την επίβλεψη και διεύθυνση των αρχαιολόγων Κ. Κόπακα, Δ. Γόντυκα και του ανθρωπολόγου Γ. Νικολακάκη, αρχίζουν οι εργασίες της εκπαιδευτικής ανασκαφικής έρευνας στην θέση Καταλύματα στα Σιώπατα της Γαύδου, όπου πολύ σύντομα έρχεται στο φως ένα πολύχωρο κτηριακό συγκρότημα της Μινωικής περιόδου. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς και μελετητές της εγκατάστασης, στον πολύχωρο δομημένο αλλά και υπαίθριο χώρο του κτηρίου φιλοξενήθηκαν μικτές δραστηριότητες ζωής από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι και τις τελευταίες φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.[43] Σε αναλογία με τα οικονομικά και κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα της μεγαλονήσου, το κτήριο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έπαυλη ή αγρέπαυλη. Ο χαρακτήρας των αρχιτεκτονικών στοιχείων της εγκατάστασης φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προϊστορικής γαυδιώτικης κεραμεικής, τα οποία σαφώς εγγράφονται στα πλαίσια μίας ντόπιας, συνεχούς, ποικίλης και εμπορεύσιμης βιοτεχνικής παραγωγής.[44] Κατά αυτό τον τρόπο, επιβεβαιώνονται οι αμφίδρομες οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές σχέσεις της Γαύδου με την μεγαλόνησο.

Όμως εκκρεμούν ακόμη αρκετά ερωτήματα σχετικά με τον χαρακτήρα αυτών των ‘αμφίδρομων’ σχέσεων. Εξαιτίας της έκτασης, της καλλιεργησιμότητας αλλά και άλλων γεωφυσικών χαρακτηριστικών της νήσου, πιθανότατα παράγονταν κάτι παραπάνω από τα απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση του πληθυσμού. Αν αυτό ισχύει, θα μπορούσε να υπάρχει μία τάση παραγωγικής εξειδίκευσης, όπως συμβαίνει σχεδόν ταυτόχρονα στις υπόλοιπες νήσους της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος; Αν ναι, ποιό προϊόν θα μπορούσε να είναι αυτό; Σε κάθε περίπτωση, οι κάτοικοι του μακρινότερου και μεγαλύτερου νησιού της Κρήτης είχαν την δυνατότητα να αποφασίζουν οι ίδιοι για τις μεθόδους, τα μέσα και τους τρόπους διανομής της

[41] Κόπακα 2002, 205-8.
[42] Κόπακα 2002, 210-2.
[43] Andonova et al. 2014, 2.
[44] Κόπακα & Παπαδάκη 2006, 73-75.

παραγωγής τους; Αν ναι, πώς; Και αν όχι, σε ποιούς είχαν να λογοδοτήσουν; Σημαντικό, κατά την γνώμη μου, για την κατανόηση των διάφορων ενδεχόμενων μορφών απομόνωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ της Γαύδου και της Κρήτης, ακόμη και κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, αποτελεί η συνειδητή πολιτική σκοπιμότητα που ενέχει το περιφραστικό «οι εν Καυδοί Φοικίοντες» με το οποίο χαρακτηρίζονται οι κάτοικοι της Γαύδου από τους Γορτύνιους κατά την διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου.[45]

Ο Μινωικός πολιτισμός «από τα κάτω» (;)

Καθένα από τα νησιά της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος φαίνεται να χάραξε την δική του ιδιαίτερη κοινωνικοϊστορική πορεία μέσα στο χρόνο. Πρωταγωνιστές σε κάθε περίοδο αυτής της πορείας αποτέλεσαν αδιαμφισβήτητα οι ανθρώπινες κοινωνίες που κατοίκησαν σε αυτές, καθώς και η διαλεκτική σχέση που ανέπτυξαν τόσο σε σχέση με τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε νησιού, όσο και με την δυναμική γεωγραφική θέση του μέσα στο υδάτινο όγκο της Μεσογείου, αλλά και την γεωγραφική ενότητα του με την Κρήτη. Από μόνο του, το γεγονός αυτό είναι αρκετό για να δημιουργήσει μία σειρά από φαινομενικά περίπλοκες υλικές και ιδεολογικές σχέσεις απομόνωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ αυτών και της μεγαλονήσου. Τι γίνεται όμως σε περίπτωση που επιχειρήσουμε να ρίξουμε έστω μία ματιά στον Μινωικό πολιτισμό «από τα κάτω»;

Παρόλο που η φράση αυτή ξεκίνησε ως ένα μαρξιστικό λογοπαίγνιο με αφορμή την γεωγραφική θέση των νήσων της Κρήτης στο Λιβυκό πέλαγος σε σχέση με την ίδια την Κρήτη -καθώς βρίσκονται Ν. της Κρήτης, άρα από «κάτω» της όπως βλέπουμε συνήθως τον χάρτη- τελικά κατέληξε σε μία σειρά λογικών, κατά την γνώμη μου, ερωτημάτων και συνειρμών. Σε καμία περίπτωση, δεν πιστεύω πως τα ερωτήματα και οι σκέψεις αυτές είναι πρωτότυπες αντιθέτως, είναι βασισμένες σε απλούστατες διατυπώσεις της μαρξιστικής σκέψης, όπως η διαλεκτική και ο ιστορικός υλισμός.[46]

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι πιο ευρέως αποδεκτές απόψεις γύρω από το Μινωικό πολιτισμό είναι αυτές που χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά τους όρους «ανάκτορο», «βασιλιάς», «προσφορά», «θεότητες» και «τελετουργία», όμως το πρώτο πράγμα το οποίο θυμάμαι να έμαθα για τους μινωίτες είναι πως δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για αυτούς με σιγουριά. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε πως είναι δυνατόν απόψεις που αφορούν το ιδεολογικό και πολιτισμικό εποικοδόμημα μίας ανθρώπινης κοινωνίας, να γίνονται άγραφος κανόνας για την ερμηνεία των οποιωνδήποτε υλικών καταλοίπων της;

Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, θεωρώ πως η οποιαδήποτε ερμηνεία και άποψη σχετικά με τις κοινωνίες του παρελθόντος, και πόσο περισσότερο για τις προϊστορικές κοινωνίες, πρέπει να γίνονται καταρχήν στην βάση των αρχαιολογικών δεδομένων, δηλαδή των υλικών καταλοίπων που έχουν αφήσει πίσω τους οι άνθρωποι που έζησαν 3,5 χιλιάδες χρόνια πριν.

[45] Κόπακα 2002, 200.
[46] Patterson 2003, 122-32.

Θεωρώντας ως δεδομένο πως ανήκουμε στο ίδιο ανθρώπινο είδος (homo sapiens), αποδεχόμαστε πως οι αισθητηριακές και νοητικές ικανότητες των μινωιτών είναι ακριβώς οι ίδιες με των ανθρώπων που ζούμε σήμερα. Κατά αυτό τον τρόπο, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τα αρχαιολογικά δεδομένα καταρχήν στη βάση των αναγκών μας, όπως για παράδειγμα η σίτιση, η στέγαση, η μεταφορά κλπ. Όταν για παράδειγμα, ένας λαξευτός παραλληλόγραμμος λάκκος αποκαλύπτεται σε μια οικιστική εγκατάσταση όπου η κοντινότερη πηγή πόσιμου νερού μπορεί να απέχει μερικά χιλιόμετρα μακριά, μου φαίνεται εντελώς παράλογο αυτός ο τεχνητός λάκκος να χρησιμοποιήθηκε ως «δεξαμενή καθαρμών»! Δυστυχώς, νομίζω πως η μινωική αρχαιολογία έχει να μου δώσει πολλά τέτοια παραδείγματα…

Κατά αυτό τον τρόπο, το να επιχειρηθεί σε αυτή την απλοϊκή υλική βάση μία έστω πρώτη απόπειρα απόδοσης των οικονομικών και κοινωνικοπολιτισμικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των κατοίκων Κρήτης και των νησιών της στο Λιβυκό πέλαγος, είναι τουλάχιστον ενδιαφέρουσα. Όλα τα ερωτήματα τα οποία διατυπώθηκαν σε αυτή την εργασία εώς αυτό το σημείο είχαν ακριβώς αυτό τον σκοπό να θέσουν δηλαδή μία σειρά από επίκαιρα ζητήματα του τρόπου οργάνωσης της καθημερινής ανθρώπινης ζωής στο «ιστορικό» πλαίσιο των μινωικών, πιθανότατα, κοινοτήτων που πήραν την απόφαση να ταξιδέψουν, να εγκατασταθούν και να ζήσουν στους «οριακούς μικρόκοσμους» του κρητικού τοπίου.

Συμπεράσματα

Κοινός παρανομαστής, για τις ανθρώπινες κοινότητες που έζησαν κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου στη νησίδα του Κουφονησίου και τη νήσο της Χρυσής, αποτελεί η ύπαρξη εργαστηρίων κατεργασίας όστρεων πορφύρας. Αποδεχόμενοι το γεγονός πως η προσφορά δημιουργεί την ζήτηση και όχι το αντίστροφο, αποκλείουμε κατευθείαν το ενδεχόμενο οι πρώτοι έποικοι του νησιού να εγκαταστάθηκαν εκεί τυχαία. Τόσο η ύπαρξη των όστρεων πορφύρας, όσο και των προϊόντων που είναι σε θέση να παράξουν, ήταν ήδη γνωστές στους πρώτους επισκέπτες του νησιού. Πιθανότατα, η ζήτηση των όστρεων πορφύρας εκείνη την περίοδο να ήταν αρκετά υψηλή, αλλά ταυτόχρονα οι κίνδυνοι της καθημερινής μετακίνησης δια μέσω θαλάσσης αρκετά μεγάλοι. Η δημιουργία, λοιπόν, μία μόνιμης οικιστικής και βιοτεχνικής εγκατάστασης στην καρδιά της παραγωγικής και πλουτοπαραγωγικής πηγής, ίσως να αποτέλεσε την καλύτερη δυνατή λύση για τους αλιείς που έρχονταν από την Κρήτη.

Θεωρώντας, λοιπόν, ως δεδομένη την προέλευση των πρώτων εποίκων του Κουφονησίου και της Χρυσής, αποδεχόμαστε πως, κάτω από το βάρος της αυξανόμενης ζήτησης των προϊόντων των όστρεων πορφύρας στην μεγαλόνησο, κάποιοι –προφανώς μινωίτες- παίρνουν την θαρραλέα απόφαση να εποικίσουν στα νησιά αυτά. Κατά συνέπεια, η παραγωγή τους όφειλε να εξυπηρετήσει αποκλειστικά τις ανάγκες της «μητρόπολης» ή και το ανάποδο. Η «μητρόπολη» μπορεί να όφειλε να εξασφαλίσει την κάλυψη των «επιβιωτικών» τους αναγκών, προκειμένου οι θαρραλέοι εκείνοι κάτοικοι όχι απλώς να αλιεύουν και να επεξεργάζονται τα όστρεα πορφύρας,

αλλά και να είναι υποχρεωμένοι, κατά κάποιο τρόπο, να τα εμπορεύονται σχεδόν αποκλειστικά με την μεγαλόνησο. Τα όστρεα πορφύρας και τα προϊόντα τους θεωρούνταν πολύτιμα και δημοφιλή σε αρκετούς μεσογειακούς πολιτισμούς εκείνης της περιόδου και η μινωική Κρήτη φαίνεται να έπαιζε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην διακίνηση της.[47]

Η παραγωγή και η διακίνηση των προϊόντων γης της Γαύδου αποτέλεσε την αιτία για την πρώτη επιγραφική αναφορά του νησιώνυμού της. Το γεγονός αυτό, δεν προϋποθέτει απλώς την κατοίκηση και την παραγωγική αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών του νησιού, αλλά και την συνείδηση των κατοίκων της πως ανήκουν σε ένα σαφώς διαφορετικό γεωγραφικό, οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο που ονομάζουν Γαύδο. Κατά συνέπεια, έχουν σαφώς την δυνατότητα να διαμορφώσουν τον τρόπο, τα μέσα και την διακίνηση της παραγωγής τους ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτιμήσεις τους. Οποιαδήποτε ερμηνεία απαγόρευσης ή επιβολής όσον αφορά τις σχέσεις αλληλεπίδρασης κατά την διάρκεια της Μινωικής περιόδου, καλό θα ήταν να επανεξεταστεί κάτω από το πρίσμα των ίδιων των επιγραφικών πηγών, οι οποίες ερμηνεύονται με τουλάχιστον δύο (2) τρόπους. Κανένα αρχαιολογικό εύρημα μέχρι σήμερα δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει αποκλειστικές υλικές ή ιδεολογικές σχέσεις στο όνομα κανενός «ανακτόρου», «βασιλιά», «θεότητας» ή οτιδήποτε άλλου.

Βιβλιογραφία

Andonova, M. Σαρπάκη, A. Κόπακα, K. (2014). Αναζητώντας νέες αρχαιολογικές προσεγγίσεις. Σημαίνοντα προκαταρκτικά στατιστικά γραφήματα διασποράς περιβαλλοντικών δεδομένων στο κτήριο της Εποχής του Χαλκού στα Καταλύματα της Γαύδου, *Γ' Συμπόσιο ARCH_RNT, Καλαμάτα 3-6/10/12.*

Apostolakou, St. (2008). "A workshop for dyeing wool at Pefka near Pacheia Ammos", *KENTRO, Vol.11*, p.1-3.

Apostolakou, St. Betancourt, Ph. Brogan, Th. (2009). Excavating the bronze saw on Chryssi Island, *KENTRO, Vol.12*, p. 3-5.

Boomert, A. Bright, A. (2007). Island Archaeology: In search of new horizons, *ISJ, Vol.2, No 1*, p. 3-26.

Cherry, J. (1984). The emergence of the state in the prehistoric Aegean, *Proceedings of the C.P.S., Vol. 30*, p.18-48.

Cherry, J.F. (1985). "Islands out of the Stream: Isolation and Interaction in Early East Mediterranean Prehistory", Los Angeles, UCLA Institute of Archaeology.

Evans, J. (1973). Islands as laboratories for the study of culture process, in Renfrew C., (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory,* Duckworth, p. 517-521.

Grove, A.T. Moody, J. Rackham, Ol. (1991). "Crete and the South Aegean Islands: effects of changing climate on the environment", Cambridge.

Κόπακα, K. (2009). Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων, *Ubi Dubium Ibi Libertas*, Λούκος Χ., Ξιφάρας Ν., Πατεράκη Κ. (επιμ.), ΕΦΣΠΚ, Ρέθυμνο 2009, σελ. 51-71.

[47] Stieglitz 1994, 46-54.

Κόπακα, Κ. Παπαδάκη, Χρ. (2006). Προϊστορική κεραμεική από την επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Το παράδειγμα μίας νησιωτικής βιοτεχνικής παραγωγής, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Ελούντα 2001*, Α1, Ηράκλειο σελ. 63-78.

Κόπακα, Κ. Γόντικα, Δ. Μοσχόβη, Γ. (2006). Χαρτογραφική αναγνώριση της νήσου Γαύδου. Περιηγήσεις σε ένα μικρονησιωτικόγεωπολιτισμικό τοπίο, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Ελούντα 2001, Α3,* Ηράκλειο, σελ. 271-287.

Κόπακα, Κ. (2002). Από τη ζωή μιας προϊστορικής (;) λέξης: ka-u-da και τα προϊόντα της γης της Γαύδου, *ΣΗΜΑ Μενέλαου Παρλαμά*, Ηράκλειο, σελ. 191-229.

Kopaka, K. (2004). Emporoi on the Mediterranean fringe: Trading for a living on the small islands of Crete, *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Aegeum, Aegeum 25*, p. 91-101.

Κόπακα, Κ. (2001). Επιφανειακή έρευνα στη Γάυδο. Προσεγγίσεις ενός οριακού νησιωτικού μικρόκοσμου, *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Ηράκλειο 1996, Α1* σελ. 62-80.

Kopaka, K. Kossyva, A. (1999). An island's isles: Crete and it's insular components, *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H.Wiener as He Enters his 65th Year, Aegeum 20*, p.485-491.

Κόπακα, Κ. (1996-98). Νησιά των νησιών. Αρχαιολογία των νησίδων του Αιγαιακού χώρου. Μια βιβλιογραφική και τοπωνυμική ανίχνευση, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο (υπό δημοσίευση).

Klejn, L. (1973). Marxism, the systemic approach, and Archaeology, in Renfrew C., (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, Duckwort, p.691-710.

Patterson, Th. (2003), "Marx's Ghost: Conversations with Archaeologists", Berg, Oxford-New York.

Pfeiffer, R. (1949). Callimachus, volumen I: fragmenta. Oxford.

Rackham, Ol. Moody, J. (1996). "The making of the Cretan landscape", University Press, Manchester.

Stieglitz, R.R. (1994). The Minoan Origin of Tyrian Purple, *The Biblical Archaeologist, Vol. 57, No. 1*, p. 46-54.

Wyss, R. (1974). "Antimachi Colophonii Reliquiae", Berolini.

Οι Μινωικές επιδράσεις στις τοιχογραφίες Ανατολικών κέντρων

Δέσποινα Πλιάτσικα

Περίληψη

Το παρόν πόνημα είναι μια μελέτη σχετικά με την υιοθέτηση μινωικών εικονογραφικών μοτίβων και τεχνοτροπιών από τα κέντρα του ευρύτερου χώρου της Ανατολικής Μεσογείου, στα πλαίσια της γενικότερης διακίνησης ιδεών και αγαθών μεταξύ των δύο περιοχών. Αρχικά, παρουσιάζεται η Tel el Daba'a, το ανάκτορο στο δέλτα του Νείλου, που έχει ταυτιστεί με την Άβαρις, την αρχαία πρωτεύουσα των Υξώς. Στη συνέχεια, μετακινούμαστε στη δυτική Γαλιλαία, στο Tel Kabri, μια μεγάλη οχυρωμένη πόλη που πιθανόν να ταυτίζεται με την αρχαία Rehov, όπως αναφέρεται σε αιγυπτιακά κείμενα. Έπειτα, παρουσιάζεται το Tel Atchana, που ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Alalakh και βρίσκεται στη πεδιάδα του Amuq, ποταμού στη σημερινή Τουρκία. Αναφορές γίνονται και στη Qatna, ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα της δυτικής αρχαίας Συρίας, καθώς επίσης και στο Mari στη Μεσοποταμία, και στη Hattusha πρωτεύουσα του χετιτικού βασιλείου στην Ανατολία. Τα σύνολα των τοιχογραφιών στα μέρη που αναφέρθηκαν εξετάζονται τόσο ως προς το εικονογραφικό πλαίσιο στο οποίο κινούνται όσο και ως προς την τεχνοτροπία τους.

Λέξεις-κλειδιά: Τοιχογραφίες, επιδράσεις, μινωική τέχνη, τέχνη της ανατολής, ανακτορική τέχνη, νωπογραφίες, ξηρογραφία, μινωικά μοτίβα, σπείρες, ρόδακες, μοτίβο ιπτάμενου καλπασμού, διαπολιτισμικές επαφές

Εισαγωγή

Κάνοντας μια μικρή ιστορική αναδρομή, βλέπουμε πως η ερώτηση σχετικά με την σύνδεση των μινωικών τοιχογραφιών με την Ανατολή διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Sir L.R Wooley το 1939, όταν σε μια σύντομη αναφορά σχετικά με τις ανασκαφές του στο Αλαλαχ, έκανε λόγο για εν τοιχία διακόσμηση που έχει συγγένεια με τη μινωική τέχνη. Το παράδειγμα του ακολούθησαν στη συνέχεια και οι ανασκαφείς των υπόλοιπων θέσεων έφεραν στο φως τοιχογραφίες με μινωικές επιδράσεις. Παρότι μάλιστα αρκετοί ερευνητές έσπευσαν να τους κατηγορήσουν για μια αγαιοκεντρική θεώρηση των πραγμάτων, οι μελετητές αυτοί συνέχισαν να υποστηρίζουν τις θεωρίες τους, οι οποίες έβλεπαν μια ξεκάθαρη σύνδεση της μινωικής τέχνης με τις τοιχογραφίες που κοσμούσαν τα ανάκτορα της ανατολής.

Tel el Daba'a

Όταν ανασκάφηκε το 1991 βρέθηκαν τοιχογραφίες, στυλ και μοτίβα των που θεωρήθηκαν αμέσως από τους ανασκαφείς μινωικά. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στη περίοδο του Tuthmosis III, το 1500/1490 περίπου.

Κάποιες τοιχογραφίες βρίσκονται στη περιοχή H11, βορειοανατολικά του παλατιού (F). Σε αυτές υπάρχουν παραστάσεις με ταυροκαθάψια (bull-leaping and bull-fighting scenes), ακροβατικά, σκηνές κυνηγιού, αιλουροειδή, λιοντάρια και άλλα οπληφόρα ζώα. Επίσης, εντοπίζονται σκηνές λιτανείας και εμβληματικά μοτίβα, γρύπες και ανάγλυφα ταύρων από γύψο. Το παλάτι (F) μάλλον προοριζόταν ως ιερατικός

χώρος και όχι ως χώρος κατοίκησης καθώς εκεί συναντάμε μια αίθουσα θρόνου και μια κεντρική υπόστυλη αίθουσα στο νότο. Σε αυτή την αίθουσα, το πίσω μέρος του τοίχου φιλοξενούσε την τοιχογραφία με τους γρύπες που ίσως συνοδευόταν από λιοντάρια και λεοπαρδάλεις. Πέρα από αυτές της σκηνές, υπάρχουν και σκηνές λιτανείας με μια μορφή ανδρός που φαίνεται να τρέχει.

Τοιχογραφίες εντοπίζονται και στο παλάτι (G). Αποσπάσματα περιλαμβάνουν φυτικά και διακοσμητικά μοτίβα με αναμφισβήτητα μινωικά στοιχεία, μια κυρία με μπλε κοσμήματα αστραγάλου, ενώ αλλά προέρχονται από πρόσοψη λιθοδομής αιγιακού τύπου. Επίσης, βρίσκουμε ευρήματα μιας φιγούρας μπροστά από κόκκινο βάθος και μέρος ενός κίτρινου κεράτου της ίδιας τεχνικής. Στο παλάτι (G) βρέθηκαν, επίσης, γύψινα θραύσματα με μπλε φυτικά μοτίβα που ανακαλύφθηκαν το 2005.

Τα Μοτίβα

Υπάρχουν ορισμένες συμβάσεις που αυτόματα συνδέει κανείς με τις μινωικές τοιχογραφίες.

Τοιχογραφίες ταυρομαχιών. Τα αγωνίσματα με ταύρους ήταν κοινά και στην προϊστορική Αίγυπτο και εγγύς Ανατολή, στην περιοχή της Συρίας ιδιαίτερα ήταν γνωστά από το 1800-1700π.Χ. Δεν αποτελούσαν επομένως μινωικό μονοπώλιο. Ωστόσο, στην Αίγυπτο δεν έχουμε άλλες παραστάσεις που να απεικονίζουν σκηνές ταυροκαθαψίων. Εδώ έχουμε ένα μακρύ διάζωμα όπου αναπαριστούνται ταύροι και ταυρομάχοι. Η τοιχογραφία αποτελούνταν από τουλάχιστον 2 τομείς χωρισμένους από μια κάθετη γραμμή πλαισίου. Στα δεξιά έχουμε ταύρους σε λαβυρινθώδες βάθος, ενώ αριστερά σε μπεζ βάθος (bull and maze frieze) (beige frieze). Στην άκρη της τοιχογραφίας αναπαριστώνται φοίνικες ενώ ημιρόδακες είναι τοποθετημένοι στο κάτω μέρος αυτής. Το ίδιο συνθετικό σχήμα συναντάμε σε αιγιακά δαχτυλίδια και σφραγίδες στα οποία η κεντρική σκηνή είναι πλαισιωμένη στη βάση της από ημιρόδακες. Όσον αφορά τους ταύρους, η μορφή τους μας παραπέμπει στη ίδια νατουραλιστική απεικόνιση ταύρων που συναντάμε σε σφραγίδες νεοανακτορικής περιόδου, σύγχρονες με τις τοιχογραφίες της Άβαρις. Είναι φυσιοκρατικοί, ενώ οι ανατομικές λεπτομέρειές τους με κοκκινωπά κίτρινα και μπλε στίγματα αποτελούν σύνδεσμο με τη Κνωσό, όπως και τα μπλε κέρατα χαρακτηριστικό της νεοανακτορικής περιόδου. Η διάρθρωσή τους είναι χιαστή, σύμφωνη με τα μινωικά πρότυπα. Στους ταυρομάχους, παρατηρούμε ότι έχουν δεμένα με επιδέσμους τα χέρια κάτι που γνωρίζουμε ότι συνέβαινε και από τις τοιχογραφίες της Κνωσού, ενώ η ενδυμασία τους είναι μινωική, καθώς φέρουν το μινωικό «κιλτ», όπως και μινωικές μπότες.

Επίσης, μια ακόμη κοινή σύμβαση που εντοπίζεται, αυτή τη φορά με τις θηραϊκές τοιχογραφίες, είναι το ξυρισμένο κεφάλι ορισμένων ταυρομάχων το οποίο έχει θεωρηθεί από την έρευνά ως σύμβολο νεότητας. Υπάρχει, ωστόσο, μια διαφορά καθώς τα δέρματα των ταυρομάχων στη Κνωσό είναι καφέ ή άσπρα ενώ εδώ είναι είτε καφέ, είτε άσπρα ή κίτρινα.

Μπορούμε, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι το γενικότερο θέμα της ταυρομαχίας, οι ταύροι και οι ταυρομάχοι αποτελούν μινωικές επιδράσεις.

Άλλες επιδράσεις εντοπίζουμε στο λαβυρινθώδες μοτίβο, τυπικό της μινωικής παράδοσης, το οποίο μάλιστα χρησιμοποιήθηκε για να δείξει συμβολικά την ανακτορική περιοχή, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος γύρω της. Επίσης, τα φτερά των γρυπών στην αίθουσα του θρόνου είναι διακοσμημένα με τον ίδιο τρόπο με τους γρυπές πίσω από τη θεά Ξεστή στη Θήρα. Υπάρχει, επίσης, το λεγόμενο θέμα του ιπτάμενου καλπασμού (flying gallop), μινωικό θέμα που συναντάμε και εδώ σε σκηνές με ζώα. Μία από τις μεγαλύτερες συμβάσεις είναι το κόκκινο κυματιστό βάθος που συναντάμε τόσο στη Κνωσό όσο και στην Αγία Τριάδα.[1]

Επίσης, έχουμε μια ακόμη πολύ σημαντική σύνθεση, η οποία απεικονίζει λεοπαρδάλεις και τουλάχιστον 10 λιοντάρια που επιτίθενται σε ταύρους και ελάφια σε κόκκινο η κίτρινο βάθος. Πέρα από τα παράλληλα που εντοπίζονται σε μινωικές σφραγιστικά δαχτυλίδια και σφραγίσματα, το σημαντικότερο παράλληλο προέρχεται από τη Κνωσό. Πιθανότατα να απεικονίζεται σε μια τοιχογραφία ένα λιοντάρι που επιτίθεται στο θήραμα του με βάση ορισμένα αποσπάσματα που βρέθηκαν στο ανάκτορο.[2]

Η τεχνική

Οι τοιχογραφίες έγιναν από μείγμα buon fresco και secco πάνω σε ασβεστοκονίαμα. Πριν μπουν τα χρώματα, οι φιγούρες, το τοπίο και κάποιες λεπτομέρειες ζωγραφιζόταν με κόκκινο περίγραμμα, μια τεχνική που συναντάμε και στη Θήρα. Με βάση τεχνικές αναλύσεις που έγιναν, διαπιστώθηκε η χρήση συνθλιμμένων κοχυλιών πορφύρας στο κονίαμα, κάτι που αποτελεί απόδειξη για το κοινό τεχνολογικό υπόβαθρο των καλλιτεχνών του αιγιακού χώρου και της Άβαρις, καθώς την ίδια τεχνική απαντάται και στη Θήρα. Είναι ωστόσο ακόμη πιο σημαντικό το γεγονός ότι στην Αίγυπτο η τεχνική alfresco ήταν άγνωστη καθώς χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά την alsecco τεχνική και επίσης αντί για άσβεστο κονίαμα χρησιμοποιούσαν κονίαμα πηλού και γύψου. Η τεχνική με την οποία ετοιμαζόταν ο γύψος καθώς και η τεχνική της χρήσης γραμμών πλέγματος, για τη δημιουργία επαναλαμβανόμενων μοτίβων που συναντάμε εδώ, είναι επίσης μινωικές.

Χρωματικές μινωικές συμβάσεις

Συμβάσεις που δεν συναντούμε ποτέ στην καλλιτεχνική παράδοση της Αίγυπτου, αλλά υπάρχουν στις τοιχογραφίες της Avaris, είναι η χρήση μπλε χρώματος αντί για γκρι. Τα φυτά απεικονίζονται σε μπλε αντί για πράσινο όπως και η κόκκινη ζώνη στο βάθος, σε σκηνές με τοπίο.

Tel Kabri

Αιγιακή τέχνη που πρωτοανακαλύφθηκε στο Tel Kabri το 1989, όταν ήρθαν στο φώς ένα δάπεδο σε σχήμα σκακιέρας με απεικονίσεις αιγιακής πανίδας, καθώς και 2,000 χρωματιστά γύψινα θραύσματα που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά παρόμοια με της μινωικές τοιχογραφίες. Οι ανασκαφές το 2008-2009 έφεραν στο φως εκατό καινούργια

[1] Bietak, et al. 2007, 45-100.
[2] Marinatos 2012, 114-116.

θραύσματα, ενώ οι υπεύθυνοι των ανασκαφών A. Yasur-Landau και E.H Cline προτείνουν για το σύνολο των τοιχογραφιών τη χρονολόγηση στον ύστερο 17ο αιώνα π.Χ.[3]

Τα μοτίβα

Σε κάποια από τα θραύσματα αυτά υπάρχει καφέ χρώμα που καταλήγει στις προεξοχές σαν κόμπος. Αυτό αποτελεί μια μινωική σύμβαση, η οποία χρησιμοποιείται για την αναπαράσταση πετρώδους εδάφους. Την ίδια αυτή ακριβώς συμβατική απεικόνιση συναντώμαι στη μικρογραφική ζωοφόρου της νηοπομπής που βρέθηκε στο Ακρωτήρι.

Είναι πολύ σημαντικό ωστόσο το γεγονός ότι εξετάζοντας τη γεωγραφία της περιοχής του Ισραήλ, θα συναντήσουμε αμμουδερές ακτές και επίπεδες πεδιάδες που διαφέρουν πολύ από τις μινωικές βραχώδεις ακτές. Κατά την άποψη του Niemeir,[4] η παράσταση όχι μόνο ακολουθεί μια τυπική μινωική σύμβαση αλλά μας παρουσιάζει ένα τυπικό αιγιακό τοπίο. Τα αποσπασματικά αυτά κομμάτια ανήκαν σε μια μικρογραφική τοιχογραφία παρόμοια με αυτή της Θήρας.

Οι διάφορες ομοιότητες που εντοπίζονται συνοψίζονται ως εξής: και στις δυο τοιχογραφίες έχουμε χρήση του ίδιου συμβατικού τρόπου για την αναπαράσταση της άγριας θάλασσας. Ενδιαφέρουσα είναι και η απεικόνιση αρχιτεκτονικών στοιχείων. Υπάρχει απεικόνιση ισόδομης τοιχοποιίας σε άσπρο και μπλε και την απεικόνιση δοκών που δε συναντάμε ποτέ στην εικονογραφία της ανατολής. Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν το Niemeir στο συμπέρασμα ότι στην μινιατούρα του Tel Kabri δεν έχουμε απλά και μόνο χρήση μινωικών στοιχείων στη ζωγραφική, αλλά μια πιστή αναπαράσταση μιας Αιγιακής πόλης. Επίσης, μια άλλη σημαντική σύμβαση που συναντάμε είναι οι παράλληλες οριζόντιες γραμμές με εναλλασσόμενα καμπυλωτά τρίγωνα και τελείες ανάμεσα τους. Αυτό είναι το μοτίβο που αναγνώρισε ο Evans ως ‘notched plume’ motif, το οποίο εφαρμόζεται σε διαφορετικές εκφράσεις της μινωικής τέχνης στα φτερά γρυπών και σφιγγών.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα στο Tel Kabri είναι το ζωγραφιστό δάπεδο που βρέθηκε στην αίθουσα 611 στο κέντρο της ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου. Γνωρίζουμε ότι τα ζωγραφισμένα δάπεδα ήταν άγνωστα στην Ανατολή της εποχής του Χαλκού, αλλά αποτελούν τυπικό χαρακτηριστικό των Αιγιακών πολιτισμών και της αιγιακής τέχνης. Το δάπεδο αυτό είχε ένα ζωγραφισμένο μοτίβο πλέγματος από κόκκινες γραμμές που μιμούνται ένα πάτωμα από πέτρινες πλάκες, ενώ η διακόσμηση μιμείται τη μαρμάρωση από πλάκες γύψου. Μιμήσεις πέτρινου δαπέδου συναντάμε και στη Κνωσό, στο παλάτι του Yarimlim στο Alalakh, που είναι χρονολογικά σύγχρονα με το Tel Kabri, ενώ πρωιμότερα εντοπίζονται στο Mari στο παλάτι του Zimri Lim. Εκεί μάλιστα τα αρχαιότερα παραδείγματα ζωγραφικών απομιμήσεων μαρμάρινων πέτρινων πλακών μιμούνται το γύψο, ένα υλικό που χρησιμοποιείται αρκετά στη μινωική αρχιτεκτονική. Όσον αφορά τη διακόσμηση του δαπέδου, υπάρχουν επίσης κίτρινα και σκούρα μπλε λουλούδια που γεμίζουν τα τετράγωνα σε μοτίβο σκακιέρας. Τα μπλε

[3] Cline and Landau 2008.
[4] Niemeier 1997, 71-78.

λουλούδια απεικονίζονται με το στυλιζαρισμένο γραμμικό τρόπο των ανθών ίριδας χαρακτηριστικό του μινωικού «V-type», ενώ έχουμε και πιο καμπυλωτές ίριδες καθώς και κίτρινους κρόκους, τυπικά της μινωικής τοιχογραφίας και κεραμικής.

Μια άλλη σημαντική σύμβαση που συναντάμε και εδώ είναι το notched plume motif.

Τεχνική

Τόσο η τοιχογραφία που βρέθηκε στο Tel Kabri όσο και το δάπεδο, δημιουργήθηκαν με τη τεχνική της νωπογραφίας. Στη τοιχογραφία αναγνωρίστηκε επίσης η χρήση αιγυπτιακού μπλε.

Tel Atchana /Alalakh

Στη διάρκεια των δεκαετιών του ’30 και ’40, βρέθηκαν τοιχογραφίες στην ανασκαφή του Tel Atchana, στο έβδομο επίπεδο στο παλάτι του Yarim Lim και σε μια ιδιωτική κατοικία του επιπέδου IV. Χρονολογούνται στον 17°-16° αιώνα.

Τα μοτίβα

Τα αποσπάσματα των τοιχογραφιών είναι πολύ μικρά για να αναγνωρίσουμε το θέμα της τοιχογραφίας, αλλά μας δίνουν συγκρίσιμες λεπτομέρειες. Χρησιμοποιείται κόκκινο βάθος για μορφές, μοτίβο σκάλας σε πρασινωπό γκρι, και ίσως μίσχοι λουλουδιών που μπορεί να λείπουν. Επίσης, κλαδιά και φύλλα ζωγραφισμένα σε σκούρο γκρι που συναντάμε και στη μικρογραφία του ιερού τάφου στη Κνωσό. Σε κόκκινο βάθος υπάρχουν άσπρα φυτά που τα φυσάει ο άνεμος «in the spirit of cretan art». Υπάρχει, επίσης, ένα κέρατο ταύρου που ανήκει στην αναπαράσταση ενός βουκρανίου που φέρει μάλιστα ένα ιερό αντικείμενο. Ο Niemeir ερμηνεύει το αντικείμενο αυτό ως έναν διπλό πέλεκυ, κάτι που θα αποτελούσε ισχυρή απόδειξη του μινωικού χαρακτήρα της τοιχογραφίας. Επίσης, ο Niemeir αναφέρεται στο μινωικό φαινόμενο της κυκλικής σύνθεσης και στα διακοσμητικά στοιχεία που περιβάλλουν μια ζωοφόρο, μέσα στην οποίαν πιθανόν απεικονιζόταν ένας γρύπας με το χαρακτηριστικό μινωικό τρόπο απεικόνισης (notched plume motif).[5]

Η τεχνική

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στο Alalakh είναι αυτή της νωπογραφίας. Γίνεται επίσης χρήση ασβεστοκονιάματος και κονιάματος που έχει πολλές ομοιότητες με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στις τοιχογραφίες της Κνωσού. Υπάρχει, ωστόσο, μια τεχνική διαφορά καθώς πολλά τελειώματα πάνω στη τοιχογραφία έγιναν με την τεχνική alsecco.

Qatna

Το 2000 π.Χ ανακαλύφθηκαν στο ανάκτορο της Qatna τοιχογραφίες που εξαρχής έμοιαζαν να βρίσκονται πιο κοντά σε αιγιακά πρότυπα απ’ ό,τι σε συριακά. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο τέλος της ΥΕΧΙ. Κοσμούσαν τους δυτικούς και νότιους τοίχους του δωματίου Ν στη βορειοδυτική πλευρά του ανακτόρου. Στο δυτικό τοίχο, έχουμε μια ταινία από δυο σπείρες με αντίθετη φορά. Τρίφυλλα γεμίζουν τις

[5] Niemeier 1997, 69-71.

σχισμές. Είναι τοποθετημένη σε ένα τραπεζοειδές πλαίσιο. Από πάνω πλαισιώνεται από μια κόκκινη περιοχή με εγκάρσια ταινία, αποτελούμενη από τοξωτές γραμμές, και από κάτω από άσπρες και κίτρινες γραμμές. Παρομοίως, το πάνελ που υποθέτουμε ότι υπήρχε στα δεξιά θα ήταν τραπεζοειδές και διακοσμημένο με μια διαγώνια τοποθετημένη ταινία που θα έφερε το μοτίβο μαύρων φύλλων. Ήταν ενσωματωμένο ανάμεσα σε μια ανοιχτή κόκκινη περιοχή από τα δεξιά και μια περιοχή με πλατιές ταινίες διαφορετικού κόκκινου χρώματος, που εναλλασσόταν με λευκές ταινίες από τα αριστερά και από πάνω. Απεικονίζονται επίσης και φοίνικες.

Στο δυτικό τοίχο άνηκε επίσης μια απεικόνιση ενός παπύρου, της οποία σώζεται ένα πολύ μικρό και καμένο μέρος. Στο νότιο τοίχο από την άλλη, έχουμε την απεικόνιση ενός υποθαλάσσιου τοπίου με χελώνες, καβούρια και ένα ψάρι. Τη σύνθεση συμπληρώνει ένα δελφίνι. Τόσο αυτό όσο και το ψάρι απεικονίζονται μπροστά σε κόκκινο βάθος.

Τα μοτίβα

Όσον αφορά τα καλλιτεχνικά παράλληλα δύσκολα θα μπορούσαμε να τα εντοπίσουμε αφού στο σύνολο τους, οι τοιχογραφίες της Qatna είναι μοναδικές. Αποδομώντας, ωστόσο, τις συνθέσεις, προκύπτουν μοτίβα και στιλιστικές ιδιαιτερότητες που μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε συγκριτικές παρατηρήσεις σε σχέση με τα αιγιακά/μινωικά. Οι φοίνικες του μικρογραφικού τοπίου με τα μπλε τους φύλλα και τα ακανόνιστα περιγράμματα τους είναι συνεπής με αιγιακά πρότυπα, όπως και ο ακτινωτός τρόπος διάταξης των δέντρων. Επίσης, τα βράχια απεικονίζονται με τα συνήθης για τα αιγιακά δεδομένα, κυματιστά περιγράμματα. Στο βόρειο τοίχο, το ακανόνιστο έδαφος του υποθαλάσσιου τοπίου είναι εξαιρετικά ασύνηθες για τα δεδομένα της σύριο/λιβανέζικης εικονογραφίας. Αντιθέτως, μια από τις χαρακτηριστικότερες μινωικές συμβάσεις αποτελεί και το κόκκινο βάθος στην παράσταση του ψαριού και του δελφινιού. Οι μυτερές προεξοχές μπορούν να ερμηνευθούν ως μίμηση του αιγιακού τρόπου απεικόνισης φτερών της θάλασσας (είδος κρινοειδούς). Το δελφίνι επίσης είναι διαμορφωμένο με βάση τα αιγιακά πρότυπα, αποκλίνει ωστόσο από αυτά όσον αφορά το χρώμα. Στην αιγιακή τέχνη έχουμε μπλε και γκρι δελφίνια, ενώ στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει κοκκινωπό και καφέ χρώμα. Η σπείρα, ωστόσο, είναι ένα μινωικό μοτίβο που υιοθετήθηκε αυτούσιο. Συνοψίζοντας, ορισμένα μοτίβα και στιλιστικά στοιχειά έχουν υιοθετηθεί από τους καλλιτέχνες στη Qatna περισσότερο όμως μιμούνται παρακολουθούν πιστά τις επικρατούσες αιγιακές συμβάσεις.

Η τεχνική

Οι τοιχογραφίες στη Qatna είναι νωπογραφίες (buon fresco). Κάποια θραύσματα δείχνουν ίχνη από σχοινί, απόδειξη ότι χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του νήματος που προορίζεται για τον αρχικό προσανατολισμό τις τοιχογραφίας και που προέρχεται από το αιγαίο. Εντοπίζονται, ωστόσο, και ορισμένες τεχνολογικές διαφορές. Γίνεται χρήση μιας τεχνικής, για να εισχωρήσει το ασβεστοκονίαμα στο υπόστρωμα από άργιλο που συναντάμε επίσης στο ανάκτορο του Tel Sakka, το εικονογραφικό πλαίσιο και η τεχνολογία του όποιου είναι καθαρά ανατολίτικης προέλευσης. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός, ότι έχουμε απουσία σημαδιών πυξίδας και άλλων χαρακώσεων που συναντάμε

σχεδόν πάντοτε στην αιγιακή τεχνοτροπία. Συνεπώς, εδώ μπορούμε να κάνουμε λόγο για τοπικούς δεξιοτέχνες που υιοθετούν απλώς ορισμένες αιγιακές τεχνοτροπίες.[6]

Malqata

Στο παλάτι του Φαραώ Αμένωφις ΙΙΙ στη Malqata έχουν ανακαλυφθεί τοιχογραφίες με παραδοσιακά αιγυπτιακά θέματα και νέα στοιχεία, τα οποία αντανακλούν επιρροές από την αιγιακή τέχνη. Στην αίθουσα των ακροάσεων που ανακαλύφθηκε από τη Daressy, υπήρχε ένα πάτωμα ζωγραφισμένο με παπύρους, πουλιά και ψάρια, που συνέθεταν ένα νειλωτικό τοπίο, τυπικό της αιγυπτιακής τέχνης. Στην κεντρική βασιλική αίθουσα απεικονίζεται ένας ένθρονος καθιστός βασιλιάς, ενώ στη σκεπή ενός άλλου δωματίου απεικονίζεται ένας γύπας με ανοιχτά φτερά, ένα εικονογραφικό μοτίβο κοινό στην αιγυπτιακό τέχνη, το οποίο χρησιμοποιείται για να δείξει την προστασία του θείου στο μονάρχη.

Απεικονίζονται επίσης η αιγυπτιακή θεότητα Bes, ενώ στις τοιχογραφίες εντοπίζουμε και τα αιγυπτιακά σύμβολά Ankh και Sa. Τα παραπάνω στοιχεία εντάσσουν τις τοιχογραφίες στα πλαίσια της αιγυπτιακής εικονογραφικής παράδοσης. Μπορούμε ωστόσο να εντοπίσουμε ορισμένες μεμονωμένες μινωικές επιρροές σε κάποιες τοιχογραφίες. Στο δωμάτιο του βασιλιά η οροφή είναι ζωγραφισμένη με κεφάλια ταύρων που φέρουν ροζέτες ανάμεσα στα κέρατα τους ενώ στην οροφή του δωματίου N5 η διακόσμηση διαμορφώνεται με ρόδακες σε κόκκινο και μπλε χρώμα. Αναγνωρίζεται επίσης σε άλλες τοιχογραφίες το μινωικό μοτίβο του ιπταμένου καλπασμού αλλά και άλλα μινωικά διακοσμητικά μοτίβα. Απεικονίζεται ένα ορεινό τοπίο ανάμεσα σε μια κυματιστή επιφάνεια με χρήση του κόκκινου, κίτρινου και μπλε, σε ένα χρωματικό συνδυασμό, τυπικό της μινωικής ζωγραφικής, ενώ έχει βρεθεί και η απεικόνιση ενός λιονταριού το οποίο πλαισιώνεται από ρόδακες.

Πάρα το γεγονός όμως ότι εντοπίζουμε αρκετές μινωικές επιδράσεις το σύνολο τους οι τοιχογραφίες έχουν καθαρά αιγυπτιακό χαρακτήρα. Η τεχνική τους άλλωστε είναι καθαρά αιγυπτιακή, καθώς εδώ γίνεται χρήση της ξηρογραφίας.

Mari

Στο ανάκτορο του Μάρι έχουν ανακαλυφθεί τοιχογραφίες υποδειγματικές της μεσοποταμιακής τέχνης που χρονολογούνται περί το 1759. Η τεχνική είναι τελείως διαφορετική, ενώ εδώ γίνεται χρήση της alsecco τεχνικής.

Παρά το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των τοιχογραφιών είτε από εικονογραφική είτε από τεχνοτροπική άποψη είναι καθαρά μεσοποταμιακός, εν τούτοις υπάρχουν θεωρίες που εντοπίζουν και εδώ ορισμένα αιγιακά μοτίβα όπως για παράδειγμα το μοτίβο της σπείρας. Οι θεωρίες αυτές ενισχύονται από το γεγονός ότι γραπτές πηγές τεκμηριώνουν έντονο δίκτυο ανταλλαγών με την Κρήτη, με το Μάρι να ενεργεί ως ενδιάμεσος της μεταφοράς κασσίτερου στην Κρήτη, ως αντάλλαγμα για περίτεχνα κρητικά προϊόντα πολυτελείας.

[6] Von Ruden 2013, 55-78.

Και στο Μάρι έχουμε διακόσμηση με μίμηση πετρών, όπως είδαμε παραπάνω. Μια εξέδρα στην ανατολική μεριά του δωματίου 64 διακοσμείται με συνεχόμενη ταινία λευκού επί μελανού, με σπείρες που περικλείουν πλαίσια πολύχρωμων ψευδομαρμαρώσεων σε μελανό βάθος, στο κάτω μέρος του τοίχου, όπως επίσης και σε μια πλατφόρμα στην βορειοδυτική πλευρά αυτής. Ο ανασκαφέας του Μάρι, A. Parrot, συνέδεσε πρώτος τις ζωγραφιστές απομιμήσεις λίθων με αυτές στη Κνωσό.[7]

Hattusha

Στη Hattusha ένας μικρός αριθμός θραυσμάτων ανακαλύφθηκε το 1956 κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του ανακτορικού συγκροτήματος στο Büyükkale. Οι τοιχογραφίες χρονολογικά τοποθετούνται στον 15ο-14ο αιώνα και είναι οι μοναδικές που έχουμε ως τώρα από την κεντρική Ανατολία της δεύτερης χιλιετίας.

Ο μικρός αριθμός των θραυσμάτων και το μικρό μέγεθος αυτών αποτελούν εμπόδια στην προσπάθεια ανασύνθεσης του εικονογραφικού ρεπερτορίου των τοιχογραφιών. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι μια από τις τοιχογραφίες φιλοξενούσε μια αναπαράσταση ιπτάμενων παπιών παρόμοια της διάσημης τοιχογραφίας στην Tel Amarna. Επίσης, αναγνωρίζεται σε κάποια θραύσματα το μοτίβο του ρόδακα. Διακοσμητικά και γεωμετρικά μοτίβα, σπείρες, ταινίες και απεικονίσεις φτερών έχουν επίσης αναφερθεί.

Οι τοιχογραφίες στα πλαίσια ενός εκτεταμένου δικτυού επικοινωνίας που αναπτύσσεται στην Ανατολική Μεσόγειο.

Προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα πώς είναι δυνατό να υπάρχουν μινωίζουσες τοιχογραφίες σε μέρη εκτός της Κρήτης, θα πρέπει να εξετάσουμε τις τοιχογραφίες ως μια από τις εκφάνσεις των διαπολιτισμικών διαλόγων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των λαών της μεσογείου.

Αρχικά, στην Tel el Daba'a υπάρχει μια ξεκάθαρη μεταφορά υλικού, τεχνολογίας και γνώσεων, στοιχεία που επαρκούν για τη θεμελίωση μιας θεωρίας που υποστηρίζει τη μετακίνηση τεχνιτών από το αιγαίο στην Αίγυπτο για την εκτέλεση των τοιχογραφιών για τις οποίες ήταν διάσημοι. Η παρουσία τους θα πρέπει ναήταν ελεγχομένη από κάποια βασιλική η ανώτερη ιεραρχικά κοινωνική τάξη. Ο Bietak,[8] ωστόσο, για να εξηγήσει τη παρουσία των μινωιτών τεχνιτών εκεί θα προτείνει την υπόθεση ενός διπλωματικού γάμου. Υποστηρίζει ότι η τοιχογραφίες συνόδεψαν μια μινωική πριγκίπισσα, η οποία αποτελούσε έμψυχο αντικείμενο ανταλλαγών στη σύναψη διπλωματικών σχέσεων.

Πράγματι, γνωρίζουμε ότι ήταν μια πάγια διπλωματική τακτική, κατά τη ΜΕΧ, στα διάφορα ανακτορικά κέντρα της Αιγύπτου και της Συροπαλαιστίνης. Η θεωρία όμως αυτή για πολλούς λόγους αμφισβητείται, και δε μπορεί να εφαρμοστεί και στα υπόλοιπα κέντρα στα οποία εντοπίστηκαν τοιχογραφίες. Να υπάρχει άραγε μια πριγκίπισσα και στη Qatna και στο Tel Kabri και στο Alalakh; Δεν είναι τόσο πιθανό.

[7] Parrot 1936.
[8] Bietak et al. 2007, 86.

Ο Niemeir, εξετάζοντας τα κέντρα αυτά, υποστηρίζει ότι το στυλ και η εικονογράφηση τους είναι πολύ απομακρυσμένη από τη καλλιτεχνική παράδοση τόσο της Αιγύπτου όσο και την Συροπαλαιστίνη. Υπάρχουν θεωρίες που αποδίδουν τις ομοιότητες στην εικονογραφία στο εμπόριο υφασμάτων που είχε αναπτυχθεί μεταξύ Κρήτης και ανατολής. Αυτή η θεωρία ωστόσο δεν εξηγεί τη χρήση της τεχνικής νωπογραφίας (alfresco) η οποία δεν απαντάται στην ανατολική τέχνη όπου αντίθετα χρησιμοποιείται τέμπερα ή ξηρογραφία (alsecco). Εν αντιθέσει, κοιτίδα της θεωρείται η Κρήτη όπου και χρησιμοποιείται από το 2000 π.Χ.

Πέρα από εικονογραφικά θέματα τις μινωικές συμβάσεις, τα μοτίβα και τα χρώματα, αυτό που αποτελεί κατά τον Niemer το μεγαλύτερο επιχείρημά του είναι η χρήση της μινωικής τεχνικής της νωπογραφίας. Οι τοιχογραφίες πρέπει, λοιπόν, να ζωγραφίστηκαν από μινωίτες τεχνίτες ή από τεχνίτες της Συροπαλαιστίνης που εκπαιδευτήκαν από αιγιακούς.[9] Αντίθετα, διαπιστώνουμε ότι στο Mari δεν υπάρχει αιγιακή τεχνική άρα μπορούμε να κάνουμε λόγο για διάδοση μοτίβων μέσω εμπορευμάτων ή άλλων μορφών τέχνης.

Στη Qatna επίσης, οι διαφορές στην τεχνική εκτέλεση και στη σύνθεση, που αναφέρθηκαν παραπάνω, εμποδίζουν την απόδοσή τους σε αιγιακούς τεχνίτες. Σε αυτή τη περίπτωση έχουμε τοπική παράγωγη των τοιχογραφιών που υιοθέτησε μια σειρά από μοτίβα, όπως επίσης και την τεχνική την οποία εκτέλεσαν με βάση τις δικές τους τεχνολογικές γνώσεις.

Τέλος, στη Malkata η παρουσία των μινωικών επιδράσεων μπορεί να ήταν είτε αποτέλεσμα μιας έμμεσης επαφής με το Αιγαίο διαμέσου των τοιχογραφιών της Tel el Daba'a, οι οποίες πιθανώς να αποτέλεσαν πρότυπα για τους αιγυπτιακούς καλλιτέχνες στη Malqata, είτε μιας άμεσης επαφής με το Αιγαίο. Υπάρχουν άλλωστε αρχαιολογικά δεδομένα, όπως τα τοπωνυμία που αναφέρονται στις τοπογραφικές επιγραφές στο Kom El Hetan, με βάση τα οποία τεκμηριώνεται η παρουσία αιγύπτιων πρεσβειών στον αιγιακό χώρο. Ίσως λοιπόν, οι πρέσβεις να είδαν, να γνώρισαν και να μετέφεραν τα καλλιτεχνικά μοτίβα από το Αιγαίο στη Malqata.

Οι τοιχογραφίες γενικά θα πρέπει να εξεταστούν στα πλαίσια μιας εξελικτικής πορείας της διαπεριφερειακής επικοινωνίας. Τα αγαθά που προέρχονται από το Αιγαίο είχαν καθιερωθεί ως ένα σύμβολο για άτομα που ανήκαν σε ανώτερο κοινωνικό επίπεδο. Γι αυτό το λόγο, ίσως να επιλεγόταν μινωικά στοιχεία από τους ηγεμόνες της Qatna και του Tel Kabri για την εικονογράφηση των παλατιών τους. Η Ναννώ Μαρινάτου[10] θα κάνει λόγο για μια κοινή βασιλική ιδεολογία και από τις δυο πλευρές του Αιγαίου, που εκφραζόταν με τα ίδια καλλιτεχνικά μέσα, ένα οπτικό λεξιλόγιο, μια εικονογραφική κοινή που αναπτύχθηκε ανάμεσά τους.

Όσον αφόρα τους αιγιακούς τεχνίτες, ίσως ήταν και αυτοί αντικείμενα ανταλλαγών ανάμεσα σε ανακτορικούς οίκους, στους οποίους περιλαμβάνονται και αυτοί της

[9] Niemer 1997, 78-97.
[10] Marinatos 2012, 114-116.

Κρήτης, παρόλο που βρίσκεται στις παρυφές ενός τόσο εκτεταμένου δικτυού βασιλικών επαφών που εκτείνεται μέχρι το Τίγρη και τον Ευφράτη.

Συμπεράσματα

Ενδεχομένως, οι Μινωίτες τεχνίτες που ζωγράφισαν τις τοιχογραφίες στο Alalakh, Tel Kabri, και στην Άβαρι δημιούργησαν ένα σημαντικό στοιχείο που συνέβαλε στη συνέχεια στην ανάπτυξη του αποκαλούμενου Διεθνούς Στυλ ('International Style') στην Ανατολική Μεσόγειο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Όπως διαπιστώσαμε όμως, η επικοινωνία μεταξύ των πολιτισμών της περιοχής είχε ξεκινήσει από πολύ πιο πριν και έχει αποτυπωθεί μάλιστα στους τοίχους μεγάλων ανακτορικών κέντρων, όπως είναι η Άβαρις, η Qatna, το TelKabri,το Alalakh, το Mari και η Hattusha.

Βιβλιογραφία

Bietak, M. Marinatos, N. Palivou, C. and Brysbaert, A. (2007). *Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos*. Denkschriften der Gesamtakademie-Österreichische Akademie der Wissenschaften 43. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Niemeier, W.D. (2009). "Minoanisation" *versus* "Minoan Thalassocracy" – an Introduction," in Macdonald C. F., Hallager E., and Niemeier W.-D. (eds.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean – New Evidence [Monographs of the Danish Institute at Athens 8*] (Athens 2009).

Niemeier, W.D. (2005). *The Minoans in the Central, Eastern and Nothern Aegean. New Evidence*, Proceedings of a Minoan Seminar, 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological institute at Athens (Athens 2009).

Niemeier, W.D. (2004). "When Minos Ruled the Waves: Knossian Power Overseas," in Cadogan G., Hatzaki E., and Vasilakis A. (eds.), *Knossos: Palace, City, State* [*BSA Studies* 12] (London 2004).

Niemeier, W.D. (1997). "Minoan frescoes in the Eastern Meditteranean", in Cline E.H. and Harris-Cline D. (eds), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997.

Niemeier, W.D. (1984). "The End of the Minoan Thalassocracy," in Hägg R.and Marinatos N. (eds.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality* (Stockholm) 205-215.

Cline, E.H. (1995). Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaeans Abroad, στο Laffineur R. and Niemeier W.D. (επιμ.) (1994). *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age.* Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg.

Marinatos, N. (2007). *A story of Lions*, Philadelphia: Prehistory Monographs 36.

Parrot, A. (1958). *Mission archéologique de Mari II*, Le palais 2, Peintures murales, Paris.

Von Ruden, C. (2011). *Die Wandemalereinvon Tel Mishrife/Katna in context interkultureller Kommunikation*, Harrassowitz, Wiesbaden.

Zaccagnini, C. (1983). "Patterns of Mobility among Near Eastern Craftsmen", *Journal of Near Eastern Studies*, 42: 245-264.

Allies or foes? Aspects of the Egyptian ideology towards their Near Eastern neighbors*

Grigorios I. Kontopoulos

Abstract

The Egyptian involvement in the wide system of diplomacy established around the southeastern Mediterranean basin during 1500 B.C. was reflected in several aspects of the Egyptian civilization (art-literature). Aspects such as the Egyptian ideology towards foreigners, the imperial policies of Egypt as the diplomatic correspondence between Egypt and its neighbor states confirmed a higher level of diplomatic contacts between Egyptians and foreigners. All of these aspects reached their peak during the New Kingdom and left their trace in the archaeological and textual evidence from that period. In this paper I will try to shed some light at the Egyptian interconnections with the Near East during the New Kingdom and explore aspects of the Egyptian ideology towards foreigners. This paper falls within the scope of my ongoing doctorate research in the Department of the Mediterranean Studies of the University of the Aegean. The doctorate research is funded by the YPATIA scholarships program of the University of the Aegean.

Keywords: Egyptians, foreigners, diplomatic contacts, ideology, diplomacy, imperial policy

Introduction

The economic and military strength of Egypt during the LBA[1] made the country an ideal destination for foreigners. Egypt's position, serving as a "bridge" connecting Africa, Asia and Europe, proved advantageous for the creation of a well-balanced structured system of international interactivity between Egypt and the Near East around 1500 B.C. Within this nexus of international interactivity, several diplomatic contacts and alliances between Egypt and its neighbor states were established. Nevertheless, the contacts maintained were not free of bonds: the Egyptian ideology towards foreigners influenced the perception of the aforementioned contacts by the internal audience of Egypt[2] and dictated the way these contacts presented inwards (Egypt) and outwards (Near East).

The Egyptian ideology towards foreigners

Egypt was considered by the Egyptians as the dominant center of the world.[3] This imagery of universalism was suggested by Middle Kingdom texts[4] while its threads can

* I am especially grateful to my supervisor Dr. Panagiotis Kousoulis for reading my paper and providing me with fruitful feedback at every stage. All opinions and errors remain of course my own responsibility.

[1] A propitious era in the history of the Egyptian state characterized by the codification and consolidation of the society's morals and ethics inwards and the establishment of the Egyptian imperialism in Nubia, Libya and Palestine outwards.

[2] Cashman 2005; Panagiotopoulos 2006; Schneider 2003, Ibid., 2006, Ibid., 2010, 154-9.

[3] Allen 2003, 23; Gordon 2001, 544. Indicative towards Egypt's notion of dominance over foreigners was the division of humanity by the Egyptians into humans (*rmṯ*), Asiatics (*ꜥ3mw*), Nubians (*nḥsw*), and Libyans (*ṯḥnw*) as the classification of the Egyptians to people (*rmṯ*) in the fourth hour of the book of the Gates, see Hornung 1979-80, I, 176-8; Ibid., II, 134-7.Cf. Leahy 1995.

[4] Muller 1961, 126-44.

be traced back to the Old Kingdom.[5] According to this perception Egypt was created for the Horus-Pharaoh and designed to be a place in which Maat (*mꜣʿt*), the representation of the cosmic order, exists,[6] an ethnocentric perception of Egypt prominent in some of the Pyramid Texts.[7]

Despite the ethnocentric character of some of the Pyramid Texts, the attitude the Egyptians had towards foreigners was not that of a superior race. Foreigners were treated as equal beings under the divine creation. They were considered as valuable "objects" in the service of gods and as an inherent part of the created world.[8] Several hymns dated during the New Kingdom such as these to Amun-Ra in P. Boulaq 17[9] or the hymns to Aten[10] are indicative towards that kind of attitude from the Eighteenth Dynasty onwards.[11]The only precondition in order foreigners continue to be considered as valuable "objects" by the gods was the necessity to function under the orders of Maat.[12] Furthermore, they need to be harmonized to the hierarchy the Sun god Ra established for all beings in the world, a hierarchy which placed the foreigners between human (Egyptians) and non-human (nature) creations.[13] Under that perception, they were expected to act supportively towards Egypt. On the contrary, foreigners who were members of national groups were perceived as the enemy of the universal harmony.[14] Only foreigners presented as individuals with Egyptian characteristics and names could be fully integrated in the Egyptian society.[15]

Through their acculturation in the Egyptian way of life they could be fully assimilated in the Egyptian society no matter their social status. Indicative is the inscription on Sabaset's statuette from the Louvre museum (E11673), dated to the Eighteenth Dynasty.[16] The king's hairdresser Sabastet appeared to seal a deed of manumission of one of his slaves in front of the court. In order for the slave to gain his freedom and marry an Egyptian woman, he needed to take an Egyptian name and adopt

---

[5] Baines 1996, 372-3; Kousoulis 2012, 258.
[6] Assman 1995; Baines 1995, 6-8.
[7] See for example PT 1588-1606: *"The doors that are you rise in protection. They do not open to the westerners, they do not open to the easterners, they do not open to the southerners, they do not open to the northerners. They open for Horus. It is he who was made them, who was raised them, he who has saved them against all attacks against them by Seth,"* translation after Bresciani 1997, 221-22.
[8] Kousoulis 2012, 259; O'Connor and Quirke 2003, 11.
[9] *"It is Atum who has created men, who has defined their nature and has made them live, who has distinguished one from the other by the color of their skin.",* translation after Bresciani 1997, 223.
[10] *"O sole God beside whom there is none! You made the earth as you wished, you alone, all peoples, herds and flocks: All upon earth that walk on legs, all on high that fly on wings, the lands of Khor and Kush, the land of Egypt. You set every man in his place.",* translation after Lichtheim 1976, II, 98.
[11] Kousoulis 2012, 258; Poo 2005, 97.
[12] Assmann 1995; Kousoulis 2012, 261-2.
[13] O'Connor and Quirke 2003, 11.
[14] Under that perception, the foreigners stand as the disordered forces of the chaotic, unorganized world that threatened the creation and the Egyptian world system. This conception of foreigners was expressed through the "smiting of the enemy" topos, one of the most frequently depicted themes in royal imagery and iconography, see Hall 1986.
[15] Baines 1996; Kousoulis 2012, 259; Schneider 2010, 144-6; Ibid., 2003.
[16] Pestman 1961, 7.

the Egyptian customs and lifestyle.[17] The adaptation of the Egyptian lifestyle and customs seemed prerequisite even for the Egyptians. As reflected in the tale of Sinuhe, the adoption of the foreign way of life by an Egyptian was something intolerable. When Sinuhe returned to Egypt, his clothing and manners that have been disintegrated by the long term contact with the foreigners became subject of conversation.[18] It was only through the redefinition of his identity and his accordance with the Egyptian lifestyle which allowed him to be accepted in Egypt again.[19]

The aforementioned aspects of the Egyptian ideology towards foreigners constituted the ideological frame under which the diplomatic contacts Egypt had with its neighbor states (Hatti, Mitanni, Babylon) presented in its internal audience. Despite the one-sided attribution of the diplomatic contacts by the Egyptian sources in favor of Egypt,[20] several text corpuses such as the Amarna letters, the Boghazkoi archive etc. revealed that these contacts were maintained inside a system of diplomacy which was characterized by reciprocity and equality. In order reciprocity and equality among the participants achieved, the proposed attitude the Egyptians had towards foreigners was a subject of constant change: while the use of propagandistic features in the way these contacts were presented inwards (Egypt) was vital for ideological purposes,[21] the way Egypt entered the diplomatic procedure and Pharaoh negotiated with his peers was far from that of a superior state. In addition, these contacts were often characterized by the constant balance of power among them and by a never-changing picture of rapidly changing alliances.

The Egyptian interconnections with the Near East during New Kingdom Period

Egypt, during its first fifteen hundred years of history, never used mechanisms of imperial rule in order to control the political fermentations and the turbulences beyond its borders.[22] It was the time span between the fifteenth and eleventh centuries B.C. that significant changes according the way Egypt was related with its neighboring states introduced.[23] From a power which had as its main ambitions the securing of its frontiers

---

[17] *"(As for) the slave belonging to me called Ameniuy, I captured him with my strong arm when I was following the ruler...I have given to him the daughter of my sister Nebetta as wife, her name being Takemet.",* translation after Robins 1993, 56.

[18] *"And the royal children were ushered in, and his Majesty said to the queen, "Look, Sinuhe has returned as an Asiatic, an offspring of the Syrians." She gave a very great cry, and the royal children shrieked as one. And they said unto his majesty: "It is really he, Sovereign, my lord?" And his Majesty said, "It is really He" […]",* translation after Parkinson 1997, 42.

[19] *"Then years were made to pass from my limbs; I became clean-shaved, and my hair was combed. A load was given back to the foreign country, and clothes back to the sand-farers. I was clad in fine linen; I was anointed with fine oil. I slept in a bed. I returned the sand to those who are upon it and the tree oil to those smeared with it…",* translation after Parkinson 1997, 41.

[20] According to Liverani it is impossible to derive practical information from ancient sources, see Liverani 1973, 178-194.

[21] In order to maintain what was essential for cultural perpetuation: doctrines of kingship, royal ideology, ideals of right behavior, balance among people and gods etc. The importance of world view and ideologies in the actions of people and states of Egypt and the Near East was masterfully demonstrated by Liverani, see Liverani, 1990. Contra Warburton 2001.

[22] Helck 1958; Redford 1992, 148.

[23] Bar, Kahn and Shirley 2011; Liverani 1990.

and the acquisition of desirable products from abroad,[24] Egypt, adopted a more daringly expansionist vision than ever before. This expansionist pattern emerged after the Second Intermediate Period through the Egyptian expulsion of the Hyksos.[25]

The Second Intermediate Period (1650-1550 B.C.) was a time of decline and disruption. Immigrants of Near Eastern origin, the Hyksos, settled in the Delta and created a line of kings[26] which first from Memphis and later from Avaris ruled Egypt until 1550 B.C.[27] The Egyptian reaction against Hyksos came from Thebes. The Theban revolt was recorded in a pair of stele erected before the temple of Amun at Thebes by Kamose (1555-1550 B.C.) during his 3rd regnal year.[28] According to stele, it was he who started the Theban revolution.[29] Similarly, the supposed letter from Apophis (c.1555 B.C.), King of Hyksos,to the King of Kush is indicative of Kamose's attack.[30] Finally, it was Kamose's brother,[31]Ahmose (1552-1526 B.C.), who expelled Hyksos from Egypt signaling the start of a new era for the Egyptian state.[32]

The effective campaign against the Hyksos signaled the beginning of the disruption of the equilibrium of power between Egypt and its neighbors. After its success, the aggressive militarism and the expansionist ambitions created led Ahmose and his successors to conduct several military campaigns in Nubia southwards and in Syria and Palestine northwards.[33] Despite the dubious outcome of Ahmose's campaigns, the whole of Nubia was brought under Egyptian control by Amenhotep I (1526-1506 B.C.) and Thutmose I (1506-1493 B.C). Furthermore, the successful military campaigns of the latter in Syria turned Egypt into a major player in the international affairs.[34]Although Amenhotep's I and Thutmose's I campaigns allowed Egypt to retrieve its strength, a period of abatement of most of their conquests obliged Egypt to retain its power only in the southern part of Palestine.[35] Despite the fact that the campaigns mentioned above created a direct threat to the Mitannian plans for expansion, the adaptation of a milder foreign policy during the reign of Thutmose II and Hatshepsut gave Mitanni the space to become a significant player in the Syrian

[24] Such as gold, cedar, malachite etc.
[25] Kemp 1978, Khurt 1998; Ryholt 1997; Trigger 2005.
[26] The Turin King list recorded a 108th year rule of six foreign kings, see Gardiner 1959; Redford 1992, 103-106; Ryholt 2006. The term the Egyptians used for those kings was the "*ḥk3w*", "the rulers of foreign lands", for discussion around the term see Trigger 2005, 154.
[27] Ryholt 1997; Trigger 2005, 154-155.
[28] Habachi 1972, 39; Pritchard 1969, 554-5; Redford 1992, 126.
[29] For details see Gardiner 1961, 166.
[30] Hoffmeier 2004, 122.
[31] On the family relationship see Harris and Wente 1980.
[32] Grimal 1993, 182, 193; Khurt 1998, 188.According to Hoffmeier, the transaction to the New Kingdom was a result of the military action against the Hyksos, see Hoffmeier 1989, 188;Ibid., 2004, 122.
[33] Redford 1992, 148-9; Ibid. 1984, 15-16.
[34] Bryce 2003, 21; Redford 1992, 153.
[35] Redford 1992, 155-6.

affairs.[36] Mitanni adopted an expansive policy and started to expand through Mesopotamia and eastern Anatolia over the states of northern Syria, an area which was in the Egyptian sphere of interest. Hence, it was a matter of time to come to a direct conflict with Egypt.The accession of Thutmose III in the throne of Egypt changed the balance of power between the two states and created new perspectives and alliances in the political scene of Near East. For Babylon, Hatti and Assyria, Thutmose's III campaigns in Syria was a kind of resistance towards the Mitannian expansionism. Therefore, diplomatic gifts to Pharaoh have been sent,[37]diplomatic relationships maintained and peace treaties between Egypt and the countries mentioned above sealed.[38] It was Thutmose III (1474-1425 B.C.) who ignited several campaigns[39] in the Levant, turned the rulers of the Asiatics into vassals and created a reputation as one of the greatest warlords of Egyptian history.[40] Indicative towards his campaigns against the Asiatics are his annals carved in the temple of Amon Re at Karnak[41] and the Gebel Barkal stela.[42]

Despite the fact that Thutmose's III military achievements proved a threat for Mitanni, the accession of Shaushtatar (1425-1401 B.C.) in their throne changed the equilibrium of power once again. After becoming the chief Hurrian state, Mitanni soon controlled the Mesopotamia and the northern part of Tigris.[43] At Shaushtatar's plans for expansion in Syria and Palestine the major obstacles were Egypt and Hatti. If Mitanni was in conflict with both at the same time it would probably be entrapped in a war with two of the most powerful states of the time. The profound solution was a diplomatic alliance.[44] Saushtatar's successor Artatama I, entered into negotiations with Amenhotep II (1425-1401 B.C.) seeking for an alliance. Indicative is the inscription on the columns at Karnak temple:

"The Chiefs of Mitanni came to him, their tribute upon their backs, to seek the peace of His Majesty, desirous of his sweet breath of life"(Urk. IV: 1326).[45]

It was during Thutmose IV's reign (1401-1390 B.C.) when, after time-consuming negotiations,[46] a peace treaty between the two states and a diplomatic marriage among Thutmose IV and a Mitannian princess was sealed.[47] After that diplomatic alliance the way for the Mitanni expansion in the region of Syro-Palestine was wide open. During these halcyon days for Egypt, Amenhotep's successor, Akhenaten (1348-1338 B.C.),

[36] Bryce 2003, 36; Redford 1992, 155.
[37] For details see Urk. IV 700-701, 727.Although the Egyptian sources did not mention the names of the kings the Assyrian king must have been Ashur-Nirari I and Babylonian king perhaps Burna-Buriash I, see Grayson 1972, 33-34.
[38] Bryce 2003, 36-7; Redford 1992, 160.
[39] For a general overview of his campaigns see Tullhof 1984.
[40] Khurt 1998, 193; Pritchard 1969, 234-241; Redford 2003.
[41] For details see PM II, 97-98.
[42] For details see PM VII, 217; Redford 2003, 105; Reisner 1933, pls. III-V.
[43] Van De Mieroop 2007, 150.
[44] Bryce 2003, 37; Redford 1992, 165; Wilhelm 1989.
[45] Translation after Redford 1992, 164.
[46] Recorded in EA 29 Amarna Letter, see Moran 1992, 92-99.
[47] Redford 1992, 165; Schulman 1979, 189.

ignited the Amarna revolution and transported the capital to his new city named Akhetaten. It was during his reign when the Mitannian expansion in the Syro-Palestine region came to an end. The Hittites, under the inspired guidance of Suppiluliuma I, defeated Mitanni and expanded their territory to the western part of Euphrates, having as its vassal cities such as Ugarit, Qadesh, Amuru and Damascus. The death of Suppiluliuma I found Hittites having under their control the biggest part of northern Syria and Mitanni as their vassals. His successor, Mursilli II, brought under Hittite control the whole Syria and in the same time he dictated his interests in the territory of Anatolia. It was several years later, after the restoration of polytheism by Tutankhamen and almost 50 years of fruitless Egyptian campaigns against the Hittites at Kadesh by Tutankhamun,[48] Seti I, Ramesses II[49] and probably Horemheb,[50] when Ramesses II conducted a peace treaty with the Hittites during his 21st regnal year and sealed it with a couple of diplomatic marriages.

Conclusions

Summarizing the above one could argue that although the creation of the Egyptian empire in Western Asia started as a result of the expansionism created after the expulsion of Hyksos, it evolved into an amalgam of international relationships through which Pharaoh's suzerainty was recognized by the native rulers of the states of Western Asia.[51] Despite the existence of several official war monuments and campaign memorials, the traces of the creation of a system of international relationships quite similar with the one presented in the politically behavior of the modern states were reflected in the diplomatic correspondence between Egypt and its Near Eastern neighbors during the New Kingdom. Despite the fact that the diplomatic correspondence found in the city of Akhetaten[52] was not the earliest system of diplomacy established in the Near Eastern territory,[53] its discovery revealed a fully developed system of diplomatic interconnections between Egypt and its Near Eastern neighbors maintained among states having different perceptions in vital terms such as kingship, brotherhood and equality.[54]

Apart from revealing the existence of an international network of diplomacy, the Egyptian interconnections with the Near East during the New Kingdom unveiled an increase in the contacts the Egyptians had with foreigners. These contacts were expressed through several ways such as military campaigns, diplomatic contacts, diplomatic marriages between Pharaohs and foreign princesses, exchanges of diplomatic gifts, exchanges of human personnel etc.The Egyptian ideology towards foreigners proved an unsurpassed obstacle and standarized the way these contacts presented in the

[48] Guterboch 1956, 94; Pritchard 1969, 395.
[49] Kitchen 1964, 47-70.
[50] Murnane 1990, 30-31; Spalinger 1979, 55-59.
[51] Kitchen 1982; Liverani 1990; Ibid 1979; Ragionieri 2000; Redford 1992.
[52] Modern Tell el Amarna.
[53] Written records from the early third millennium B.C. (Mari archive, archive of Boghazkoi etc.) attested the existence of a world organized in the form of city states. These city-states exchanged envoys and established several forms of alliances, see Sollberger 1980; Cohen & Westbrook 2000.
[54] Ragionieri 2000; Cohen & Westbrook 2000; Moran 1992; Liverani 2000.

internal (Egyptians) and external (foreigners) audience of Egypt. When the texts which recorded the several types of contacts with the foreigners were addressed to an Egyptian audience, foreigners were depicted as inferior human beings in the service of the Pharaoh, as chieftains (*wr*) who came *"begging the breath of life"* or as *"marvels brought to his majesty"*. Indicative is the case of the marriage between Amenhotep III and the Mitannian princess Gilukhepa, recorded in the marriage scarabs of Amenhotep III:[55]

"Year 10 under the majesty of Horus, Majesty of Horus, strong bull who appears in truth, He of the two ladies, He who establishes the laws and pacifies the two lands, the golden Horus, great in valiance who smites the Asiatics, King of upper and lower Egypt, master of the performance of rituals, Nebmaatre Setepenre, son of Ra, Amenhotep ruler of Thebes, given life, (and) the Great royal wife Tiye-may she live! Yuyu is the name of her father and Tuyu the name of her mother. Marvels brought to his majesty-L.P.H: The daughter of the King of Naharina Shuttarna [called] Gilukhepa, along with the most [beautiful] women of his harem (namely) 317 women".[56]

The change in style when these texts were addressed to foreigners is remarkable. In several examples such asthe Amarna Letters or the several peace treaties recorded among Egyptians and foreigners during the New Kingdom, a different attitude based on the terms of equality and brotherhood was adopted: In order Egypt to become a major player in the international affairs shaped during the LBA, Pharaoh, the biological son of God and embodiment of the country, its people and its wealth had to be condescended in aspects of ideology towards the others.That change in attitude seemed to be fully developed during the New Kingdom, a period on the Egyptian history when the Egyptian culture charged with the innovative impulse and adopted a new expression of national self-awareness.[57]

Bibliography

Allen, J.P. (2003). "The Egyptian concept of the world", in O'Connor D. and Quirke S. (eds.), *Mysterious Lands, Encounters with Ancient Egypt*. UCL Press: 23-30.

Assman, J. (1995). *Maat: Gerechtheit und unsterblichkeit in alten Agypten*. Munich, C.H Beck.

Baines, J. (1996). "Contextualizing Egyptian representations of society and ethnicity", in Cooper J.S and Schwartz G.M. (eds.), *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-first Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference.* Winona Lake: 339-384.

Baines, J. (1995). "Origins of the Egyptian Kingship", in O'Connor D. and Silverman D.P. (eds), *Ancient Egyptian Kingship*, 95-156. Leiden: E.J. Brill.

Bar, S. Kahn, D. and Shirley, J.J. (eds.) (2011). *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature. Proceedings of a conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009*. Leiden: Brill.

[55] For details see Blackenberg -van Delden 1969.
[56] Translation after Ziegler 2008, 402.
[57] Baines 1996; Poo 2005, 97.

Blankenberg–Van Delden, C. (1969). *The Large commemorative scarabs of Amenhotep III*. Leiden.
Bresciani, E. (1997). "Foreigners", in Donadoni, S. (ed.), *The Egyptians.* University of Chicago press: 221-254.
Bryce, T. (2003). *Letters of the Great kings of the ancient near east, the royal correspondence of the Late Bronze Age*. London and New York, Routledge.
Cashman, J. (2005). "Foreign self and familiar "other": the impact of "global" connectivity in New Kingdom Egypt", in La Bianca O.S. and Scham S.A. (eds.), *Connectivity in antiquity: Globalization as a long-term historical process, chapter 10. Approaches to Anthropological archaeology*. Equinox Publishing Ltd.
Cohen, R. and Westbrook, R. (eds.) (2000). *Amarna diplomacy: The beginnings of international relations*. Baltimore, MD Johns Hopkins University Press.
Gardiner, A. (1961). *Egypt of the Pharaohs*. Oxford.
Gardiner, A. (ed.) (1959). *Royal Canon of Turin*. Griffith Institute.
Gordon, A. (2001). "Foreigners", in Redford D. (ed.), *Oxford encyclopedia of Ancient Egypt*. Oxford University Press: 544-548.
Grayson, A.K. (1972). *Assyrian Royal inscriptions.* Wiesbaden.
Grimal, N. (1993). *A history of ancient Egypt*, Blackwell Publishing.
Guterbock, H.G. (1956). "The deeds of Suppiliuma as told by his son Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10 (2-4): 41-68, 75-98, 107-130.
Habachi, L. (1972). *The second stelae of Kamose and his struggle against the Hyksos ruler and his capital*. Gluckstadt.
Hall, E. (1986). *The Pharaoh smites his enemies: a comparative study*. Munchner Agyptologische Studien 44. Berlin: Deutscher Kunstverlag.
Harris, J.F. and Wente, E.F. (eds.) (1980). *An x-ray atlas of the royal mummies.* The University of Chicago Press.
Helck, W. (1958). *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs*. Leiden: Brill.
Hoffmeier, J. (2004). "Aspects of Egyptian foreign policy in the 18th Dynasty in Western Asia and Nubia", in Knoppers G. and Hirsch A. (eds.), *Egypt, Israel and the ancient Mediterranean world. Studies in honour of Donald B. Redford.* Brill: 121-142.
Hoffmeier, J. (1989). "Reconsidering Egypt's Part in the Termination of the Middle Bronze Age in Palestine", *Levant* 21: 81-193.
Hornung, E. (1979-80). *Das Buch von den Pforten des Jenseits*. Vols 1-2. Aegyptiaca Helvetica 7-8. Geneva: Editions de Belles-Lettres.
Kemp, B.J. (1978). "Imperialism and empire in New Kingdom Egypt (c. 1575-1087 B.C.)" in Garnsey P.D.A. and Whittaker C.R. (eds.), *Imperialism in the Ancient World*. Cambridge University Press: 7-57.
Kitchen, K. (1982). *Pharaoh triumphant: The life and times of Ramesses II*. Aris & Phillips Ltd.
Kitchen, K. (1964)."Some new light on the Asiatic wars of Ramesses II*"*, *JEA* 50: 47-70.
Kousoulis, P. (2012). "Egyptian versus otherness and the issue of acculturation in the Egyptian demonic discourse of the Late Bronze Age", in Stampolidis N. (ed.),

Immortality: the Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age. University of Crete: 257-67.
Khurt, A. (1998). *The Ancient Near East*, 2 vols. London and New York, Routledge.
Leahy, A. (1995).*"*Ethnic diversity in ancient Egypt", in Sasson, J. (ed.), *Civilizations of the ancient Near East*. London, Charles Scribner's sons: 225-34.
Lichtheim, M. (1976). *Ancient Egyptian literature Vol II. The New Kingdom*. University of California press.
Liverani, M. (2000). "The great powers club", in Cohen R. and Westbrook R. (eds.), *Amarna diplomacy. The beginnings of international relations*. The John Hopkins University Press: 15-27.
Liverani, M. (1990). *Prestige and interest: Internatinal relations with the Near East (ca. 1600-1100 BC)*. Padua.
Liverani, M. (1979). *Three Amarna Essays*. Malibu.
Liverani, M. (1973). "Memorandum on the approach to historiographic texts*"*, *Orientalia* 42: 178-194.
Moran, W. (1992). *The Amarna Letters*. Baltimore & London, The John Hopkins University Press.
Müller, D. (1961). *"*Der guteHirte: Ein Beitragzur Geschichte agyptischer Bilbrede", *ZÄS* 86: 126-44.
Murnane, W.J. (1990). *The road to Kadesh*. Chicago.
O'Connor, D. and Quirke, S. (2003). "Mapping the unknown in ancient Egypt", in O'Connor D. and Quirke S. (eds.), *Mysterious Lands, Encounters with Ancient Egypt*. UCL Press: 1-22.
Panagiotopoulos, D. (2006). "Foreigners in Egypt in the time of Hatshepsut and Tuthmose III", in Cline E. and O'Connor D. (eds.), *Thutmose III: A new biography*. The University of Michigan Press: 370-412.
Parkinson, R.B. (1997). *The tale of Sinuhe and other ancient Egyptian poems, 1940-1960 BC*. Clarendon Press.
Pestman, P.W. (1961). *Marriage and matrimonial property in ancient Egypt: a contribution to establishing the legal position of the woman*. Brill, LugduniBatavorum.
Poo, M. (2005). *Enemies of civilization: Attitudes towards foreigners in ancient Mesopotamia, Egypt and China*. Albany, State University of New York Press.
Pritchard, J.B. (1969). *Ancient near eastern texts*. Princeton.
Ragionieri, R. (2000). *"*The Amarna age: An international society in the making", in Cohen R. Westbrook R. (eds.), *Amarna diplomacy. The beginnings of the international relations*, John Hopkins: 42-53.
Redford, D. (2003). *The wars in Syria and Palestine of Tuthmose III*. Leiden, Boston: Brill 2003.
Redford, D. (1992). *Egypt, Canaan and Israel in ancient times.* Princeton University Press.
Redford, D. (1984). *Akhenaten, the heretic king*. Princeton University Press.
Reisner, G.A. and Reisner M.B., (1933). "The Gebel Barkal Stela", in *ZAes LXIX*.
Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. British Museum Press.

Ryholt, K. (2006). *"*The royal canon of Turin", in Hornung E., Krauss R., Warburton D. (eds.), *Ancient Egyptian chronology*. Leiden, Brill: 26-34.

Ryholt, K.S.B. (1997). *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period c.1800-1550 B.C.* Museum Tusculanum Press (Carsten Niebuhr Institute Publications, 20).

Schneider, T. (2010)."Foreigners in Egypt: archaeological evidence and cultural context", in Wendrich W. (ed.), *Egyptian Archeology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd: 143-63.

Schneider, T. (2006). "Akkulturation–Identität–Elitekultur: Eine Positions bestimmungzur Frage der Existenz und des Status von Ausländern in der Elite des Neuen Reiches", in Gundlach R. and Klug A. (eds.), *Der ägyptische Hof des NeuenReiches: Seine Gesellschaft und Kulturim Spannungsfeldzwischen Innen- und Außenpolitik.* Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 2. Wiesbaden, HarrassowitzVerlag: 201-216.

Schneider, T. (2003). "Foreign Egypt: Egyptology and the concept of cultural appropriation", *Egypt and the Levant* 13: 155-61.

Schulman, A. (1979). "Diplomatic marriage in the Egyptian New Kingdom", *JNES* 38(3): 177-193.

Sollberger, E. (1980). *"The so-called Treaty between Ebla and Ashur"*, in Studi Eblaity 3/9-10: 129-55.

Spalinger, A. (1979). *"*Egyptian-Hittite relations at the close of the Amarna period and some notes on Hittite military history in North Syria*"*, *Bulletin of the Egyptian Seminar I*: 55-89.

Trigger, B. Kemp, B. O'Connor, D. and Lloyd, A. (eds.) (2005). *Ancient Egypt: A social history.* Cambridge University Press.

Tullhof, A. (1984). *Thutmosis III*. Munich

Van de Mieroop, M. (2007). *A history of the ancient Near East, ca. 3000-323 B.C.* Blackwell.

Warburton, D. (2001). *Egypt and the Near East: Politics in Bronze Age*. Paris.

Wilhelm, G. (1989). *The Hurrians*. Aris & Philips Warminster.

Ziegler, C. (2008). *Queens of Egypt: From Hetepheres to Cleopatra.* Somogy Art Publishing.

Aegyptiaka in Archaic Greece: The multiple connotations of faience amulets and figurines representing Egyptian deities.

Electra Apostola

Abstract

In the Early Iron Age Aegyptiaka were spread in various areas of the Mediterranean world. The assemblage from the Aegean is one of the richest and includes authentic Egyptian imports and local imitations, which were mostly uncovered in sanctuaries and tombs of the Archaic Period. Among the most popular Aegyptiaka are faience amulets and figurines depicting Egyptian deities. In ancient Egypt these images were mainly used as magical charms against various dangers (i.e. diseases, animals, evil powers) and as votive offerings. How can images of Egyptian gods be interpreted within the Greek religious framework of the Archaic Period? Was their initial symbolical and religious significance preserved or altered? Which were the motives for their use as votive offerings or grave goods and which were the reasons for the production of local imitations? This paper aims at investigating these issues by studying the geographical distribution and the archaeological context of the representations and by associating the evidence with the complex nexus of commercial and cultural relations in the Eastern Mediterranean region. This study falls within the scope of my ongoing PhD dissertation, which is financed by the Operational Programme "Education and Lifelong Learning" of the National Strategic Reference Framework (NSRF) –Research Funding Programme Heraclitus II. It also consists part of the international, interdisciplinary research project "Aegyptiaka", co-directed by the University of the Aegean and the University of Bonn, which focuses on the systematic study and re-evaluation of the Egyptian and Egyptianizing objects from Late Geometric and Archaic Greece.

Keywords: Intercultural relations- Late Period- Archaic Period- Egyptian deities- Egyptian artifacts in Greece -magic – amulets

Introduction

In the Early Iron Age various Egyptian and Egyptianizing artifacts (amulets, vessels, figures, scarabs, etc) were spread out in sanctuaries and tombs of the Aegean, owing to the tense reactivation of commercial and cultural networks in the Mediterranean.[1] *Aegyptiaka* were also found in Syro-Palestine,[2] Cyprus,[3] Italy and Etruria,[4] Sardinia,[5] Carthage, Malta, Ibiza and other sites of the Mediterranean.[6] From the late 8th/ early 7th century BC onwards till the end of the 6th century BC local

[1] The most recent and complete catalogue is that of Skon-Jedele 1994, which incorporates more than 5000 artifacts. For most recent relevant studies, see Hölbl 2005, Kousoulis and Morenz 2007.
[2] For the rich assemblage of Egyptian and Egyptianizing amulets and scarabs of Israel and Palestine, see Herrmann 1994; Keel 1995.
[3] Clerc et al. 1976 (Kition); Clerc 1991 (Amathus).
[4] Hölbl 1979.
[5] Hölbl 1986.
[6] For Carthage, see Vercoutter 1945; For the distribution of Egyptian and Egyptianizing scarabs in the Mediterranean see Gorton 1996.

imitations of Egyptian objects were manufactured in workshops of East Greece and later in Naucratis.[7]

A significant category of *Aegyptiaca* in the Aegean incorporates faience amulets and figurines representing Egyptian deities. This paper aims to trace the multiple connotations of these artifacts in the Archaic Greece, by analyzing their archaeological and historical context and by commenting on *comparanda* from ancient Egypt and other sites of the Mediterranean. The focus will be on Egyptian divinities frequently found in archaeological contexts, such as Bes, Ptah-Pataikos, Sekhmet, Nefertum and Isis with Horus.

Faience amulets and figurines depicting Egyptian divinities in the Aegean

In ancient Egypt amulets were worn during life and most of them would have been attached to mummies and set in the tomb of their owner for use in the Afterlife.[8] They could be used in crisis situations, such as childbirth or illness, while others were perpetually worn providing a permanent protection, mostly to children and women, as it is indicated by a great concentration in their tombs. Magical and protective power was intrinsic in material, shape and color of an amulet. They were usually linked to specific spells and practices found in funerary and magico–medical texts. Amulets representing deities were mostly prophylactic, endowing the wearer with the protective power of the depicted deity. In other cases, they could be considered as homopoeic, by identifying the wearer with the depicted divinity, or they could also be worn to show devotion and confirm patronage of a deity.[9]

In the Aegean the greatest amount of figurines and amulets representing Egyptian deities comes from the sanctuaries of Athena at Ialysos, Lindos and Camirus, in Rhodes, which flourished during the 7th and 6th century BC, while a minor proportion has been found in tombs of the island. Most of them have been recognized as imports from Egypt, while other have been associated with workshops outside Egypt[10]or even with the Greek faience workshop in Rhodes.[11]

The lion headed dwarf demon-god Bes was the most frequent deity in Rhodes and in the Aegean as a whole. Bes was considered as a deity of popular religion.[12] He is usually represented standing, facing front, with hands on his thighs, spread feet and a protruding belly. As a manifestation of the sun god, Bes, with his protective and apotropaic power affected different spheres of human life. He was mainly regarded as protector of the household, women and childbirth, fecundity and sexual potency.[13] In magical spells for speeding up delivery, a Bes figurine had to be placed on the vertex or forehead of the

[7] Webb 1978; ibid. 2013; Gorton 1996.
[8] For general studies on amulets see Petrie 1914; Andrews 1994.
[9] Petrie 1914, 6-7.
[10] Webb 1996, 604 ff.
[11] Webb 1978, 99-100; Hölbl 2006, 90-92.
[12] For general studies about the iconography and significance of Bes in ancient Egypt, see Romano 1989; Velásquez Brieva 2007, 11-42; Dasen 1993, 55-83; Altenmüller 1975.
[13] Dasen 1993, 67-83. Altenmüller 1975, 721-722. Velásquez Brieva 2007, 32-42.

pregnant woman. He was equally significant in the sphere of the underworld.[14] In the New Kingdom Bes becomes protector of music and dance, sleep and dreams, and later he is associated with warfare and wine.[15] He could also function as a protector against various dangerous and poisonous animals.[16] Bes amulets were mainly worn by children and women and were often placed in the tomb to continue their protective role in the Afterlife.[17]

The greatest assemblage of Bes figures in the Aegean has been found in the three sanctuaries of Athena at Lindos,[18] Camirus[19] and Ialysos.[20] A restricted number of Bes figures has been also discovered in burial contexts at Ialysos necropolis.[21]Most of Bes representations from Rhodes - mainly amulets- date to the 7th century and follow the typical representation of the New Kingdom and Late Period. At the sanctuary of Athena at Lindos a significant quantity of double Bes amulets was unearthed (fig. 1), incorporating a group of thirty-four almost identical pieces.[22] The same size and features of this group indicate that these amulets may have been strung together, as a necklace. G. Hölbl[23] underlined their striking similarity in size and form with figures of Bes found in Etruria and Syro-Palestine and associated the figures with an authentic Egyptian type of the 25th Dynasty spread. Of special interest is a small votive mask and two mask amulets from Lindos (fig. 2).[24] A Bes head of similar size which could be interpreted as votive mask has been found in Ephesus.[25] In Egypt, Bes masks and mask amulets have been unearthed in domestic contexts and are clearly associated with childbirth rituals.[26] Indicative of the symbolical connotations of Bes are two large Bes fragmentarily preserved figures holding a baby from the sanctuary of Athena in Ialysos.[27] Egyptian figures of this type appear in the Third Intermediate Period[28] and could serve as finials for furniture or as parts of ritual sistra.[29]

Another dwarf like god found in Rhodes is Ptah-Pataikos. Ptah-Pataikoi were originally considered as a special form of Ptah, the creator god of Memphis, and protector of craftsmanship, but their complex iconography indicates that they

[14] Dasen 1993, 67-75; Velásquez Brieva 2007, 34-38.
[15] Velásquez Brieva 2007, 39; Dasen 1993, 75-80, Tran Tanm Tinh 1986, 106 ff.
[16] Velásquez Brieva 2007, 40-41.
[17] Andrews 1994, 39-40.
[18] Blinkenberg 1931, cols. 343-344, nos. 1227-1229, pl. 54
[19] Jacopi 1931-1932, 306-321, nos. 7-10, 44, 48, figs. 43, 59, 61, 64; Skon-Jedele 1994, 1992-1997, nos. 3014-3033.
[20] Skon-Jedele 1994, 2373-2399, nos. 4375-4417.
[21] Skon-Jedele 1994, 2337, nos. 4311-4314. Jacopi 1929, 81, no. 15.
[22] See Fig. 1; Skon-Jedele 1994, 2208-2210, nos. 3458-3460, 3461-3494 (group); Blinkenberg 1931, col.343, nos. 1228-1229, pl. 54.
[23] Hölbl 1979, I, 199.
[24] Skon-Jedele 1994, 2207-2208, nos. 3455-3457; Blinkenberg 1931, col.343, no. 1227, pl. 54.
[25] Hölbl 1978, 9, pl. I.1.
[26] Romano 1989, II, 193-195, no. 61.
[27] Skon-Jedele 1994, 2395-2398, nos. 4415-4416.
[28] Dasen 1993, 59.
[29] Dasen 2004, 67-68.

constituted manifestation of various deities including Horus, Amun-Re, Osiris, Min, Sokar.[30] Amulets of Ptah-Pataikoi were closely associated with the ideas of birth or regeneration and they could also provide the living, especially children, with protection against dangerous diseases or serpents.[31] Their solar regenerating associations are stressed by specific attributes, such as a scarab on their head, a lotus flower or symbols of the sun-god incorporated in inscriptions on the back pillar.[32] The simple type of Ptah-Pataikos amulet usually depicts the god standing with shaven or bald head crowned by a scarab, with his arms hanging on the sides. The composite type often depicts him standing on two crocodiles, grasping snakes or knives, with two falcons perched on his shoulders, and his back usually carved with a winged Isis-Hathor.[33] Herodotus [34] as well as some modern scholars,[35] associated Ptah Pataikoi with Phoenician Pataikoi and Greek Kabeiroi, and considered them also as protectors of the sea and seafarers.

In Rhodes the greatest amount of Ptah-Pataikos amulets derives from Lindos and incorporates mostly composite types, with snakes on hands or in the mouth, usually backed by Isis-Hathor and occasionally flanked by Isis and Nephthys (fig. 3),[36] whereas a small amount derives from Ialysos[37] and Camirus.[38] The mixture of anthropomorphic and zoomorphic (falcons, wings, snakes, scarab) features in these figures creates a strange image with an apotropaic role, which was perceivable even by those who were not familiar with the complex connotations of Ptah- Pataikoi. Composite figures could have been easily associated with indigenous divine or demonic beings, such as Potnia Theron or Gorgo.[39]

A significant number of amulets in Rhodes represent the lion headed goddess Sekhmet. Sekhmet is one of the most significant deities within the official Egyptian religion, as well as within popular religion and magic.[40] As a personification of the destructive aspects of solar energy, she was at the same time invoked in magic rituals to protect the state, the country and its inhabitants.[41] She could also provide protection to the dead.[42] Since the Old Kingdom (c. 2686-2181 BC) Sekhmet was closely associated and gradually merged with the calm and protective cat-headed Bastet, a goddess of love

[30] For studies about the iconography and significance of Ptah-Pataikos see Dasen 1993, 95-97.
[31] Andrews 1994, 39.
[32] Dasen 1993, 94-96.
[33] Andrews 1994, 39-40. In Late Period Ptah-Pataikoi were most likely represented in this way due to their identification with Horus.
[34] Hdt 3.37.
[35] Hölbl 1979, 125. Hölbl's theory is based on the passage of Herodotus (3.37), where the statues of Hephaistos and his sons in the temple of Memphis are called Kabeiroi and assimilated with Pataikoi, the dwarfs which Phoenicians carried on their prows of their ships. Although this assimilation is far from certain, it is possible that Greeks could associate in some cases Ptah Pataikoi with indigenous dwarf deities.
[36] Blinkenberg 1931, cols. 331-342, nos. 1216-1226, pl. 53; Skon-Jedele 1994, 2217-2221, nos.3615-3630.
[37] Skon-Jedele 1994, 2418-2426, nos. 4443-4453
[38] Jacopi 1933, 304-306, 320-321, nos. 5-6, 10, 48, figs. 39, 41-42, 64.
[39] Marinatos 2000b, 54-55.
[40] For complete studies on multiple connotations of Sekhmet see Germond 1981; Sternberg 1984.
[41] Germond 1981, 275-86, 335-345; Hoenes 1976, 35-83.
[42] Germond 1981, 345-355.

and fertility.[43] Distinction between the two deities is often difficult, although Bastet was more often depicted as cat from the Late Period onwards.[44] On New Year's Day celebrations Egyptians used to exchange Sekhmet or Bastet amulets hoping to pacify the "messengers" of Sekhmet, demonic entities spreading diseases during the last days of the Year.[45] Most Sekhmet figurines and amulets derive from votive deposits of the sanctuaries of Athena at Ialysos and Lindos,[46] while a small amount comes from Camirus (fig. 4).[47] The goddess is most frequently represented standing upright or striding on a rectangular base and holding in her left hand a scepter that terminates in a blossom. More limited are the representations of a seated type or an aegis with the head of Sekhmet.[48]

Another god frequently represented on figurines and amulets from Rhodes is the son of Ptah and Sekhmet, Nefertum. Nefertum, the youthful god of the lotus blossom which rose from the primeval waters, was identified with the sun god.[49] He was considered as the son of the creator god Ptah and the goddess Sekhmet or Bastet. He was represented as a standing or striding young man with a water lily flower headdress. Nefertum amulets were used as good luck charms, but they could also provide protection-especially to children- against snake bites and other dangerous animals.[50] Nefertum was the most commonly found Egyptian deity after Bes in Rhodes. A great amount of Nefertum amulets and figurines has been found at the sanctuaries of Athena Lindos,[51] Camirus,[52] and Ialysos (fig. 5). [53] Two amulets have been also discovered in the necropolis of Ialysos.[54]

On the other hand, representations of the most popular Egyptian goddess, Isis, were rare in Rhodes and generally in the Aegean.[55] One of the main mythological aspects of Isis was her role as mother and protector of Horus and the Pharaoh, but she was also venerated as the protector of the deceased and as a divinity of magical knowledge and healing.[56] Her most characterized pose is as seated on throne and an infant Horus in her

[43] Sternberg 1984, 325.
[44] For Bastet see Malek 1993.
[45] Pinch 1994, 38-39
[46] Blinkenberg 1931, col. 339, nos.1212-1213, pl. 53. Skon-Jedele 1994, 2221-2222, nos. 3633-3641, 2432-2453, nos. 4460-4478, 4488-4493.
[47] Jacopi 1933, 302-05, 320-322, figs. 38, 63-64; Skon-Jedele 1994, 2016-18.
[48] Skon- Jedele 1994, 2432-2453, nos. 4488-4493.
[49] Herrmann 1994, 240-241; Wilkinson 2003, 133-135.
[50] Hölbl 1979, 111.
[51] Blinkenberg 1931, cols. 338-339, nos. 1207-1211, pl.53; Skon-Jedele 1994, 2213-2216, nos.3551-3612.
[52] Jacopi 1933, 302-306, 320-321, nos. 1-2, 43, 46, 48, figs. 38, 61, 63, 64; Skon-Jedele 1994, 2002-2007, nos. 3040-3053.
[53] Skon-Jedele 1994, 2401-2413, nos. 4420-4441.
[54] Skon-Jedele 1994, 2337-2339, nos.4315- 4316.
[55] For Isis figurines and amulets in the Aegean during the Early Iron Age, see Hölbl 1994.
[56] Andrews 1994, 48; Wilkinson 2003, 146-149.

left hand. Amulets of this type would protect women and children in this world and even in the Afterlife.[57]

In the Aegean the above mentioned type is the most common representation of the goddess. Large figurines of Isis with Horus were manufactured in the Rhodian faience workshop (fig. 6).[58] Many examples have been discovered in the votive deposit of Athena sanctuary at Camirus.[59] Similar figures as well as amulets representing Isis wearing the horned sun disc have been discovered at the sanctuaries of Athena at Lindos[60] and Ialysos,[61] while an amulet of Isis has been found in necropolis of Camirus.[62] It is noticeable that these votive offerings, with prevalent protective role over women, motherhood and childbirth correspond perfectly to the character of the greek goddess.

Important groups of amulets representing Egyptian deities have also been discovered outside Rhodes. In Crete a significant number of amulets depicting deities derives from cultic caves associated with fertility such as the sanctuary of Eileithyia at Inatos[63] and of Zeus Thenatas at Amnisos.[64] These groups include the dwarf demon-god Bes, Isis with Horus, Nefertum, Sekhmet, as well as seated figures identified with Bastet, and might have been transferred to Crete by Greek traders from East Greece.[65]The group of deities dedicated to the above mentioned sanctuaries, which were closely linked to the mythological birth of Zeus incorporates divinities, such as Bes, Isis with Horus, as well as monkey and cat amulets, closely connected with motherhood and childbirth.[66] It is possible that affinities of specific Egyptian deities with some greek divinities were recognized. That being the case, Nefertum could function as the offspring who needed protection, as an Egyptian counterpart of the newborn Zeus, surrounded by a fertility goddess, such as Isis and dwarf gods, such as Bes figures, who might correspond to greek demons associated with childbirth, Kouretes or Idaioi Daktyloi. However these suggestions require further investigation.

Two figurines, one representing Nefertum and the other Ptah-Pataikos, were discovered in a 7th century BC tomb in the North Cemetery of Knossos.[67] Another simpler type of Pataikos along with a faience alabaster has been found in a contemporary burial context at Fortetsa.[68] Given the regenerative power of the depicted deities, Nefertum and Ptah-Pataikos could have been appropriate grave goods with prevalent amuletic value.

---

[57] Andrews 1994, 48.
[58] Webb 1978, 99-100.
[59] Hölbl 1994, 279, pl.1.1; Skon-Jedele 1994, 2013-2016, nos. 3065-3069.
[60] Blinkenberg 1931, col. 344, nos. 1237-1238, pl.54; Skon-Jedele 1994, 2221, nos. 3631-3632.
[61] Skon-Jedele 1994, 2428-2431, nos. 4456-4459.
[62] Hölbl 1994, 280 (BM GRA 60.2-1.103).
[63] Marinatos 2000a, II, 337-344, nos.356-365; Skon-Jedele 1994, nos. 2800-2806.
[64] Marinatos 2000a, II, 346-351, nos. 371-380; Skon-Jedele 1994, nos. 1680-1698.
[65] Marinatos 2000a, 185.
[66] Skon-Jedele 1994, 1785-95, nos. 2800-2829; Marinatos 2000a, II, 337-343.
[67] Webb 1996, 604-606, pl. 297-298; Stampolidis-Karetsou 1998, 220-223, nos. 255, 261.
[68] Webb 1996, 605.

Two faience figurines depicting Sekhmet and Nefertum were also unearthed within the Temple B at Kommos, in southern Crete, which dates to c.745-630 BC.[69] The figurines were placed between the pilasters of a Phoenician tri-pillar sanctuary which had been set up within the Greek temple. J.W Shaw convincingly suggested that Sekhmet and Nefertum figurines as two members of the Memphite triad might also correspond to members of a Greek trinity-Leto, Apollo and Artemis- who would be portrayed symbolically by the three stone pillars of the shrine.[70]

In Samos the small number of faience figures representing deities at the Heraion contradicts with the rich assemblage of bronze statuettes found at the sanctuary, which depicted divinities of the formal Egyptian religion, like Osiris, Horus, Neith, Resheph[71] and with numerous faience human and animal figurines probably produced in the Greek faience workshop.[72] Among the Egyptian amulets were Bes, Isis with Horus, Sekhmet and some mummified deities.[73] Of special importance is a group of thirteen fragments (at least six complete figures) representing seated Isis suckling Horus, which have been attributed to the Archaic Greek faience workshop in Rhodes.[74]

Faience figurines and amulets representing deities were also discovered in Cyclades, in assemblages dating from 8th to 6th centuries BC. At the sanctuary of Aphrodite on Thera Nefertum and Bes figures were found.[75] These artifacts date to late 8th/ early 7th century and were more likely transferred there by Phoenician or Euboean traders.[76] A significant group including Bes, Pataikos and Sekhmet was also discovered at Delion of Paros and and on the small nearby island Despotikon.[77] Two Bes amulets were found at the Sanctuaries on Aegina.[78] In Mainland Greece figures representing deities are quite restricted. In Perachora thirteen out of eighteen amulets depict Bes.[79] At the Heraion of Argos the small group of deities incorporates Bes, Nefertum and Ptah-Pataikos.[80]

Historical Contextualization

After the Dark Age, commercial and cultural networks were reactivated in the Mediterranean, mainly as a result of intense Phoenician and Cypriot trade.[81] Phoenician commercial activity in the Aegean has been testified archaeologically mainly on Crete and

[69] Shaw and Shaw 2000, 1980, 229-248, pl. 62d, e, 65e; Stampolidis and Karetsou 1998, 219-220.
[70] Shaw 1980, 248.
[71] Skon-Jedele 1994, 1489-1544, nos. 1687-1791. For Aegyptiaka from the Heraion see Jantzen 1972.
[72] Webb 1978, 81-107.
[73] Skon-Jedele 1994, 1559-1664, nos. 1816-1843.
[74] Webb 1978, 99-100.
[75] Hölbl 2006, 79-94, nos. 1-9, pls. 7-10.
[76] Ibid., 101-102.
[77] Rubensohn 1962, 169-170, pls. 13.15, 35.1-4.
[78] Skon-Jedele 1994, 959-960, nos. 1339-1340.
[79] James 1962, 512, D 753-766.
[80] Skon-Jedele 1994, 733-735, nos.1073-1075.
[81] For commercial networks in eastern Mediterranean see Stampolidis and Karageorghis 2003; Malkin 2011.

in the Dodecanese, but also in the Northern Aegean, Cyclades and Attica.[82] In Rhodes morphological affinities of certain shapes of pottery to Phoenician prototypes led some scholars to believe that Phoenicians established a workshop on the island, and perhaps even a settlement at Ialysos.[83] The discovery of Cypriot pottery and local imitations in burial contexts of the 9th century, along with Cypriote statuettes with Phoenician inscriptions on the island reveals equally close contacts and influence from Cyprus.[84]

The late 7th and 6th centuries BC, however, was also a period of significant direct commercial and cross-cultural contact between the Egyptians and the Greek world, especially Rhodes.[85] Herodotus' references[86] about the employment of Greek (Ionian) and Carian mercenaries by Psammetichos I (664-610 BC), as well as the foundation of the Greek emporion at Naukratis in the Nile delta in the late 7th century[87] have been thoroughly discussed and cannot further analyzed in the restricted space of this paper. References about Kolaios's journey,[88] the dedication of pharaonic gifts in Greek Sanctuaries by Amasis and his famous alliance with Polycrates of Samos[89] indicate direct commercial, diplomatic, and cultural relations between Egypt and East Greece during the Saitic Dynasty.[90] Possible Egyptian influences in technology, monumental architecture and sculpture of the Archaic Period have been thoroughly studied and -in a great extent- confirmed.[91]

Archaeological evidence indicates that Greek soldiers living in Egypt were familiar with some the Egyptian customs, they would marry native women, adopt Egyptian names or dedicate gifts to Egyptian sanctuaries.[92] Intense cultural interaction between Egyptians and Greeks settled in Egypt would have led Greeks to become familiar with some Egyptian religious ideas. Stories and magical practice could have been even transmitted through traders, or artisans working together on the production of figures and scarabs at the faience workshops of Rhodes or Naucratis. Egyptian statuettes with Greek inscriptions found at sanctuaries in eastern Greece imply that the owners/dedicators may have been Greek traders, craftsmen or mercenaries returning home.[93] It has been suggested that the introduction of amulets into the Aegean tracks the presence of Egyptian or Syro-Palestinian craftsmen, healers, seers and magicians, who

[82] See Lipinski 2004, 145-146, where further bibliography.
[83] See Kourou 2003, 252-53, where previous bibliography.
[84] Ibid., 250-255.
[85] Malkin 2011, 81-87.
[86] Hdt. 2.152-2.154.
[87] Hdt. 2.178.
[88] Hdt. 4.152
[89] Hdt. 2.178, 2.182
[90] For further bibliography see Lloyd 2007, 35-50; Kousoulis and Morenz 2007.
[91] For further discussion and bibliography see Malkin 2011, 81-95; Villing and Sholtzhauer 2006.
[92] Villing and Scholzhauer 2006, 7-8.
[93] Cf. the statuette of Pedon at Priene and the statuette of Smyrdes at Camirus, Höckmann and Vittman 2005, 99-100, fig.2; Kourou 2003, 250.

spread magic spells and other stories that may have been incorporated later into the Greek mythological tradition.[94]

Conclusions

Investigation of the historical context implies that diffusion of these items in the Aegean should be associated with different trade networks. In Rhodes, Phoenicians or Cypriots could have served as intermediaries, since their trade activity is evident. The same applies for some sites of Crete, such as Kommos or Knossos or some islands of the Aegean. However, the large amount of Egyptian amulets in Greek Sanctuaries in the 7th and 6th century BC must be associated with intense trade activity of Greeks.

The large concentration of amulets and figurines representing Egyptian deities in Rhodes agrees with the high percentage of *Aegyptiaca* on the island. Affinities of some pieces with examples from Palestine or Etruria imply that Rhodes served as a distributional centre. The presence of identical or similar types in the same contexts indicates that some of them were worn as necklaces. The appropriateness of Egyptian deities closely connected with childbirth in cultic places of nursing deities implies that in many cases dedicants were familiar with their symbolic connotations, an assumption enhanced by the discovery of similar amulets in women's and children's tombs. The predilection for deities associated with Memphis, like Nefertum, Sekhmet, and Ptah-Pataikos can be explained by the familiarity of Greeks settled in Memphis or in Naucratis with the divine pantheon of Lower Egypt. The presence of divinities with regenerating powers in some burial contexts indicates that these properties may have been known. On the other hand the general scarcity of figures linked to death such as Osiris and Min implies that Greeks were not very familiar with Egyptian funeral ideas.

Amulets and figurines of Egyptian divinities should not be considered just as exotic trade products, but mostly as materialized means for a gradual diffusion of Egyptian practices and beliefs of popular religion within Archaic Greece. This is further confirmed by the reproduction of specific types of figures in the Archaic Greek Workshop. Transmission of magical ideas and cultic practices was possible through Greek soldiers returning home, traders of itinerant craftsmen and magicians. Traders or itinerant magicians-healers may have provided information about the intrinsic magical power of these artifacts in order to intrigue potential clients. Although there were not considered as luxury items, faience amulets and figurines depicting Egyptian deities could also endow their owners and wearers with a special social credit due to their exotic origin, since they would allow people to 'advertise' themselves as participants in the spiritual glory of ancient Egypt.

Acknowledgements

[94] For itinerant magicians and healers in the Eastern Mediterranean see Burkert 1992, 40-87, 124-27; Marinatos 2000a, 184-85.

This paper constitutes part of my ongoing Ph.D. research at the Department of Mediterranean studies of the University of the Aegean. I would like to thank the Research Program Heraclitus II, incorporated in the Operational Program "Education and Lifelong Learning" for the financial support of my research. Special thanks go to my supervisor, Professor P. Kousoulis, for his ongoing guidance and his valuable comments on the manuscript.

Bibliography

Altenmüller, H. (1975). "Bes", in Helck W. and Otto E. (eds.), *Lexikon der Ägyptologie.* vol. 1.Wiesbaden: Otto Harassowitz, 720-724.

Andrews, C. (1994). *Amulets of ancient Egypt*, London: British Museum Press.

Blinkenberg, C. and Kinch, K. F. (1931). *Lindos: Fouilles del' Acropole, 1902-1914, I: Les petits objets*, Berlin: W. de Gruyter.

Brown, R. (1985). *A provisional catalogue of and commentary on Egyptian and Egyptianizing artifacts found on Greek sites*, Ann Arbor: University Microfilms.

Burkert, W. (1992). *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in Early Archaic Age*, Cambridge MA: Harvard University Press.

Clerc, G. (1991). "Aegyptiaca", in Karageorghis V., Picard O., and Tytgat Chr. (eds.), *La nécropole d'Amathonte. Tombes 110-385: V*, Nicosie; Athènes: Fondation A. G. Leventis, 1-157.

Clerc, G. Karageorghis, V. Lagarce, E. and Leclant, J. (1976). *Fouilles de Kition. II. Objects égyptiens et égyptisants: scarabées, amulettes et figurines en pâte de verre et en faïence, vase plastique en faience. Site I et II*, Nicosia: Dept. of Antiquities.

Dasen, V. (1993). *Dwarfs in ancient Egypt and Greece*, Oxford: Clarendon Press.

Dasen, V. (2004). "Der Gott Bes und die Zwergin. Eine Figur zum Schutz der Mutterschaft", in Breckel S. (ed.), *Ägyptischer Gesellschaft. Aegyptiaca der Sammlungen Bibel and Orient der Universität Freiburg*, Freibourg, 64-69.

Elsaadani, M. I. (1982). *Αι Ελληνο - αιγυπτιακαί σχέσεις υπό το φως των αιγυπτιακών και αιγυπτιαζόντων πλαστικών έργων εκ του ελληνικού χώρου: 945-525 π.Χ.,* Αθήνα.

Fourrier, S. (2009). "Divinités égyptiennes à Chypre à l'époque archaïque", in Michaelides D., Merrillees R.S. and Kassianidou V. (eds.), *Egypt and Cyprus in antiquity: proceedings of the international conference, Nicosia, 3-6 April 2003*, Oxford: Oxbow, 97-103.

Höckmann, U. and Vittmann , G. (2005). "Griechische und karische Söldner in Ägypten in archaischer Zeit (7.–6. Jahrhundert v. Chr.): Archäologische Zeugnisse", in Beck H., Bol P. C. and Bückling M. (eds.), *Ägypten Griechenland Rom: Abwehr und Berührung, Katalog zur Ausstellung im Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006*, Frankfurt: Das Städel, Städelsches Kunstinstitut und Städtische Galerie; Tübingen: Wasmuth, 97–103.

Herrmann, C. (1994). *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel I: mit einem Ausblick auf ihre Rezeption durch das Alte Testament*,Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hölbl, G. (1978). *Zeugnisse ägyptischer Religionsvorstellungen für Ephesus*, Leiden: Brill.

Hölbl, G. (1979). *Beziehungen der ägyptischen Kultur zu Altitalien*, Leiden: Brill.

Hölbl, G. (1986). *Ägyptisches Kulturgut ins phönikischen und punischen Sardinien*. Leiden: E.J. Brill.

Hölbl, G. (1994). "Vorhellenistische Isisfigürchen des ägäischen Raumes, insbesondere von der Insel Rhodos", in Berger C., Clerc G.and Grimal N. (eds.), *Hommages à Jean Leclant.* Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 271-285.

Hölbl, G. (2005). "Ägyptisches Kulturgut in der griechischen Welt im frühen ersten Jahrtausend vor Christus (10.–6. Jahrhundert v. Chr.)", in Beck, H., Bol, P.C. and Bückling M. (eds.), *Ägypten Griechenland Rom: Abwehr und Berührung, Katalog zur Ausstellung im Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006,* Tübingen: E. Wasmuth, 114–32.

Hölbl, G. (2006). "Aegyptiaka vom Aphroditetempel auf Thera", *Mitteilungendes Deutschen Archaeologisches Instituts,* vol. 121, 73-103.

Germond, P. (1981). *Sekhmet et la protection du monde*, Geneva: Editions de Belles-Lettres.

Gorton, A. F. (1996). *Egyptian and Egyptianising Scarabs: A Typology of Steatite, Faience, and Paste Scarabs from Punic and Other Mediterranean Sites*, Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

Jacopi, G. (1929). *Clara Rhodos Vol. III, Scavi nella necropoli di Jaliso 1924-1928,* Rodi: Istituto storico-archeologico.

Jacopi, G. (1931). *Clara Rhodos Vol. IV, Esplorazione archeologica di Camiro: pt. I: Scavi nelle necropoli Camiresi, 1929-1930*, Rodi: Istituto storico-archeologico.

Jacopi, G. (1932-1933). *Clara Rhodos, Vol. VI-VII. Esploriazione archeologica di Camiro: pt. II: A. Necropoli: B. Acropoli*, Rodi: Istituto storico-archeologico.

James, T. G. H. (1962). "The Egyptian-Type Objects", in Dunbabin T.J. (ed.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia, Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933, Vol.2: Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford: Clarendon Press, 462-516.

Jantzen, U. (1972). *Samos VIII: Agyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*, Bonn: Habelt.

Kourou, N. (2003). "Rhodes: The Phoenician issue revisited. Phoenicians at Vroulia?", in Stampolides N. and Karageorghis V. (eds.), *SEA ROUTES. From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC, Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29th-October 2nd 200*, Athens: Hellenic Ministry of Culture, 249-262.

Kousoulis, P. and Morenz, L. (2007). "Ecumene and economy in the horizon of religion: the Egyptian donations to Rhodian sanctuaries", in Fitzenreiter M. (ed.), *Das Heilige und die Ware. Zum Spannungsfeld von Religion und Ökonomie*. London: Golden House Publications, 179–192.

Lipinski, E. (2004). *Itineraria Phoenicia*. Orientalia Lovaniensia Analecta 127; Studia Phoenicia, 18, Leuven: Peeters Publishers.

Lloyd, A. (2007). "The Greeks and Egypt: diplomatic relations in the seventh-sixth centuries BC", in Kousoulis P. and Magliveras K. (eds.), *Moving across borders: foreign*

relations, religion and cultural interactions in the ancient Mediterranean, Leuven: Peeters and Departement Oosterse Studies, 35-50.
Malek, J. (1993). *The Cat in Ancient Egypt*, London: British Museum Press.
Malkin, I. (2011). *A Small Greek world: networks in the Ancient Mediterranean*, New York: Oxford University Press.
Marinatos, N. (2000a). "Egyptian Faience Amulets from Inatos Cave", in Karetsou A., Andreadaki-Vlazaki M. and Papadakis N. (eds.), *Crete-Egypt, Three Millennia of Cultural Contacts*, 184–5. Herakleion: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Prehistoric & Classical Antiquities.
Marinatos, N. (2000b). *The Goddess and the Warrior*: *The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*, London/New York: Routledge.
Petrie, W.M.F. (1914). *Amulets*, London: British Museum Press.
Pinch, G. (1994). *Magic in Ancient Egypt*, London: British Museum Press.
Reisner, G.A. (1958). *Amulets.* vol. 2, Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'Archéologie orientale.
Romano, J. F. (1989). *The Bes image in Pharaonic Egypt*, Ph.D Dissertation. New York: New York University.
Rubensohn, O. (1962). *Das Delion von Paros*,Wiesbaden: F. Steiner.
Shaw, J. W. (1980). "Excavations at Kommos (Crete) during 1979", *Hesperia*, vol. 49, 207-50.
Shaw, J. W and Shaw, M. A. (eds.) (2000). *Kommos IV. The Greek Sanctuary*, Princeton: Princeton University Press.
Skon-Jedele, N. J. (1994). *Aigyptiaka: A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, ca. 1100-525B.C., with Historical Commentary*, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania.
Stampolidis, N. and Karetsou, A. (eds.) (1998). *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th Century BC: Proceedings of the International Symposium*, Herakleion: Adam Editions- Pergamos SAIC.
Stampolidis, N. and Karageorghis, V. (eds.) (2003). *Sea Routes. From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC, Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29th-October 2nd 2002*, Athens: Orion Press S.A.
Sternberg, H. (1984). "Sachmet", in Helck W. and Otto E. (eds.), *Lexikon der Ägyptologie,*Vol. 1, Wiesbaden: Otto Harassowitz, 323-33.
Tran Tam Tinh, V. (1986). "Bes", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Vol. 3, 98-108.
Velázquez Brieva , F. (2007). *El dios Bes: de Egipto a Ibiza*, Ibiza: Museo Arquelogico de Ibiza.
Vercoutter, J. (1945). *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois*. Paris: P. Geuthner.
Villing, A. and Schlotzhauer, U. (2006). "Naukratis and the Eastern Mediterranean: Past, Present and Future", in Villing A. and Schlotzhauer U. (eds.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, London: British Museum Press, 1–10.

Webb, V. (1978). *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C.*, Warminister: Aris & Phillips.
Webb, V. (1996). "Faience and Glass", in Coldstream J.W. and Catling H.M (eds.), *Knossos: The North Cemetery, Early Greek Tombs*, London: British School at Athens, 599-610.
Wilkinson, R. H. (2003). *The complete gods and goddesses of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson.

Κατάλογος Εικόνων
Fig.1: Sketch by V. Adamou based on Blinkenberg 1931, pl. 54, no. 1228 (Ht. 4.9 cm)
Fig.2: Sketch by V. Adamou based on Blinkenberg 1931, pl. 54, no. 1227 (Ht. 6.2 cm)
Fig.3: Sketch by V. Adamou based on Jacopi 1933, 307, no. 5, fig. 41 (Ht. 5.5 cm)
Fig.4: Sketch by V. Adamou based on Jacopi 1933, 320, no. 46, fig. 63 (Ht. 3.9 cm)
Fig.5: Sketch by V. Adamou based on Blinkenberg 1931, pl. 53, no. 1211 (Ht. 10 cm)
Fig.6: Sketch by V. Adamou based on Blinkenberg 1931, pl. 54, no. 1237 (Ht 4.1 cm)

Fig. 1

Fig. 2

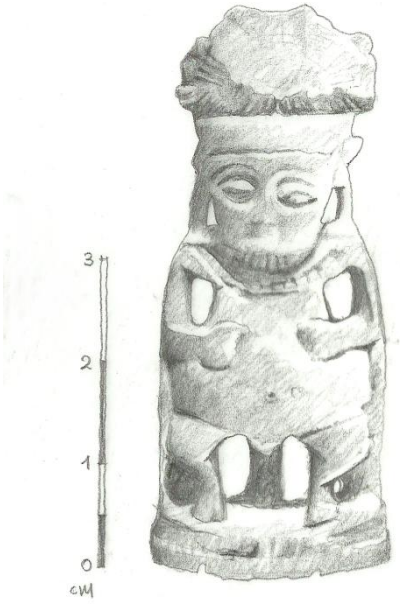

Fig. 3

Fig. 4

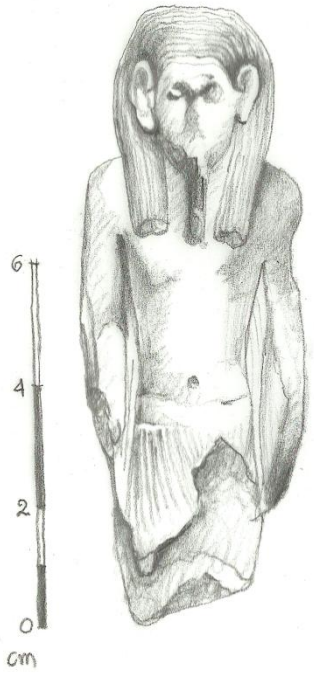

Fig. 5

Fig. 6

Συγκριτικές αστρονομικές μετρήσεις σε Απολλώνιους ναούς με μαντεία.

Belén Castro Martín

Περίληψη

Πρόσφατη μελέτη έχει δείξει την σχέση ανάμεσα στον προσανατολισμό του απολλώνιου ναού και μαντείου των Δελφών και την θέση ορισμένων αστερισμών στον δελφικό ουρανό. Η έρευνα έδειξε πως ο ουράνιος θόλος πάνω από το ναό, σε συνδυασμό με το ανάγλυφο των βουνοκορφών στον ορίζοντα, δημιουργούν μια «αναπαράσταση» του μύθου του Υπερβορείου Απόλλωνος, κατά τον οποίο ο θεός αποχωρούσε από το ναό και μετά από ένα διάστημα επέστρεφε, «παίζοντας λύρα πάνω από άρμα που έσερναν κύκνοι». Η παρατήρηση των αστερισμών πάνω από το χώρο του ναού έδειξε ότι οι αστερισμοί της Λύρας και του Κύκνου είναι ορατοί στον δελφικό ουρανό όλη την διάρκεια της νύχτας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Εμφανίζονται μόνο λίγες ώρες μετά την δύση κατά το φθινόπωρο, δεν είναι ορατοί κατά το χειμώνα και εμφανίζονται ξανά για λίγες ώρες πριν την ανατολή κατά την άνοιξη. Μετά από αυτές τις πρώτες μετρήσεις και αφού διαπιστώθηκαν τα ανωτέρω δεδομένα, η συνέχεια της έρευνας εστίασε στην συγκριτική μελέτη άλλων απολλώνιων μαντείων και ναών. Ο σκοπός ήταν να διαπιστωθεί αν σε άλλα γεωγραφικά πλαίσια τα αστρονομικά δεδομένα ήταν όμοια με αυτά των Δελφών και αν ο μύθος του Υπερβορείου Απόλλωνος, σχετικό με τις θέσεις των αστερισμών της Λύρας και του Κύκνου, είχε επίσης άμεση σχέση με την αρχιτεκτονική άλλων απολλώνιων ναών. Για το δεύτερο σε σημασία απολλώνιο ιερό και μαντείο, επιλέχθηκε ο Μεγάλος Ναός του Απόλλωνα στην πόλη των Διδύμων (6^{ος} αι. πΧ), κοντά στην ομώνυμη σημερινή πόλη της Τουρκίας. Το αποτέλεσμα έδειξε ότι και σε αυτό το ναό το αστρονομικό σκηνικό ήταν όμοιο με το δελφικό. Τα απολλώνια μαντεία δείχνουν να ακολουθούν μια εσκεμμένη αρχιτεκτονική, της οποίας ο προσανατολισμός και το ύψος του ορίζοντα εξυπηρετούν αστρονομικούς σκοπούς, που σχετίζονται με τους αστερισμούς άμεσα συνδεδεμένους με τον θεό και πιθανόν είχαν άμεση σχέση με την πρακτική λειτουργία του μαντείου, ως προς τον ορισμό ημερομηνιών, ώστε να γίνουν οι χρησμοδοτήσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Δελφοί, Δίδυμοι, Απόλλων, μαντείο, χρησμός, αρχαίο-αστρονομία

Εισαγωγή

Σε μια σύντομη περίληψη, οι αστρονομικές παρατηρήσεις πάνω από τους Δελφούς έχουν αποδείξει ότι ο προσανατολισμός του ναού έχει ως στόχο τη παρακολούθηση των κινήσεων των δύο αστερισμών που συνδέονται άμεσα με τη λατρεία του Απόλλωνα. Η Λύρα και ο Κύκνος.

Το μυθολογικό υπόβαθρο που σχετίζει τον Απόλλωνα με αυτούς τους δύο αστερισμούς, αναφέρει τον μύθο του ετήσιου ταξιδιού του θεού στη γη των Υπερβορείων. Μία φορά το χρόνο ο Απόλλωνας άφηνε το ιερό του να πάει στα Υπερβόρεια και το έκανε πετώντας, με ένα άρμα που έσερναν κύκνοι, ενώ έπαιζε το αγαπημένο του όργανο, την λύρα. Ο θεός έλειπε τότε για λίγο διάστημα, μόνο για να επανέλθει μετά από μια περίοδο, χρησιμοποιώντας τα ίδια μέσα του κύκνειο άρματος, καθώς έπαιζε την λύρα του.

Οι αστερισμοί της Λύρας και του Κύκνου είναι και οι δύο ορατοί πάνω από τους Δελφούς, το ένα μετά το άλλο, ακολουθώντας ένα «εικονικό» μονοπάτι πάνω από το

μεγάλο ναό. Πρώτα, η Λύρα ανατέλλει στο ακριβές σημείο του προσανατολισμού της πρόσοψης πάνω από το ψηλό ορεινό ανάγλυφο μπροστά από το ναό και μετά από λίγο, ακολουθεί ο Κύκνος που εμφανίζεται στο ίδιο σημείο. Οι δύο αστερισμοί θα συνεχίσουν να ανεβαίνουν μέσα στην ουράνια σφαίρα και μετά την επίτευξη του ζενίθ πάνω από το ναό, θα αρχίσουν να κατηφορίζουν μέχρι να εξαφανιστούν στο σημείο του οπισθόδομου ή το πίσω μέρος του ναού.

Ωστόσο, η αστρονομική πορεία αυτών των δύο σχηματισμών δεν είναι πάντα ορατή πάνω από τους Δελφούς. Ανάλογα με την εποχή και την ώρα της ανατολής και δύσης του ηλίου, θα έχουμε διαφορετικές διάρκειες για την νύχτα και έτσι από την ώρα του ηλιοβασιλέματος τα αστέρια θα βρεθούν σε διάφορα σημεία της διαδρομής τους πάνω από το ιερό κατά την διάρκεια του έτους. Κατά συνέπεια, το ταξίδι τους κατά μήκος του ουράνια σφαίρα, πάνω από το ναό, θα έχουν επίσης διαφορετικές διάρκειες στις διάφορες εποχές του έτους.

Αναζητώντας την πιο πιθανή ημερομηνία για την «εικονική» επιστροφή του θεού, μετά από το ταξίδι του στα Υπερβόρεια, η έρευνα έδειξε ότι οι αστερισμοί φαίνονταν να εμφανίζονται σταθερά κατά την άνοιξη, όταν έφτασαν στο ζενίθ για πρώτη φορά την ώρα της ανατολής του ήλιου, την ημέρα της ανοιξιάτικης ισημερίας. Αργότερα, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, οι ίδιοι αστερισμοί ήταν ορατοί κατά την διάρκεια όλης της νύχτας. Αυτήν την εικόνα του ολονυκτίου ταξίδι τους πάνω από το ναό γινόταν την νύχτα του θερινού ηλιοστασίου. Εκείνο το βράδυ οι αστερισμοί εμφανίζονταν στην πρόσοψη του ναού κατά το ηλιοβασίλεμα και εξαφανίζονταν στο πίσω μέρος του ναού κατά την ανατολή του ηλίου. Με την ισημερία του φθινοπώρου οι αστερισμοί ήταν ήδη στο ζενίθ πάνω από το ναό, κατά το ηλιοβασίλεμα, και έτσι άρχισαν να είναι ορατοί για πολύ λίγες ώρες κάθε βράδυ. Με ένα «μεταφορικό» τρόπο, οι δύο αστερισμοί εμφανίζονται για πολύ λίγες στιγμές μετά το ηλιοβασίλεμα, μόνο για να δημιουργηθεί η εικόνα ότι οι αστερισμοί «αναχωρούσαν» μαζί με τον ήλιο. Μέχρι που το βράδυ του χειμερινού ηλιοστάσιου οι αστερισμοί δεν ήταν καθόλου ορατοί κατά τις νυχτερινές ώρες, δίνοντας την εικόνα ότι ο Απόλλωνας «απουσίαζε» (εικ. 1) Ο ίδιος ο Πλούταρχος, ο οποίος είχε υπηρετήσει στο ναό και είχε μυηθεί στα δελφικά μυστήρια, παρατηρεί επίσης τον σημαντικό ρόλο των καιρικών συνθηκών στην λειτουργία του ναού και τον υπολογισμό της πιο σωστής ημερομηνίας για την έναρξη της περιόδου χρησμοδοτήσεων (Πλούταρχος, Ηθικά Δ’).[1]

Το μαντείο στο ναό βρίσκεται πάνω από ένα γεωλογικό σεισμικό ρήγμα. Σε ορισμένες εποχές του χρόνου, και σε συνδυασμό με υπόγειων ρευμάτων νερού, αναβλύζονταν αναισθητικά αέρια από το ρήγμα. Αυτά ήταν το «πνεύμα ενθουσιαστικών» και «λάλων ύδωρ» που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές. Αυτά προκαλούσαν την κατάσταση «έκστασης» στην οποία η Πυθία έδινε τους χρησμούς

[1] Loeb Classical Library, 1936. vol.V, σελ. 347-501. *Πέρι του ΕΙ εν Δελφοίς*, (de E apud Delphos), *Περί του μη χραν νυν έμμετρα την Πυθίαν* (de Pythiae oraculis) & *Περί των εκλελοιπότων χρηστηρίων* (de Defectu Oraculorum). Γενικά οι διάλογοι του Πλουτάρχου στα Ηθικά του είναι γεμάτα με αναφορές στους Δελφούς. Σε άλλο διάλογο *Περί του πρώτου ψυχρού* (De primo frigido) δηλώνει ότι ο χειμώνας μπορεί να είναι δύσκολη (ακόμα και επικίνδυνη εποχή) για να ταξιδέψει κανείς στους Δελφούς. Όμως οι περισσότερες λεπτομέρειες για το ίδιο το μαντείο εμφανίζονται στους διαλόγους από τα Ηθικά Δ’.

της.[2] Έτσι, φαίνεται ότι οι Δελφοί ήταν ένα αστρονομικό παρατηρητήριο όπου η παρακολούθηση των αστερισμών της Λύρας και του Κύκνου βοηθούσε στον ορισμό ενός σεληνιακό-ηλιακό-αστρικό ημερολόγιο, που επέτρεπε το υπολογισμό των σωστών εποχών και ημερών στις οποίες η ποσότητα αερίων ήταν επαρκή για να δοθούν οι χρησμοί.[3]

Δίδυμα

Ο Μεγάλος Ναός του Απόλλωνα στα Δίδυμα βρίσκεται κοντά στην σημερινή ομώνυμη πόλη στην Τουρκία. Αυτός ο ναός ήταν, μετά από τους Δελφούς, το δεύτερο πιο φημισμένο μαντείο του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Χρονολογείται σχεδόν την ίδια περίοδο με το δελφικό ναό και έζησε μια ταραχώδη ιστορία της οποίας η πιο βάναυση στιγμή ήταν η καταστροφή του, το 494 π.Χ. από τους Πέρσες. Αργότερα, ύστερα από ένα διάστημα σιωπής, περίπου 160 ετών, μετά από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου, ναός και μαντείο γνώρισαν μια νέα περίοδο ευημερίας με την ανοικοδόμησή τους κατά την ελληνιστική περίοδο.

Η έρευνά στα Δίδυμα διεξήχθη με τη βοήθεια της τηλεπισκόπησης. Για την επίτευξη των τελικών αποτελεσμάτων, τη γεωγραφική της θέση (υπολογισμό μήκους και πλάτους) το αζιμούθιο και το ύψος του ορίζοντα (AAS) Για αυτές τις γεωγραφικές συντεταγμένες, καθώς και για τον υπολογισμό του ακριβές προσανατολισμού (αζ.) και το AAS, τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν διάφορες εφαρμογές μέσο Google Earth όπως είναι τα εργαλεία πυξίδας (Google Earth και Google compass) καθώς και το εργαλείο υπολογισμού της κλίσης εδάφους, σε συνδυασμό με τον υπολογιστή αποστάσεων και ύψους (Google Earth-slope calculator).[4]

Στην εικόνα που λαμβάνεται από το Google Earth, δημιουργείται μια ευθεία γραμμή που αποτελεί επιμήκυνση της ευθείας του ίδιου του ναού και στη συνέχεια τείνει στον ορίζοντα προς το υψηλότερο δυνατό σημείο. Χρησιμοποιώντας την εφαρμογή για τον υπολογισμό κλίσης μπορούμε πραγματικά να δούμε το ανάγλυφο του τοπίου μπροστά από το ναό ενώ με την ευθεία γραμμή που δημιουργήθηκε μπορούμε επίσης να ορίσουμε ποιό είναι το υψηλότερο σημείο του ορίζοντα. Η εφαρμογή επιτρέπει τον υπολογισμό του υψομέτρου του συγκεκριμένου σημείου καθώς και την απόσταση σε ευθεία γραμμή ανάμεσα του και του ναού. Η γωνία σε μοίρες που ορίζει το ύψος του ορίζοντα (AAS) είναι η συνημιτονειδής συνάρτηση (cos) που υπολογίζεται με αυτές τις δυο μετρήσεις.

Άλλες δύο εφαρμογές: το Google Compass Tool και το Google Compass (εφαρμογή εξελιγμένη από την εταιρία Barcelona Field Studies Centre[5] το 2013) μπορούν να υπολογίζουν τον αζιμούθιο του ναού. Αυτά τα δυο γεωγραφικά λειτουργικά συστήματα εφαρμόζονται πάνω από τους χάρτες εδάφους του google earth προσφέροντας μετρήσεις αζιμούθιου, πάνω στις ευθείες των ναών και κτηρίων, που είναι αντικείμενο μελέτης (εικ. 3).

[2] De Boer et al. 2001.
[3] Liritzis & Castro. 2013.
[4] Ακριβή συγκριτικά αποτελέσματα στον τελικό πίνακα.
[5] www.googlecompass.com

Η εφαρμογή λογισμικού επιτρέπει την απόκτηση μετρήσεων που έχει αποδείξει ότι έχει μικρή απόκλιση ή σφάλμα από τις in situ μετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν με GPS πυξίδα και κλινόμετρο και αποτελούν συνεπώς ένα πολύ πρακτικό καινοτόμο εργαλείο μελέτης στην αρχαιοαστρονομία.

Μετά από τον υπολογισμό των μετρήσεων το επόμενο βήμα είναι να υπολογιστεί με την σειρά η θέση των αστερισμών, σε σχέση με το ναό κατά την κατάλληλη εποχή. Το λογισμικό που εφαρμόστηκε για τον υπολογισμό της θέσης των άστρων στον αρχαίο ουρανό ήταν Stellarium έκδοση .0.12.4. Το αποτέλεσμα έδειξε ότι η Λύρα ανατέλλει στο ακριβές αζ. του ναού, κατά την ανατολή του χειμερινού ηλιοστασίου (εικ. 4).

Ωστόσο, προέκυψε ένα πρόβλημα όσον αφορά το ύψος του ορίζοντα (AAS). Παρά το γεγονός ότι ο προσανατολισμός του ναού φαίνεται να εξυπηρετεί απόλυτα την αναπαραγωγή του ίδιου φαινόμενου που παρατηρείται στους Δελφούς, το ύψος του ορίζοντα στα Δίδυμα όπου δεν υπάρχει το ορεινό ανάγλυφο του Δελφικού τοπίου, δεν ήταν αρκετά υψηλό ώστε να «καλύψει» τους αστερισμούς κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Ως εκ τούτου, ο μύθος του θεού που λείπει κατά τη διάρκεια του χειμώνα στη γη του Υπερβορείων δεν θα μπορούσε να αναπαραχθεί.

Εκ πρώτης όψεως, ο ναός στα Δίδυμα, δεν φαίνεται να έχει κατασκευαστεί έτσι ώστε να ακολουθεί τις ίδιες κατευθυντήριες γραμμές που χρησιμοποιούνται αστρονομικά στους Δελφούς. Όμως, ένα τόσο τέλειο προσανατολισμό προς τον Ηλιακό Όρθο της Λύρας φαίνεται πάρα πολύ ακριβές για να είναι τυχαίο και σαφώς έπρεπε να εκπληρώσει κάποιο σκοπό. Η λύση του προβλήματος έρχεται όταν παρατηρούμε τη μοναδική αρχιτεκτονική του ναού.

Ο ίδιος ο ναός ήταν μια πρόστυλη, τετράστυλη κατασκευή με ένα ναό ή σηκό και πρόναο (εικ. 5).

Πιθανότατα, όπως και σε όλους τους ελληνικούς ναούς, χρησίμευσε για να φυλάξει το λατρευτικό άγαλμα του θεού στο εσωτερικό του. Στην περίπτωση των Διδύμων αυτό ήταν το άγαλμα που οι Πέρσες πήραν στα Εκβάτανα, μετά την εκστρατεία τους και αργότερα στάλθηκε πίσω στη θέση του από τον Σέλευκο μαζί με την οικονομική βοήθεια για την ανοικοδόμηση του ναού. Ως εκ τούτου, γνωρίζουμε από όλες τις πηγές, ότι τα πρώτα στάδια κατασκευής του ναού χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή και ότι ο ελληνιστικός ναός είναι η ανακατασκευή του αρχαιότερου ναού. Ωστόσο, φαίνεται επίσης σαφές, ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του κτηρίου ήταν ίδια κατά τη διάρκεια όλων των περιόδων και είναι γεγονός ότι ο μεγάλος ναός και μαντείο στα Δίδυμα έχει κάποια σημαντικά πρωτότυπα χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να βρεθούν σε κανένα άλλο ναό.

Αυτό το μοναδικό χαρακτηριστικό του ναού στα Δίδυμα ήταν ότι ο μικρός αυτός ναός ή «ναΐσκος» κατασκευάστηκε μέσα σε ένα τεράστιο περίβολο από ισχυρά τείχη των οποίων το ύψος έχει υπολογιστεί ανάμεσα στα 25μ. με 30μ. (εικ. 6).

Κάθε επισκέπτης που επιθυμούσε να εισέρθει στο ναό θα βρισκόταν μπροστά από μια τεράστια κατασκευή ιωνικού ρυθμού. Ο Στράβων στην Γεωγραφία (XIV.1.5) αναφέρει ότι ήταν: *«Το τέταρτο μεγαλύτερο ιερό στον ελληνικό κόσμο μετά το ναό της Αρτέμιδος (και το Ηραίο της Σάμου και τον Ολυμπιείου στην Σικελία), το Διδυμαίο χτίστηκε για να ανταγωνιστεί το Αρτεμίσιο, χρησιμοποιώντας έναν από τους ίδιους αρχιτέκτονες, ο οποίος είχε ολοκληρώσει το έργο του εκεί, και έχει τις ίδιες διαστάσεις κατά προσέγγιση».*

Πάνω από ένα κρηπίδωμα με δεκατέσσερα επίπεδα υπάρχει μια διπλή σειρά κιόνων (διπλού περιστυλίου ή δίπτερος ναός) είκοσι ένα κατά μήκος των πλευρών (ΒΔ και ΝΑ) και δέκα (δεκάστυλος) σε πρόσοψη και οπισθόδομο (ΒΑ και ΝΔ).

Η είσοδος του ναού είχε πρόναο με άλλους δώδεκα κίονες που δίνουν την εντύπωση ενός μικρού δάσους. Έχοντας περάσει αυτό το σημείο, μέσα σε ένα συνηθισμένο ελληνικό ναό, ο επισκέπτης βρίσκει την κύρια είσοδος του ίδιου του ναού, αλλά η μοναδικότητα της δομής στα Δίδυμα ήταν ότι αντί αυτού κτίστηκε ένας νέος χώρος, που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε από οι ιερείς για να δημιουργηθούν θεατρικές εμφανίσεις προκειμένου να μεταδοθούν οι χρησμοί από το μαντείο. Στις δύο πλευρές αυτού του χώρου υπήρχαν δύο θολωτά περάσματα που κατεβαίνουν στο σκοτάδι. Αυτοί είναι οι πραγματικοί είσοδοι στο ιερό που ήταν υπαίθριο και δεν είχε σκεπή. Το εσωτερικό του σηκού ήταν εκτεθειμένος στον ουρανό, παρέχοντας ένα μεγάλο υπαίθριο ιερό *(άδυτο)* μέσα στα μεγάλα, επιβλητικά τείχη της κύριας κατασκευής του ναού. Μέσα σε αυτήν την ακάλυπτη εσωτερική αυλή βρισκόταν ο τετράστυλος ναός που περιβαλλόταν από ιερές δάφνες και μια φυσική πηγή ή πηγάδι, τα απαραίτητα στοιχεία για να γίνουν οι χρησμοδοτήσεις. Η θεμελιώσεις όλων αυτών των στοιχείων είναι ορατές στο ναό σήμερα (εικ.7α και 7β).

Οι ειδικοί στο Διδυμαίο ναό συμφωνούν ότι η μοναδική αρχιτεκτονική του, που κρύβει το ναό και το ίδιο μαντείο μέσα σε πελώρια τείχη, είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός είδους υπογείου *«άδυτο»* στο οποίο οδηγούν μόνο οι δυο σκοτεινοί καθοδικοί διάδρομοι που βρίσκονται εκατέρωθεν της αίθουσας μετά τον πρόναο. Το πρώτο ερώτημα στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να είναι, γιατί ένας χώρος που δημιουργήθηκε για να είναι κρυφό και υπόγειο έμεινε ακάλυπτο, ανοικτό στον ουρανό; Όλες οι περιγραφές που έχουμε από τις αρχαίες πηγές κάνουν λόγο για *«αίθριων»* και η αρχαιολογική έρευνα φαίνεται επίσης να αποδείξει ότι την εσωτερική αυλή του ναού δεν ήταν καλυμμένη.

Στην πραγματικότητα τα κρυμμένα, σκοτεινά περάσματα που οδηγούν σε αυτό το εσωτερικό χώρο, δημιουργούσαν την εντύπωση ότι έτσι εισέρχεται κανείς σε ένα ιερό, κρυφό μέρος μην προσβάσιμο για όλους. Αυτό είναι στην πραγματικότητα η έννοια του *άδυτο*. Σε αυτά τα μέρη έπρεπε να υπάρχει η αύρα του πιο ιερού τόπου, όπου μόνο πολύ λίγοι άνθρωποι είχαν τη δυνατότητα να εισέλθουν. Σε κάθε περίπτωση *«άδυτο»* είναι μια ιερά απαγορευμένη περιοχή, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να βρεθεί αναγκαστικά «υπογείως».

Γνωρίζουμε από τους Δελφούς ότι το *άδυτων*, ήταν μέσα στον ίδιο το ναό και πιθανότατα ήταν μια εσωτερική κατασκευή χτισμένη πάνω από το χάσμα από όπου ανέβλυζαν τα αέρια που προκαλούσαν την κατάσταση έκστασης στην *Πυθία*. Έχει αποδειχθεί μέσα από γεωλογική έρευνα[6] ότι δεν υπάρχει υπόγειος χώρος ή πέρασμα κάτω από το ναό, ώστε η ιδέα της *καθόδου στο ιερό άδυτων* να είναι ακριβής και πιθανότατα να προέρχεται από την επιρροή που οι περισσότεροι μελετητές είχαν από το λατινικό κόσμο όπου τα «*άνδηρα*» των ρωμαϊκών Συβιλλών, των οποίων οι οιωνοί ήταν επίσης εμπνευσμένοι από τον Απόλλωνα, ήταν πραγματικά σπήλαια. Ωστόσο, αυτό το υπόγειο τοπίο για τους χρησμούς δεν μπορεί να εφαρμοστεί απόλυτα με τον ελληνικό κόσμο.

Η εξήγηση για τη μοναδική αρχιτεκτονική του Διδυμαίου μπορεί να σχετίζεται με την αστρονομική παρατήρηση. Οι μετρήσεις έχουν αποδείξει ότι ο προσανατολισμός του ναού και το AAS που δημιουργούνται από το ύψος των τειχών υπηρετούσε την αναπαραγωγή του ίδιου αποτελέσματος με τους αστερισμούς του Απόλλωνα (Lyra και Cygnus) να «εμφανίζονται» και «εξαφανίζονται» από τον ουρανό, σύμφωνα με το μύθο του ετήσιου ταξίδι στη γη των υπερβορείων. Σε μια ανακατασκευή της διαδρομής των δύο αστερισμών πάνω από το ναό των Διδύμων παρόμοια με αυτή που είχαμε για τους Δελφούς το αποτέλεσμα και τις ημερομηνίες που εμφανίζονται και εξαφανίζονται τα αστέρια είναι ακριβώς, το ίδιο που παρατηρήθηκε και στον Δελφικό ουρανό (εικ. 8). Η πιο σημαντική διαφορά είναι το γεγονός ότι στους Δελφούς το «φαινόμενο» είναι φυσικά δημιουργημένο από το τοπίο, ενώ στα Δίδυμα είναι τεχνητό κατασκευασμένο από τον τεράστιου περίβολο της εσωτερικής αυλής του ναού.

Τα τείχη έχουν το σκοπό να «κρύβουν» την εμφάνιση της Λύρας κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν ο θεός λείπει και η λύρα του δεν θα πρέπει να είναι ακόμα ορατή (εικ. 9), ενώ επιτρέπουν την θέαση της αναχώρησης των αστερισμών στη δυτική πλευρά του ναού κατά το ηλιοβασίλεμα της φθινοπωρινής ισημερίας, όταν η «αποχώρηση» του θεού αρχίζει.

Επίσης, στις υπόλοιπες εποχές, παρατηρούνται στα Δίδυμα, τα ίδια Δελφικά αστρονομικά φαινόμενα με τους δύο αστερισμούς να εμφανίζονται και να εξαφανίζονται σε ορισμένες ημερομηνίες του έτους.

Πώς σχετίζονται οι δυο ναοί, ώστε η Δελφική αρχιτεκτονική να αναπαράχθηκε στα Δίδυμα; Οι απαντήσεις μπορούν να βρεθούν τόσο σε μυθολογικό όσο και σε ιστορικό επίπεδο. Σύμφωνα με το μύθο ο Δημοκλής, ένας άνθρωπος από τους Δελφούς, συμβουλεύτηκε από το μαντείο να ανοίξει πανιά για τη Μίλητο, μαζί με το γιο του, το Σμίκρο, όταν το αγόρι είχε συμπληρώσει την ηλικία των δεκατριών. Μετά από μια στάση στην Μιλήσια ακτή, ο Δημοκλής συνέχισε το ταξίδι του, αφήνοντας πίσω τον γιο του. Ένας βοσκός τον βρήκε και έτσι ο Σμίκρος συνέχισε να αναπτύσσεται με τη νέα του οικογένεια. Μετά από ένα διάστημα ο Σμίκρος παντρεύτηκε την κόρη ενός εξέχοντά άνθρωπο από την Μίλητο. Όταν η γυναίκα του ήταν έγκυος είδε σε ένα όνειρο ότι ο ήλιος μπήκε στο σώμα της μέσα από το στόμα της και βγήκε μέσα από τα

[6] De Boer & Hale 2000.

γεννητικά όργανα της. Όταν ύστερα γέννησε ένα γιο τον ονόμασε Βράγχο, επειδή ο ήλιος είχε μπει στο σώμα της μέσα από το λαιμό της. Ο Απόλλων έδειξε μεγάλη αγάπη για τον νεαρό Βράγχο και τον ενέπνευσε στην μαντική τέχνη. Για αυτόν χτίστηκε ο πρώτος ναός που από τότε ονομάστηκε ναός των Βραγχιδών.

Ο μύθος αυτός έχει ενημερωθεί από τον Κόνων και τον Βάρο,[7] συγγραφέων της ρωμαϊκής εποχής. Ετσι πιθανότατα, μεσα από το μύθο, υπήρχε στόχος να εδραιωθούν μυθολογικά τα δικαιώματα της οικογένειας των Βραγχιδών στην διοίκηση της πόλης και του μαντείου των Διδύμων. Εξουσία επί του χώρου που η ισχυρή αυτή οικογένεια κρατούσε για αιώνες ήδη πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους σε σημείο που το όνομα του ιδίου του μαντείου συνήθως αναφέρεται στις πηγές ως «μαντείο του Βραγχιδών». Σε κάθε περίπτωση, οι δύο συγγραφείς θεωρούν σημαντικό να υπενθυμίσουν ότι η καταγωγή του Σμίκρου, γενάρχη της οικογένειας, ήταν από τους Δελφούς.

Σε ιστορικό πλαίσιο δεν υπάρχουν καθαρές πηγές που να αναφέρουν την ίδρυση των Διδύμων από αποίκους από τους Δελφούς. Η Μίλητος σίγουρα ιδρύθηκε και κατασκευάστηκε κατά την Ιωνική μετανάστευση (1200 - 1000 π.Χ.) από αποίκους της ηπειρωτικής Ελλάδας. Όπως καταγράφουν ο Ηρόδοτος και ο Παυσανίας, αυτός ο πρώτος αποικισμός πραγματοποιήθηκε κατά την αρχαϊκή εποχή, όταν ο θεσμός της πόλεως δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί. Άποικοι ήρθαν στα παράλια του Ιονίου από πολλά διαφορετικά σημεία της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο Ηρόδοτος αναφέρει: «Άβαντες από την Εύβοια, Μινύες του Ορχομενού, Καδμείοι, Δρύοπες, Φωκείς, οι Μολοσσοί, Αρκαδικοί Πελασγοί, Δορειοί Επιδαύριοι και άλλα έθνη». Ο Παυσανίας αναφέρει: «οι Θηβαίοι (= Καδμειοί) Μινύες του Ορχομενού, και Άβαντες μαζί με τους Αθηναίους». Αυτός ο πληθυσμός αναμείχτηκε με τους τοπικούς Κάρειους και ίδρυσαν το ιερό του Απόλλωνα.

Αυτή η ιστορική άποψη δεν συσχετίζει Δίδυμα και Δελφούς, αλλά μια πιθανή ερμηνεία θα ήταν το γεγονός ότι, ακριβώς επειδή επρόκειτο, ως επί το πλείστον, για μικτό πληθυσμό, όταν ήρθε η ώρα η καινούρια πόλη να επιλέξει τον πνευματικό της πυρήνα, λογικό ήταν να προτιμηθεί τη λατρεία θεότητας με ιερό πανελλήνιου χαρακτήρα, όπως είναι οι Δελφοί. Η αρχαιολογική έρευνα[8] διαπίστωσε ότι τα παλαιότερα λείψανα του αρχαϊκού ναού είναι αυτά του εσωτερικού ναΐσκου και τα θεμέλια των τριών από τα μεγάλα τείχη γύρω από αυτόν. Για την ακρίβεια τα παλαιότερα και, ίσως στην αρχή, τα μόνα τείχη γύρω από τον εσωτερικό ναΐσκο ήταν τα ΒΑ, ΒΔ και ΝΔ τείχη αφήνοντας «ακάλυπτη» την νοτιοανατολική πλευρά του ναού που βλέπει την ανατολή του ηλίου. Αυτό είναι ακριβώς το ίδιο τοπίο που μπορεί να βρεθεί στους Δελφούς, όπου τα βουνά γύρω από το ναό βρίσκονται στα ίδια σημεία του ορίζοντα. Σε κάποιο σημείο της ιστορίας, η εσωτερική αυλή του ναού έκλεισε με ένα άλλο τείχος και έτσι δημιουργήθηκε το *άδυτο*.

[7] Fontenrose 1988.
[8] Fontenrose 1988.

Με την Ελληνιστική περίοδο, ο ναός που ανοικοδομήθηκε ακολούθησε το ίδιο σχέδιο, αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα. Εκείνη την εποχή, ο ναός είχε ήδη καθιερωθεί ως το δεύτερο σε σπουδαιότητα ιερό και μαντείο του Απόλλωνα, μετά από τους Δελφούς.

Συγκριτικές μετρήσεις απολλώνιων ναών και μαντείων σε Δελφούς και Δίδυμα

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ & ΝΑΟΣ	Είδος μέτρησης	Γεωγραφικός Μήκος και πλάτος	Αζ.	ΑΑS	Υψ.
ΔΕΛΦΟΙ Μεγάλος ναός και μαντείο του Απόλλωνα. (6ος αιώνας π.Χ.)	In situ μέτρηση	38° 28' 55.4" N 22° 30' 2.5" E	48 ° -51 °	27° ± 1 από οπισθόδομο. 23° ± 1 αναμ. Ιαμβεία-Ναυπλία	581 μ.
	Software	38° 28' 56,33" N 22° 30' 04,78" E	50 °	23° ± 0,75 °	579 μ.
ΔΙΔΥΜΑ Ναός και μαντείο του Απόλλωνα (6ος αιώνας π.Χ.)	Software	37° 23' 06.0" N 27° 15' 23. 0" E	56 °	3.32° Έξωτ. 37° μέσα στο *άδυτον*	70μ.

Βιβλιογραφία

Boutsikas, E. (2009). Placing Greek Temples: An archaeoastronomical study of the orientation of ancient Greek religious structures. Archaeoastronomy: *The Journal of Astronomy in Culture*, 21. p. 4-19.

De Boer, J.Z. Hale, J.R. and Chanton, J. (2001). New evidence for the geological origins of the ancient Delphic oracle (Greece). *Geology* 29:707-710.

De Boer, J.Z. and Hale, J.R. (2000). "The geological origins of the oracle at Delphi, Greece", in McGuire, B., Griffiths, D., and Steward, I. (eds.), *The Archaeology of Geological Catastrophes*. London, Geological Society (Special Publication 171). p. 399-412.

Fontenrose, J. (1988). *Didyma: Apollo's oracle, cult and companions*. Los Angeles: University of California Press.

Liritzis, I. and Castro, B. (2013). "Delphi and cosmovision: Apollo's absence at the land of the Hyperboreans and the time for consulting the oracle", *Journal of Astronomical History and Heritage*, 16 (2), p. 184-206.

Liritzis, I. and Vassiliou, H. (2003). "Archaeoastronomical orientation of seven significant ancient Hellenic temples", *Archaeoastronomy International*, vol.17. 94-100.

Liritzis, I. and Vassiliou, H. (2006). "Were Greek temples orientated towards the aurorae?" *Astronomy & Geophysics*, vol.47. p.14-18.

Littleton, S. (1986). “The Pneuma Enthusiastikon: On the Possibility of Hallucinogenic "Vapors" at Delphi and Dodona”, *Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology*, Vol. 14, No. 1, p. 76-91.

Nissen, H. 1906–10. *Orientation, Studien zur Geschichte der Religion*, Berlin.

Pavelka, K. Klokocik, J. Kostelecky, J. (2011). “Google Earth: Inspiration and Instrument for the Study of Ancient Civilizations”. *Geoinformatics CTU FCE*.vol. 6, no. 6, pp. 193-210. Internet: http://geoinformatics.fsv.cvut.cz

Pollitt, J.J. (1986). *Art in the Hellenistic age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1: Εμφάνιση και «διαδρομή» των αστερισμών πάνω από το ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 2: Η εφαρμογή για τον υπολογισμό του ύψους ορίζοντα στον ναό των Διδύμων, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 3: Εφαρμογή του Google compass πάνω από το ναό.

Εικ. 4: Λύρα στο ακριβές αζ του ναού των Διδύμων κατά την ανατολή του ηλίου στο χειμερινό ηλιοστάσιο, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 5: Κάτοψη του ναΐσκου στο εσωτερικό του ναού των Διδύμων (Von Gerkan 1959).

Εικ. 6: Ανακατασκευή και αξονομετρικό σχέδιο του ναού του Απόλλωνα στα Δίδυμα.
© Εκδόσεις Ακαδημίας. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού .
http://www.fhw.gr/choros/miletus/en/didima.php?submenu_top_id=0b

Εικ 7α: Αεροφωτογραφία του ναού που από Quickbird-2 μέσω Apollomapping.com.

Εικ. 7β: Τα διάφορα μέρη του ναού, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 8: Η πορεία των αστερισμών πάνω από τον ναό των Διδύμων, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 9: Ηλιακή ανατολή της Λύρας το πρωί κατά το Χειμερινό Ηλιοστάσιο υπολογίζοντας το ύψος των εσωτερικών τειχών.
http://www.hist.uib.no/antikk/dias/Tyrkia/Didyma/index.htm

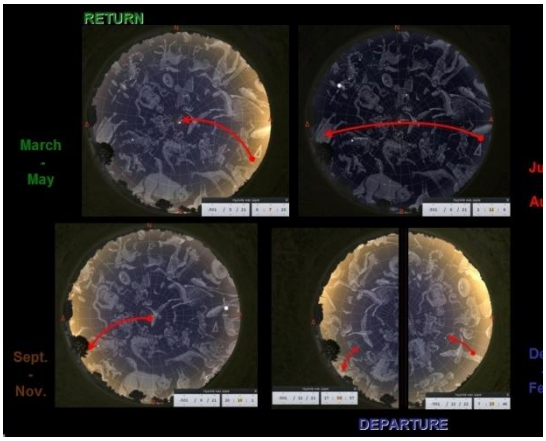

Εικ. 1

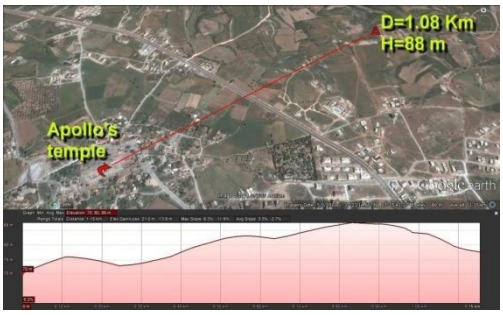

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

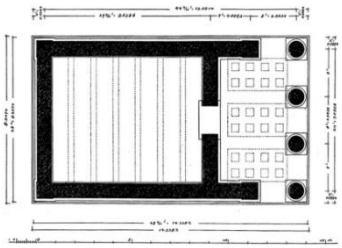

Εικ. 5

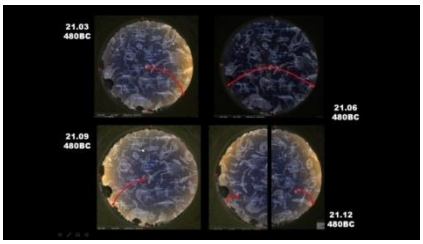

Εικ. 8

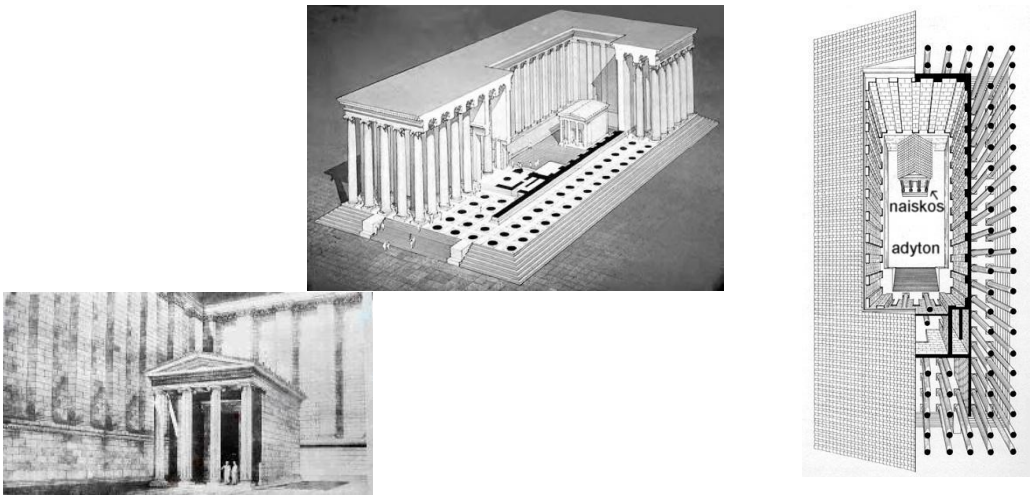

Εικ. 6

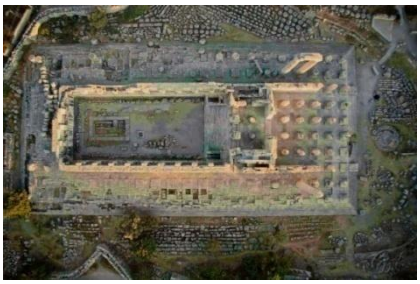

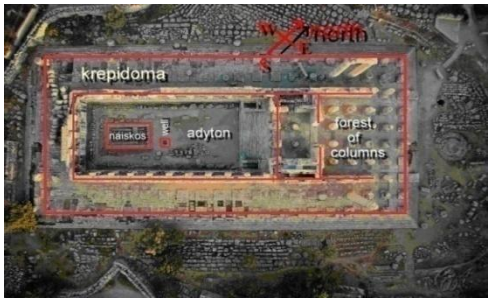

Εικ. 7α

Εικ. 7β

Εικ. 9

Η χρήση του φυσικού φωτός στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κύπρου

Χαραλαμπία Α. Ολυμπίου

Περίληψη

Αναμφίβολα, η βυζαντινή θρησκευτική αρχιτεκτονική έκανε συνειδητή και συστηματική χρήση του φυσικού φωτός για την ενίσχυση της εντύπωσης του θείου, ούτως ώστε η λειτουργική πράξη να μπορεί να γίνει αντιληπτή όχι μόνο διαμέσου του λόγου, αλλά και διαμέσου των αισθήσεων. Το φυσικό φως χρησίμευε, στην προκειμένη περίπτωση, ως το νοητό όχημα για τη σύλληψη του «αληθινού» φωτός της θεϊκής φύσης. Το παρόν άρθρο έχει σκοπό την εξέταση της μυστηριώδους ατμόσφαιρας του εσωτερικού χώρου της βυζαντινής εκκλησίας που δημιουργείται με τη χρήση του φυσικού φωτός. Υποστηρίζει ότι η κατανυκτική αίσθηση που δημιουργείται στον επισκέπτη είναι αποτέλεσμα ενός εξαιρετικά προσεκτικού σχεδιασμού της εισαγωγής του φυσικού φωτός στο εσωτερικό του ναού. Η χρήση κατόπτρων και θυρωμάτων σε συνδυασμό με τον κατάλληλο προσανατολισμό των κτιρίων, είχε ως αποτέλεσμα την άριστη εκμετάλλευση του ηλιακού φωτός για τη δημιουργία των επιθυμητών εντυπώσεων. Οι βυζαντινοί αρχιτέκτονες προσπαθούσαν να διαχειριστούν όσο το δυνατό καλύτερα το φυσικό φως, τόσο κατά το θερινό, όσο και κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο, λαμβάνοντας υπόψη τους το χώρο και το χρόνο στον οποίο λάμβαναν χώρα τα διάφορα μυστήρια της Εκκλησίας. Για τις ανάγκες της παρούσας ανακοίνωσης θα μελετηθούν εκκλησιαστικά μνημεία της Κύπρου, που χρονολογούνται στον 12ο και 13ο αιώνα, όπως για παράδειγμα ο ναός της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου) κοντά στο χωριό Νικητάρι, η Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο, καθώς επίσης και ο ναός της Παναγίας Αρακιώτισσας στα Λαγουδερά.

Λέξεις-Κλειδιά: φυσικός φωτισμός, βυζαντινή ναοδομία, Κύπρος, τοιχογραφίες και αζιμούθιο

Εισαγωγή

Από την αρχαιότητα το φως είχε και συμβολικό χαρακτήρα και ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τις θρησκευτικές και κοσμολογικές πεποιθήσεις των ανθρώπων.[1] Στο ορθόδοξο δόγμα, το φως έχει θεωρηθεί ως αλληγορική, πνευματική απόδειξη της παρουσίας του θεού στη γη[2] διαμέσου του Αγίου Πνεύματος.[3] Ως εκ τούτου, η βυζαντινή θρησκευτική αρχιτεκτονική έκανε συνειδητή[4] και συστηματική χρήση του φυσικού φωτός για την ενίσχυση της εντύπωσης του θείου, ούτως ώστε η λειτουργική πράξη να μπορεί να γίνει αντιληπτή όχι μόνο δια μέσω του λόγου, αλλά και δια μέσου των αισθήσεων. Το φυσικό φως χρησίμευε, στην προκειμένη περίπτωση, ως αλληγορικό όχημα για την αναγωγή στο *'αληθινό'* φως, δηλαδή τον Θεό [πρβλ. στό Σύμβολο τῆς Πίστεως: *Φῶς ἐκ φωτός*!].

[1] Plotinus 1969, 3.
[2] Ματθ. 17:2, 5:14, Μάρκ. 9:3, 1:10, Λουκ. 3:22, Ιωάν. 1:5, 1:32 3:16, Πράξεις Αποστόλων 13:47. Η Αγία Γραφή βρίθει αναφορών στο φως, καθώς και θείων αποκαλύψεων που σχετίζονται με αυτό.
[3] Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος 1857, 'Λόγος 32'. Κορυφαίο παράδειγμα μετοχής στο ουράνιο, άκτιστο φως είναι η Μεταμόρφωσις του Χριστού στο όρος Θαβώρ, κατά τη διάρκεια της οποίας οι δύο κορυφαίοι Προφήτες και οι Απόστολοι το είδαν στον μεταμορφούμενο Χριστό.
[4] Cameron 1985. Η αναφορά του Προκόπιου για την Αγιά Σοφιά.

Η χρήση, λοιπόν, του φωτός στις βυζαντινές εκκλησίες αποσκοπεί στη δημιουργία μιας κατανυκτικής ατμόσφαιρας, όπου οι πιστοί μπορούν να προσευχηθούν και να έρθουν σε επαφή με το θείο.[5] Για το λόγο αυτό, οι αρχιτέκτονες προσπαθούσαν να το διαχειριστούν, όσο το δυνατό καλύτερα, επιλέγοντας ανάλογα τον προσανατολισμό και τη γεωμετρία κάθε εκκλησίας.[6] Το φως με κατάλληλους χειρισμούς διοχετευόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να φωτίζει κατά τη διάρκεια ορισμένων περιόδων της μέρας, συγκεκριμένα σημεία του ναού, με απώτερο σκοπό να δίνεται οπτική έμφαση στο μήνυμα που επεδίωκε να μεταδώσει κάθε φορά η ιερή ακολουθία.[7] Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται μια γενική εικόνα της ποσότητας και ποιότητας του φωτός στους βυζαντινούς ναούς κατά τη διάρκεια του πρωινού:[8]

Τοποθεσία	Illuminance lm/m2	Προσανατολισμός	Είδος ακτινοβολίας
Ιερό Βήμα	300	Οριζόντιος / Κάθετος	Διάχυτη
Άμβωνας	200	Οριζόντιος / Κάθετος	Διάχυτη
Κυρίως ναός	100-200	Οριζόντιος	Διάχυτη

Παρόλο που οι μετρήσεις έδειξαν ότι η ποιότητα και η ποσότητα του φωτός και στις εν λόγω εκκλησίες κινείται στα ίδια περίπου επίπεδα, παράλληλα προκύπτει ότι τα επίπεδα φωτισμού διαφοροποιούνται σε κάθε χώρο, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο ένα περιβάλλον κατάλληλο, στα πλαίσια του οποίου οι πιστοί μπορούσαν να αισθανθούν θρησκευτική κατάνυξη. Στην προσπάθεια αυτή συνέτεινε και το γεγονός ότι οι περισσότερες ιερές ακολουθίες της Εκκλησίας, όπως είναι η δοξολογία και ο εσπερινός, συνδέονται με την ανατολή και τη δύση του ηλίου αντίστοιχα.[9]

Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι η βυζαντινή ναοδομία διέπεται από ορισμένους κανόνες σχετικά με τη χρήση του φυσικού φωτός. Η κατεύθυνση του φωτός κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, αλλά και η κατανυκτική επίδραση στον πιστό φαίνεται να προσδιόρισαν τον κύριο άξονα της κάτοψης, ενώ ένας δεύτερος άξονας καθοδηγούμενου φωτός καθόριζε συνήθως, τη θέση της εικόνας του επώνυμου άγιου, εδραιώνοντας με αυτό τον τρόπο τη σχέση του προς το νοητό ουρανό.[10]

[5] Cunningham 1986.
[6] Ποταμιάνος 2000, 144. Για τον καθορισμό της γεωμετρίας κάθε ναού, οι βυζαντινοί αρχιτέκτονες λάμβαναν υπόψη τους την περιφορά του ηλίου. Ο καθορισμός της θέσης του ηλίου για κάθε εποχιακή ώρα θα μπορούσε να επιτευχθεί με δυο τρόπους. Πρώτον με μια κλεψύδρα ή αναφορικό ημερολόγιο και δεύτερο με την υποδιαίρεση της διαδρομής του ηλίου στον ουρανό σε δώδεκα ίσα μέρη.
[7] Ο.π.π., σ. 43.
[8] Antonakaki 2007.
[9] Τριανταφυλλίδης 1964. Στο έργο αυτό ο Τριανταφυλλίδης μελέτησε τις συνθήκες φωτισμού ορισμένων βυζαντινών εκκλησιών χρησιμοποιώντας ένα φωτόμετρο και λαμβάνοντας συστηματικές μετρήσεις της έντασης του φωτισμού. Για τις μετρήσεις του επέλεξε κάποια ώρα της μέρας, η οποία δεν παρακώλυε τη Θεία Λειτουργία. Συνεπώς στην κατά τα άλλα σημαντική μελέτη δεν αναγνωρίζεται καμία σχέση των συνθηκών φωτισμού σε συνάρτηση με τη λειτουργική ακολουθία.
[10] Ποταμιάνος 2000, 162.

Σχετικά με τον προσανατολισμό των βυζαντινών εκκλησιών θεωρείται ότι τις περισσότερες φορές η κόγχη του ιερού βήματος ήταν προσανατολισμένη ανατολικά. Την άποψη αυτή ενστερνίζονται εν μέρει οι Ποταμιάνος[11] και Ηλιάδης.[12] Αντίθετα, οι Λυριτζής και Βασιλείου, έχοντας μελετήσει δείγμα από 21 μεταβυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδας υποστηρίζουν ότι οι μεταβυζαντινές εκκλησίες δεν ακολουθούν πάντοτε πιστά τον ανατολικό προσανατολισμό.[13]

Στα πλαίσια της συγκεκριμένης μελέτης θα εξεταστεί η χρήση του φυσικού φωτός σε τρεις βυζαντινές εκκλησίες της Κύπρου που χρονολογούνται στον 12^{ο} και 13^{ο} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα έχει επικεντρωθεί στο ναό Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνου, στην Εγκλείστρα του Οσίου Νεοφύτου στην Τάλα και τέλος στην εκκλησία της Παναγίας Αρακιώτισσας στα Λαγουδερά. Σε όλους τους υπό μελέτη ναούς υπήρξε η ευκαιρία για επιτόπια έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, εξασφαλίζοντας άδεια από την Ιερά Μητρόπολη Μόρφου, την Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου, καθώς επίσης και από το Τμήμα Αρχαιοτήτων έγινε μετάβαση στους εν λόγω ναούς και λήφθηκαν φωτογραφίες σε διάφορες φάσεις της μέρας.[14]

Ο ναός της Παναγίας Φορβιώτισσας βρίσκεται κοντά στο χωριό Νικητάρι και αποτελεί το μοναδικό κατάλοιπο της μονής Φορβίων (εικ. 1, 2). Ιδρύθηκε το 1099 με χορηγία του μάγιστρου Νικηφόρου Ισχύριου στον τύπο του μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναού, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 12^{ου} αι. προστέθηκε ο νάρθηκας.[15] Ο ναός είναι προσανατολισμένος προς γωνία αζιμουθίου 90.48 μοιρών.[16] Η έρευνα έλαβε χώρα τη 10^{η} του μηνός Νοεμβρίου και άρχισε από το χώρο του ιερού βήματος την τρίτη βυζαντινή ώρα, δηλαδή κατά το μέσον του πρωινού, διάρκεια κατά την οποία τελείται η Λειτουργία.[17] Παρατηρήθηκε ότι μια καθαρά διακρινόμενη δέσμη φωτός προερχόμενη από το τρίλοβο παράθυρο της κόγχης του ιερού βήματος φάνηκε να τυλίγει την αγία τράπεζα, φωτίζοντας τα θεία δώρα, την ώρα που αυτά προσφέρονται στο Θεό (εικ. 3). Ταυτόχρονα, το λαμπρό φως περιέλουζε τις απεικονίσεις στο χώρο του ιερού βήματος, όπως την απεικόνιση της Θεοτόκου στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (εικ. 4), την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων και των συλλειτουργούντων αγίων στον ημικύλινδρο της αψίδας, κάνοντάς τους με αυτό

[11] Ο.π.π., 180.
[12] Illiades 2006.
[13] Liritzis and Vassiliou 2006.
[14] Για τη συγγραφή του εν λόγω άρθρου ευχαριστώ θερμά τον πανιερότατο Μητροπολίτη Μόρφου – κ. Νεόφυτο, και το θεοφιλέστατο επίσκοπο Χύτρων – κ. Λεόντιο, καθώς επίσης τη διευθύντρια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου για την παραχώρηση άδειας φωτογράφισης και μελέτης των εν λόγω ναών.
[15] Stylianou 1997; Papageorgiou 2013.
[16] Συντεταγμένες στο σύστημα UTM: E497583.30, N3878181.04, υψόμετρο 427 μ., αζιμούθιο 90.48 μοίρες.
[17] Ποταμιανός 2000, 141-143. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους η βυζαντινή μέρα (luminus) υποδιαιρείτο σε 12 ίσα μέρη και η ίδια υποδιαίρεση εφαρμοζόταν και τη νύκτα. Έτσι υπήρχαν 12 ώρες μέρα και 12 ώρες νύκτας, που αποτελούσαν το *νυχθημερόν*. Όσον αφορά ωστόσο τη ρύθμιση των δημόσιων εορτών προσέλαβαν το όνομα της ώρας κατά την οποία λάμβανε χώρα. Αρχικά υπήρχαν η τρίτη, η έκτη, η ενάτη και η δωδεκάτη, αλλά από τον 6^{ο} αι. και έπειτα προστέθηκε ακόμη μια ώρα στην έναρξη και στο τέλος κάθε μέρας. Έτσι η αντιστοιχία με την ηλιακή ημέρα ήταν: πρώτη ώρα κατά την ανατολή, τρίτη ώρα κατά το μέσον του πρωινού, έκτη ώρα κατά το μεσημέρι, ενάτη ώρα κατά το μέσο του απογεύματος, εσπερινός μία ώρα πριν από τη δύση και απόδειπνο κατά τη δύση.

τον τρόπο μέτοχους του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Όταν πάλι το απόγευμα, κατά τη διάρκεια της ενάτης βυζαντινής ώρας, δηλαδή κατά το μέσον του απογεύματος, φωτογραφήθηκε ξανά ο χώρος του ιερού βήματος, παρατηρήθηκε ότι αυτός ήταν σκοτεινός (εικ. 5, 6).

Εκείνο, ωστόσο, που δημιουργεί ιδιαίτερη εντύπωση στο συγκεκριμένο ναό, είναι η λειτουργία του φωτός σε σχέση με την απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, στο τύμπανο στην ανατολική πλευρά του ημικύλινδρου της βόρειας αψίδας του νάρθηκα. Πιο συγκεκριμένα, στις φωτογραφίες που λήφθηκαν κατά τη βυζαντινή τρίτη και την έκτη ώρα δεν παρατηρήθηκε κάτι αξιοπερίεργο, καθώς όλες σχεδόν οι παραστάσεις στο χώρο του νάρθηκα φωτίζονταν με τον ίδιο περίπου τρόπο (εικ. 7). Όταν ο χώρος φωτογραφήθηκε και πάλι κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, παρατηρήθηκε ότι η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ και του δεόμενου μοναχού Λεοντίου ξεχώριζαν από τις υπόλοιπες. Φωτεινή ακτινοβολία προερχόμενη από το μοναδικό παράθυρο του νάρθηκα έπεφτε επάνω στις συγκεκριμένες παραστάσεις (εικ. 8, 9). Παρόλο που οι παραστάσεις αυτές είναι μεταγενέστερες της οικοδόμησης του νάρθηκα, και χρονολογούνται στον 14ο αι., φαίνεται ότι ο βυζαντινός ζωγράφος τις επέλεξε, λαμβάνοντας υπόψη του το φυσικό φωτισμό του χώρου. Στο απόκρυφο κείμενο της Αποκάλυψης της Θεοτόκου ο αρχάγγελος Μιχαήλ παρουσιάζεται να την οδηγεί στο υπερφυσικό της ταξίδι, αλλά παράλληλα παρουσιάζεται και ως ψυχοπομπός αφού αυτός μεταφέρει τις ψυχές των νεκρών,[18] ενώ στην Αποκάλυψη του Ιωάννη εμφανίζεται ως πολέμιος του διαβόλου.[19] Εκείνο που θα μπορούσε να υποστηριχθεί για το συγκεκριμένο παράδειγμα, είναι ότι εισερχόμενοι οι μοναχοί στο ναό κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, για να παρακολουθήσουν τη λειτουργία του εσπερινού, έρχονταν αμέσως σε επαφή με την απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Αν ωστόσο, η συγκεκριμένη απεικόνιση εξεταστεί και σε συνάρτηση με τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, που απεικονίζεται τμηματικά και στο τεταρτοσφαίριο της βόρειας αψίδας του νάρθηκα, γίνεται αντιληπτό ότι ο αρχάγγελος Μιχαήλ, ψυχοπομπός κατά την εκκλησιαστική παράδοση, λειτουργεί ως διαμεσολαβητής μεταξύ Θεού και ανθρώπων κατά τη διάρκεια της Μέλλουσας Κρίσης. Τη βοήθεια του αρχαγγέλου φαίνεται να επιζητά για αυτό το σκοπό και ο Λεόντιος μοναχός, που σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πορτραίτα δωρητών που δέονται προς τη Θεοτόκο Ελεούσα, αυτός στρέφεται προς το Μιχαήλ σκεπτόμενος πιθανόν και την ιδιότητά του ως ψυχοπομπού.[20]

Επόμενο προς μελέτη μνημείο αποτέλεσε η Εγκλείστρα του Οσίου Νεοφύτου, η οποία βρίσκεται στο χωριό Τάλα, της επαρχίας Πάφου (εικ. 10, 11). Σ' αυτήν εγκαταστάθηκε ο Άγιος Νεόφυτος πιθανότατα περί το 1159. Η Εγκλείστρα είναι προσανατολισμένη σε γωνία αζιμουθίου 114.20 μοιρών.[21] Χωρίζεται σε τέσσερα επιμέρους τμήματα, το νάρθηκα, τον κυρίως ναό που είναι αφιερωμένος στον Τίμιο Σταυρό, το ιερό βήμα και το κελί του αγίου. Η Εγκλείστρα είναι διακοσμημένη με

[18] Baun 2007, 205-206, 391-400.
[19] *Αποκάλυψις* 12:7-9; Hannay 1998.
[20] Weissbrod 2003.
[21] Συντεταγμένες στο σύστημα UTM: E449393.30, N3856160.56, υψόμετρο 427μ., αζιμούθιο 114,20 μοίρες.

τοιχογραφίες που χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους μεταξύ του 1183 και 1503.[22]

Η έρευνα στο συγκεκριμένο ναό, πραγματοποιήθηκε τη 14η του μηνός Νοεμβρίου. Αρχίζοντας την έρευνά κατά την τρίτη βυζαντινή ώρα, παρατηρήθηκε ότι κάποιες απεικονίσεις φωτίζονταν περισσότερο από κάποιες άλλες. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι η απεικόνιση του Ελκόμενου Χριστού (εικ. 12), στην άνω ζώνη του βορειανατολικού μέρους του κυρίως ναού, καθώς επίσης η απεικόνιση του οσίου Νεοφύτου πλαισιωμένου από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ (εικ. 13), στην επικλινή οροφή, απέναντι από τον ανατολικό τοίχο του ιερού βήματος, αλλά και η παράσταση της Αναλήψεως (εικ. 14) άνωθεν της αγίας τράπεζας ήταν φωτεινότερες.[23] Με έκπληξη έγινε αντιληπτό ότι, καθώς οι ώρες περνούσαν εξακολουθούσαν να φωτίζονται οι απεικονίσεις αυτές. Εκείνο ωστόσο, που δημιουργεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι η λειτουργία του φωτός σε σχέση με την απεικόνιση των αγίων μοναχών στο δυτικό τοίχο του ιερού βήματος. Πιο συγκεκριμένα, στις φωτογραφίες που λήφθηκαν κατά τη βυζαντινή τρίτη και την έκτη ώρα, δηλαδή κατά το μέσον του πρωινού, αλλά και κατά τη διάρκεια του μεσημεριού, δεν παρατηρήθηκε κάτι αξιοπερίεργο, καθώς όλες οι μορφές των αγίων μοναχών φωτίζονταν με τον ίδιο περίπου τρόπο (εικ. 15). Όταν, ωστόσο, ο χώρος φωτογραφήθηκε και πάλι κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, ήταν πλέον ξεκάθαρο, ότι η απεικόνιση του αγίου Γερασίμου ήταν ευδιάκριτα πιο φωτεινή (εικ. 16).

Γιατί φωτίζονται περισσότερο οι απεικονίσεις αυτές; Η απεικόνιση του αγίου Νεοφύτου με τους αρχαγγέλους, θα μπορούσε να συσχετιστεί με την παράσταση της Αναλήψεως που απεικονίζεται ακριβώς απέναντι. Παρόλο που για την πρώτη απεικόνιση, έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες,[24] στα πλαίσια της παρούσας μελέτης υποστηρίζεται ότι η επιλογή αυτή αποτελεί μια δέηση του αγίου για σωτηρία. Όσον αφορά πάλι τις απεικονίσεις των αγίων ασκητών, ίσως ο άγιος Νεόφυτος τις επέλεξε, καθώς αποτελούν πρότυπο της μοναχικής ζωής. Οι επιγραφές, που αναγράφονται στα ειλητάρια που οι άγιοι κρατούν, προτρέπουν τους μοναχούς να είναι ταπεινοί, υπάκουοι, ευσεβείς και να μετανοούν. Για το γεγονός ωστόσο, ότι κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, έχει επιλεχθεί να φωτίζεται μόνο η μορφή του αγίου Γερασίμου, μπορούν να γίνουν δυο υποθέσεις. Από τη μια, ο άγιος Γεράσιμος αποτελεί το σημαντικότερο εκπρόσωπο του παλαιστινιακού μοναχισμού. Όταν, περί το 1158, ο όσιος Νεόφυτος επισκέφτηκε τους Αγίους Τόπους, είναι πιθανόν να φιλοξενήθηκε στο μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου, και να επηρεάστηκε από το έργο του. Από την άλλη, αν ληφθεί υπόψη και το κείμενο που αναγράφεται στο ειλητάριο, που κρατάει ο άγιος Γεράσιμος και το οποίο αναφέρεται στη μετάνοια,[25] δεν αποκλείεται κατά τη διάρκεια του εσπερινού να φωτίζεται η μορφή του, ώστε με αυτό τον τρόπο να ενισχύεται και η προσπάθεια του αγίου Νεοφύτου για μετάνοια και συγχώρεση.

---

[22] Mango and Hawkins 1960, 119-206; Stylianou 1997, 353-355; Παπαγεωργίου 2004, 13-16.
[23] Τριανταφυλλόπουλος 2010.
[24] Χοτζάκογλου 2010; Galatariotou 1991.
[25] Χαρακτηριστικά αναγράφεται: «*Ἔργον τῆς μετανοῖας τὸ καθ' αἱρει τους λογισμούς καθαιροῦντες και διάγειν*».

Η εν λόγω έρευνα ολοκληρώνεται με τη μελέτη του ναού της Παναγίας Αρακιώτισσας, ο οποίος βρίσκεται κοντά στο χωριό Λαγουδερά (εικ. 17, 18).[26] Πρόκειται για το καθολικό ομώνυμης μονής που οικοδομήθηκε περί το 1192. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Πιθανότατα στα μέσα του 14ου αιώνα, ο ναός καλύφθηκε με ξύλινη αμφικλινή στέγη.[27] Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος. Σύμφωνα με επιγραφή που βρίσκεται πάνω από τη βόρεια είσοδό του, διακοσμήθηκε με δαπάνη του Λέοντος Αυθέντη το Δεκέμβριο του 1192.

Εξαιτίας των μεταγενέστερων επεμβάσεων του 14ου αιώνα, ο φυσικός φωτισμός του ναού είναι σχετικά λιγοστός. Τα ανοίγματα στο χώρο του ιερού βήματος είναι προσανατολισμένα σε γωνία αζιμουθίου 76.71 μοιρών[28] για να δέχονται το μέγιστο φως κατά την τρίτη βυζαντινή ώρα και τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας (εικ. 19). Ας μη ξεχνάμε άλλωστε, ότι το πρώτο πράγμα που αντίκριζαν οι πιστοί εισερχόμενοι από το χώρο του νάρθηκα είναι η κόγχη του ιερού βήματος που διαγραφόταν διαμέσου της ωραίας πύλης. Βλέποντας αυτό το λαμπρό φως οι πιστοί και ειδικότερα, οι κατηχούμενοι, ένιωθαν πιθανόν να προσελκύονται από αυτό, από το σημείο δηλαδή που έπρεπε να φτάσουν ως τελικό στόχο.[29] Αξιοσημείωτο ωστόσο, στον εν λόγω ναό είναι το γεγονός ότι κατά το μέσον του πρωινού του εορτασμού της Θεοτόκου, την 21η Νοεμβρίου, κατά τον 12ο αι. ο ήλιος φαίνεται να εισερχόταν με γωνία αζιμουθίου 87 μοιρών και ευθυγραμμιζόταν με την αγία τράπεζα, μέσω του δεξιού προς το νότο παραθύρου την ώρα που ετελείτο η Θεία Ευχαριστία, για να εξαφανιστεί μισή ώρα αργότερα σε γωνιά αζιμουθίου 95 μοιρών.

Όσον αφορά στα παράθυρα του δωδεκάπλευρου τυμπάνου του τρούλου, οι ποδιές ήταν αρχικά τοποθετημένες στο εσωτερικό πριν από το υαλοστάσιο, όπως ακριβώς συμβαίνει και στον τρούλο της Αγίας Θέκλας Κωνσταντινουπόλεως.[30] Στην περίπτωση των προς τα έξω κεκλιμένων ποδιών που τοποθετούνται πριν από το υαλοστάσιο, το φως αντανακλάται προς τα πάνω, δηλαδή προς τον τρούλο. Έτσι, η ποδιά χρησιμεύει στην προκειμένη περίπτωση ως αντανακλαστική επιφάνεια,[31] η οποία προμηθεύει διάχυτο φως στην εικονογραφική παράσταση του τρούλου και στην προκειμένη περίπτωση στην απεικόνιση του Παντοκράτορα (εικ. 20).[32] Φυσικά, όπως έχει

[26] Η έρευνα στον εν λόγω ναό έγινε την 21η μηνός Νοεμβρίου.

[27] Stylianou 1997, 157-158.

[28] Συντεταγμένες στο σύστημα UTM: E500661.47, N3869221.20, υψόμετρο 1032 μ., αζιμούθιο 76.71 μοίρες.

[29] Μιχελής 1990; Καλλιγάς 1946, 24-27. Σύμφωνα με τον Καλλιγά, όταν η ωραία πύλη ανοίξει οι πιστοί είχαν την επιλογή για το εάν θα προχωρούσαν προς τον κυρίως ναό και ανέρχονταν συμβολικά προς τον παράδεισο, προς τους ουρανούς και το φως.

[30] Procopius 1986. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«καὶ τό τε Θέκλης μάρτυρος ἱερόν, ὃ παρὰ τὸν τῆς πόλεως λιμένα ἐστὶν ὅνπερ ἐπώνυμον Ἰουλιανοῦ ξυμβαίνει εἶναι[...]»;* Downey 1960, 94; Van Millingen 1912, 206; Schneider 1930, 443-44; Πασαδαίος 1969, 80-124.

[31] Ποταμιανός 2000, 369; Fisher 1995, 23; Wesley 1964, 37-51. Αζιμούθιο είναι μια από τις οριζόντιες συντεταγμένες καθώς αποτελεί μια γωνία του τριγώνου θέσεως. Συνήθως μετριέται από τον Βορρά. Τα κυριότερα αζιμούθια είναι α) Πρωτεύοντα: Βορράς 360 ή 0, Ανατολή 90, Νότος 180 και Δύση 270. Δευτερεύοντα: Βορειοανατολικά 45, Νοτιοανατολικά 135 και τέλος Νοτιοδυτικά 225; Kourkoutidou – Nicolaidou E. 2002, 119-127.

[32] Ποταμιανός 2000, 293-294; Παπαμαστοράκης 2001, 61-79; Mathews 1986, 191-214.

προαναφερθεί κατά τον 14ο αι. προστέθηκε στο αρχικό κτίσμα η ξύλινη στέγη. Η μεταγενέστερη αυτή παρέμβαση είχε ως αποτέλεσμα να καλυφθούν εν μέρει τα έξι από τα δώδεκα παράθυρα στο τύμπανο του τρούλου. Μια τέτοια ενέργεια, ωστόσο, είχε ως συνέπεια τη δραστική αλλαγή της αρχικής χρήσης του φυσικού φωτισμού στο ναό. Επομένως, παρόλο που σήμερα φαίνεται να φωτίζονται περισσότερο οι παραστάσεις των Εισοδίων και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στο τύμπανο του βόρειου και του νότιου κεντρικού αψιδώματος του κυρίως ναού αντίστοιχα, δεν είναι ξεκάθαρο ποιες παραστάσεις φωτίζονταν αρχικά. Φυσικά κάτι τέτοιο θεωρείται ιδιαίτερα ενδιαφέρον αν λάβει κανείς υπόψη, ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στη Θεοτόκο.

Από τα πιο πάνω παραδείγματα μπορεί να υποστηριχθεί ότι στις υπό μελέτη εκκλησίες προκύπτουν τρία διαφορετικά φαινόμενα που αφορούν στο γενικό σχέδιο φωτισμού των εκκλησιών. Το πρώτο φαινόμενο, που παρατηρήθηκε αφορά στις ακτίνες του φωτός που πέφτουν πάνω στην αγία τράπεζα κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, φωτίζοντας τα προσφερόμενα δώρα τη στιγμή που αυτά αφιερώνονται στο Θεό. Η πιο σημαντική ώρα της μέρας για την εμφάνιση του φαινομένου αυτού ήταν η τρίτη βυζαντινή ώρα, ενώ η ημερομηνία φαίνεται να διέφερε για κάθε εκκλησία.[33] Τα ανατολικά ανοίγματα στο χώρο του ιερού βήματος είναι προσανατολισμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε οι ακτίνες του φυσικού φωτός να φωτίζουν την αγία τράπεζα κατά τη διάρκεια της ετοιμασίας της Θείας Ευχαριστίας.[34] Κάποιοι ναοί μάλιστα, όπως για παράδειγμα η Αρακιώτισσα, ήταν προσανατολισμένοι με τέτοιο τρόπο, ώστε να φωτίζονται περισσότερο αυτές τις ειδικές ημέρες του εορτασμού.

Το δεύτερο φαινόμενο, που παρατηρήθηκε αφορά στις ακτίνες φωτός που προέρχονται από τα παράθυρα στο τύμπανο του τρούλου και που ανάλογα συμβάλλουν, είτε στον τονισμό της σύνθεσης που βρίσκεται στο κέντρο του, κάνοντας την να ακτινοβολεί, είτε επηρεάζουν άμεσα την εικονογράφηση του ναού, με τις σημαντικότερες εικονογραφικές παραστάσεις να τοποθετούνται σε σημεία, ούτως ώστε να φωτίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της μέρας.

Το τρίτο και τελευταίο φαινόμενο, σχετίζεται με την απεικόνιση του επώνυμου άγιου ή του κτήτορα του ναού, καθώς επίσης και την ενίσχυση της ιδέας που επεδίωκε να μεταδώσει η εκάστοτε Θεία Λειτουργία, όπως συμβαίνει στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας και στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου.

---

[33] Downey 1960, 114,127.

[34] *Πράξεις Αποστόλων* 2: 1-15, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: *«Καὶ ἐντῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό..Καὶ ἐγένετο ἄφνω ἐκτοῦ οὐρανοῦ ἦχος ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, καὶ ἐπλήρωσεν ὅλον τὸν οἶκονοῦ ἦσαν καθήμενοι καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς διαμεριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρός, ἐκάθισέ τε ἐφ' ἕνα ἕκαστον αὐτῶν, καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες Πνεύματος Ἁγίου, καὶ ἤρξαντο λαλεῖνέτέραις γλώσσαις καθὼς τὸ Πνεῦμα ἐδίδου αὐτοῖς ἀποφθέγγεσθαι. Ἦσαν δὲ ἐν Ἱερουσαλὴμ κατοικοῦντες Ἰουδαῖοι, ἄνδρες εὐλαβεῖς ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν· γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης συνῆλθετὸ πλῆθος καὶ συνεχύθη, ὅτι ἤκουονεῖς ἕκαστος τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ λαλούντων αὐτῶν».* Σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη το Άγιο Πνεύμα κατέβηκε την τρίτη ώρα της Πεντηκοστής με τη μορφή φωτός, για να φωτίσει τους Αποστόλους ώστε να μπορέσουν να διδάξουν το Λόγο του Θεού. Αντίστοιχα την τρίτη ώρα, κατά τη διάρκεια της Θείας Ευχαριστίας το Άγιο Πνεύμα *καταπέμπεται*, ώστε να μετατρέψει τον άρτο και τον οίνο σε σώμα και αίμα Χριστού (*ευχή επικλήσεως*).

Από τις διερευνήσεις των τριών αυτών εκκλησιών προκύπτει το συμπέρασμα, ότι σε γενικές γραμμές τα κτήρια των ναών σχεδιάζονταν με σκοπό να ενδυναμώσουν την απήχηση των θρησκευτικών διδασκαλιών, με το φως να έχει πρωτεύοντα ρόλο την προσπάθεια αυτή. Στόχος των βυζαντινών αρχιτεκτόνων δεν ήταν η οπτική απάτη των πιστών. Αντίθετα, οι μέθοδοι φωτισμού ήταν επιλεγμένες προσεκτικά, στοχεύοντας στην προσωπική ανάταση και ανύψωση των πιστών πέραν από τον κόσμο της καθημερινότητας. Για το λόγο αυτό, η επιλογή των αρχιτεκτονικών μορφών των κτηρίων και η ρύθμιση των ανοιγμάτων επηρεάστηκαν άμεσα από την ανάγκη καθοδήγησης του φωτός στο εσωτερικό των εκκλησιών.[35] Κατά συνέπεια, η τοποθέτηση των ναών ήταν άμεσα συνδεδεμένη όχι προς τον ανατολικό προσανατολισμό του ιερού, αλλά προς την εισαγωγή των ηλιακών ακτινών στο χώρο της αγίας τράπεζας κατά τις ημέρες σημαντικών εορτών. Ο προσανατολισμός κάθε εκκλησίας δεν ακολουθούσε τυφλά τις σχετικές διατάξεις, αλλά παρουσίαζε παραλλαγές. Οι μεγάλοι καθεδρικοί ναοί προσανατολίζονταν προς την τρίτη βυζαντινή ώρα, ενώ ο προσανατολισμός των μικρότερων εκκλησιών σχετιζόταν με την ημέρα εορτασμού του επώνυμου άγιου, με αποτέλεσμα το φως που προερχόταν από τα ανοίγματα να τους αναγνωρίζει ευδιάκριτα. Φυσικά για να επιτευχθεί αυτό υπήρχε η πλήρης συνεννόηση και συνεργασία αρχιτέκτονα και ζωγράφου, καταδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό ότι ο χώρος, ο χρόνος και το φως συνιστούν τα ισχυρότερα μέσα της αρχιτεκτονικής έκφρασης!

Βιβλιογραφία

Αγία Γραφή, (1997). Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα.

Antonakaki, Th. (2007). “Lighting and spatial structure in religious architecture. A comparative study of a Byzantine church and an early Ottoman mosque in the city of Thessaloniki”, *6th International Space Syntax Symposium,* İstanbul.

Baun, J. (2007). *Tales from another Byzantium: Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Apocrypha,* Cambridge.

Cameron, A. (1985). *Procopius and the sixth century*, London.

Cunningham, M. (1986). “Preaching and the Community”, στο Morris R. (ed.), *Church and people in Byzantium,* Manchester.

Downey, G. (1960). *Constantinople in the Age of Justinian,* University of Oklahoma Press, Norman.

Fisher, D. (1995). *Latitude Hooks and Azimuth Rings: How to Build and Use 18 Traditional Navigational Tools, McGraw Hill Professional,* London.

Hannay, D. (1998). *Michael and Christ: Michael tradition and angel Christology in early Christianity,* Birmingham.

Illiades, Y.G. (2006). “The orientation of Byzantine Churches in eastern Macedonia and Thrace”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry,* special issue, Vol 6.

[35] Megaw 1931-1932, 120-121; Orlandos 1937, 67-68; Ousterhout 1999, 151-156. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο στα βυζαντινά κτήρια υπήρχαν δυο διαφορετικοί τύποι παραθύρων. Από τη μια επρόκειτο για τις *παρακυπτικές θυρίδες*, δηλαδή ανοίγματα τα οποία βρίσκονταν σε χαμηλό ύψος, από την άλλη οι *φωτιστικές θυρίδες* ήταν ανοίγματα που τοποθετούνταν υψηλότερα και χρησίμευαν ως φωταγωγοί.

Καλλιγάς, Μ. (1946). *Η Αισθητική του Χώρου της Ελληνικής Εκκλησίας στο Μεσαίωνα,* Αθήνα.

Kourkoutidou – Nicolaidou, E. (2002). «Υαλοπίνακες και υαλοστάσια στο Βυζάντιο», στο Andonaras A. and Kordas G. (ed.), *History and Technology of Ancient Glass, International Seminar*, Athens.

Mathews, T. (1986). "The transformation symbolism in Byzantine architecture and the meaning of the Pantokrator in the dome", στο Morris R. (ed.) (1986), *Church and people in Byzantium*, Manchester.

Liritzis, I. and Vassiliou, H. (2006). "Further solar alignments of Greek Byzantine churches", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, special issue, Vol. 6, No. 3, 7-12.

Liritzis, I. and Vasiliou, H. (2006). "Does sunrise day correlate with Easter orientation of byzantine churches on significant solar dates and Saints days?"στο *Byzantinische Zeitschrift* 99, 2.

Mango, C. and Hawkins, E. (1960). "The hermitage of St. Neophytos and its wall painting", *DOP*, vol 20, Washington.

Megaw, A.H.S. (1931-1932). "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches", *BSA*32.

Migne, J.P. (1988). *Patrologia Graeca* 36, Paris.

Μιχελής, Π. (1990). *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα.

Παπαγεωργίου, Α. (2004). *Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου, Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία.

Nicolaidés, A. Carr, W.A. (2012). *Asinou Across Time. Studies in the architecture and murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*, Dumbarton Oaks Studies 43, Washington.

Orlandos, A. (1937). «Τα Παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 3, Αθήνα.

Ousterhout, R. (1999). *Master Builders of Byzantium*, Princeton.

Papageorgiou, A. (2013). "The architecture of the church of the Panagia Phorbiotissa", στο Weyl Carr A. & Weissbrod U. (2003), "Hierliegt der KnechtGottes…", *Gräber in byzantinischen Kirchen und ihrDekor*, Wiesbaden.

Πασαδαίος, Α. (1969). «Το φέρων επωνυμίαν Toklou lbrahem Dede Mescidi βυζαντινόν κτήριον», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα.

Plotinus (1969). *The Enneads*, London.

Ποταμιάνος, Ι. (2000). *Το φως στη βυζαντινή εκκλησία*, Θεσσαλονίκη.

Procopius (1986). *Of the Building of Justinian (c. 560 A.D.)*, (μτφ. Stewart A.), London.

Stylianou, A.J. (1997). *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia.

Van Millingen, A. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, London.

Schneider, A.M. (1930). "Die byzantinischen Fresken der Toklu Dede Mescidi," *Archäologischer Anzeiger*.

Τριανταφυλλίδης, Δ.Ι. (1964). *Στοιχεία φυσικού φωτισμού των βυζαντινών εκκλησιών*, Αθήνα.

Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (2010). «Άγιοι Τόποι και Εγκλείστρα. Δοκίμιο επανερμηνείας του εικονογραφικού προγράμματος του ασκητηρίου του», στο Αρχιμανδρίτης Αλέξιος

Εγκλειστριώτης (επιμ.), *Πρακτικά 'Α Διεθνούς Συνεδρίου, Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος. Ιστορία – Θεολογία – Πολιτισμός, 22-26 Απριλίου 2009,* Εκδόσεις Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Νεοφύτου, Πάφος.
Wesley, W. (1964). *Introduction to Mine Surveying,* California.
Χοτζάκογλου, Χ. (2010). «Σχόλια στην οικοδόμηση και στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Συγκροτήματος της Εγλείστρας του Οσίου Νεοφύτου, στην Τάλα της Πάφου», στο Αρχιμανδρίτης Αλέξιος Εγκλειστριώτης (επιμ.), *Πρακτικά 'Α Διεθνούς Συνεδρίου, Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος. Ιστορία – Θεολογία – Πολιτισμός, 22-26 Απριλίου 2009,* Εκδόσεις Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Νεοφύτου, Πάφος.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), γενική άποψη, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 2: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), κάτοψη, Weyl & Nicolaidés 2013, 40.
Εικ. 3: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), ημικύλινδρος αψίδας του Ιερού Βήματος, η απεικόνιση των συλλειτουργούντων αγίων κατά την τρίτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 4: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού βήματος, η απεικόνισης της Θεοτόκου κατά την τρίτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 5: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), ο χώρος του ιερού βήματος κατά την τρίτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 6: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού βήματος η απεικόνισης της Θεοτόκου κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 7: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), γενική άποψη της βόρειας όψης του νάρθηκα κατά την τρίτη και έκτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 8: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), τύμπανο της ανατολικής πλευράς του ημικύλινδρου της βόρειας αψίδας του νάρθηκα, η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 9: Ναός Παναγίας Φορβιώτισσας (1099), τύμπανο της ανατολικής πλευράς του ημικύλινδρου της βόρειας αψίδας του νάρθηκα, η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, λεπτομέρεια, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 10: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), γενική άποψη, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 11: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), κάτοψη, Mango & Hawkins 1966, 153-155.
Εικ. 12: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), άνω ζώνη βορείως του ανατολικού τοίχου του κυρίως ναού, η απεικόνιση του Ελκόμενου Χριστού, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 13: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), κατακόρυφη πλευρά του βράχου, απέναντι από τον ανατολικό τοίχο του ιερού βήματος, απεικόνιση του οσίου Νεοφύτου μεταξύ των αρχαγγέλων, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 14: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), ιερό βήμα, απεικόνιση της Αναλήψεως άνωθεν της αγίας τράπεζας, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 15: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), δυτικός τοίχος του ιερού βήματος, απεικόνιση των συλλειτουργούντων αγίων κατά την τρίτη και έκτη βυζαντινή ώρα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 16: Εγκλείστρα Αγίου Νεοφύτου (1159), δυτικός τοίχος του ιερού βήματος, απεικόνιση των συλλειτουργούντων αγίων κατά την ενάτη βυζαντινή ώρα, λεπτομέρεια ο άγιος Γεράσιμος, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 17: Ναός Παναγίας Αρακιώτισσας (1192), γενική άποψη, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 18: Ναός Παναγίας Αρακιώτισσας (1192), κάτοψη, Nicolaïdès 1996, 12.
Εικ. 19: Ναός Παναγίας Αρακιώτισσας (1192), τύμπανο του τρούλου, η απεικόνιση του Παντοκράτορα, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.
Εικ. 20: Ναός Παναγίας Αρακιώτισσας (1192), τύμπανο της βόρειας και νότιας αψίδας του κυρίως ναού, οι παραστάσεις των Εισοδίων και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Εικ. 1

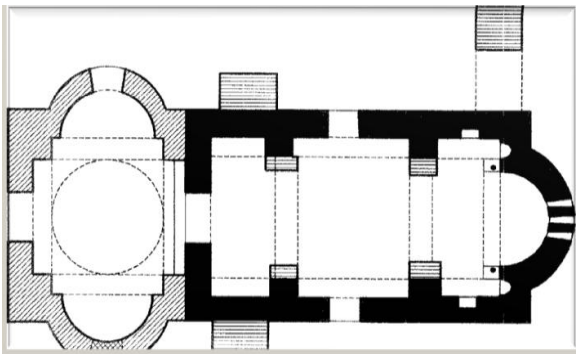

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

Εικ.5

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ.9

Εικ. 10

Εικ. 12

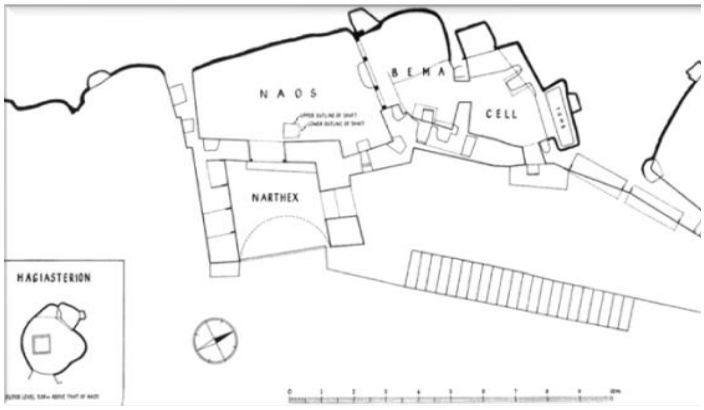

Εικ. 11

Εικ. 13

Εικ. 14

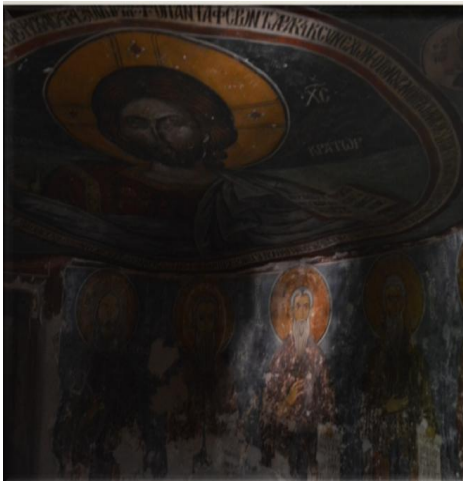

Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

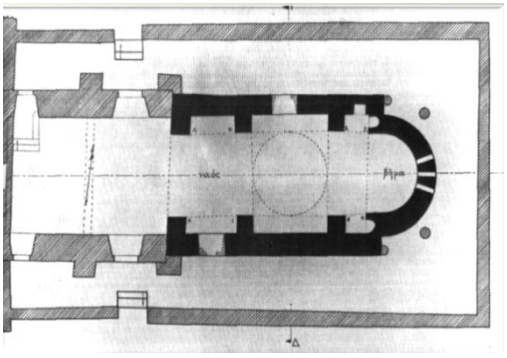

Εικ. 18

Εικ. 19

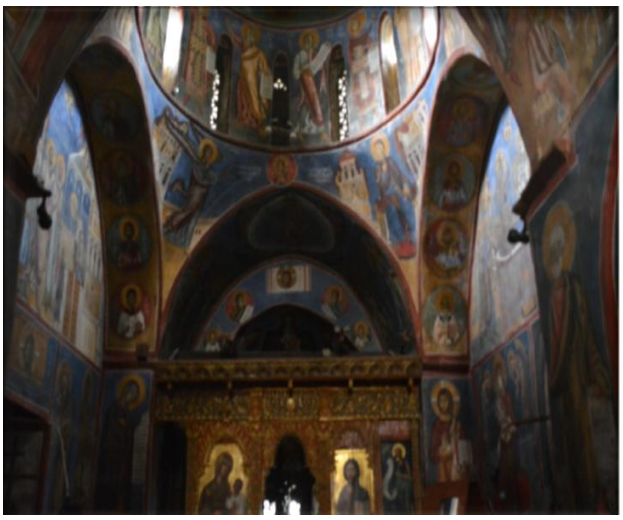

Εικ. 20

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΠΟΥ ΔΕΝ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

«Αμαζόνες και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής περιόδου»

Σπύρος Συρόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας με έμφαση στην Ιστοριογραφία και Αναπληρωτής Πρύτανη Διεθνών Συνεργασιών, Φοιτητικών Θεμάτων και Θεμάτων Αποφοίτων, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στο Δ' βιβλίο των *Ιστοριών* του Ηροδότου γίνεται συχνή αναφορά στις Αμαζόνες και την εισβολή τους στην Αττική. Οι Αμαζόνες κάνουν την εμφάνισή τους σε ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της κλασικής περιόδου, τον Παρθενώνα. Η παρούσα ομιλία επιχειρεί να διερευνήσει την εικόνα των Αμαζόνων στη μυθολογική παράδοση της Αθήνας, την ταύτιση των Αμαζόνων με τον εξ' ανατολάς κίνδυνο και την προβολή τους μέσα από το ιστοριογραφικό έργο του Ηροδότου αλλά και μέσα από τη σημειολογία του διακόσμου της Ακρόπολης των Αθηνών. Υποστηρίζεται ότι ο μύθος εξυπηρετεί μία πολύ συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία, υπέρ της ανωτερότητας της Αθήνας.

Επικοινωνία: siropoulos@rhodes.aegean.gr

«Προσέγγιση του Νεολιθικού Μετασχηματισμού ως απόρροια της κινητικότητας ανθρώπινων ομάδων στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο»

Μαρία Φωτίου

Φοιτήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ένα από τα πλέον σχολιασμένα και ποικιλοτρόπως ερμηνευμένα ζητήματα της αρχαιολογικής επιστήμης είναι η μετάβαση στη νεολιθική περίοδο και η έναρξη του τροφοπαραγωγικού σταδίου. Απασχολεί εντόνως ήδη από το 19^{ο} αιώνα και αποτελεί μία από τις πιο φλέγουσες εκκρεμείς διαφορές στην επιστημονική κοινότητα. Στην παρούσα εισήγηση θα ήθελα να προσεγγίσω τα ζητήματα αυτής της προβληματικής εντάσσοντάς τα στο πλαίσιο της συζήτησης του συνεδρίου. Κατά πόσο και πως, δηλαδή, επηρέασε τη διαδικασία του νεολιθικού μετασχηματισμού η ικανότητα ανθρώπινων ομάδων στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο να διασχίζουν μεγάλες αποστάσεις. Επίσης, αν και ποια δεδομένα «μιλάνε» για σχέσεις των ομάδων αυτών με άλλες στο χώρο της Μεσογείου.

Πέρα από μια παράθεση των μοντέλων «νεολιθικοποίησης», θα ξεκινήσω εστιάζοντας σε μια προσπάθεια για ερμηνεία του όρου «λαός» στην Προϊστορία. Είναι δυνατό να κάνουμε λόγο για ύπαρξη λαών στην Προϊστορία; Σε δεύτερη φάση, θα επιχειρηθεί μια συνοπτική παρουσίαση των χώρων στους οποίους δρούσαν τα σύνολα ατόμων που προαναφέρθηκαν, καθώς και των αρχαιολογικών μαρτυριών που άφησαν εκεί οι όσες δραστηριότητες αυτά ανέπτυξαν: α) Σπήλαιο Κύκλωπα, Γιούρα

Αλλονήσου, β) Μαρουλάς, Κύθνος, γ) μεσολιθικές θέσεις της Κύπρου και δ) Κρήτη. Στη συνέχεια θα πραγματοποιηθεί παραλληλισμός των θέσεων αυτών με άλλες στη Μικρά Ασία και τη Μέση Ανατολή. Ποιοι οι σύνδεσμοι μεταξύ τους και ποια κοινά χαρακτηριστικά εντοπίζονται εξετάζοντας τα αρχαιολογικά δεδομένα των περιοχών που κάθε φορά παραβάλλονται; Προχωρώντας, θα εξετασθούν οι πληροφορίες που δεικνύουν πως η κινητικότητα για την οποία γίνεται λόγος ήταν εφικτή. Υπήρχε η δυνατότητα για «ταξίδια» και μετακινήσεις. Είναι, ωστόσο, πειστική και επαρκής ως απόδειξη η συγκέντρωση οψιανού της Μήλου στο Φράγχθι; «Συμφωνούν» τα ρεύματα της επιφάνειας της θάλασσας με όσα πιστεύονται από τους αρχαιολόγους, που κάθε φορά καταπιάνονται με το παρόν ζήτημα, για τις πορείες που ακολουθούνταν από τους «ταξιδιώτες της προϊστορίας»; Είναι κατορθωτό να συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση των μετακινήσεων οι κλιματικές αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των περιόδων που εξετάζονται; Ποιες γνώσεις έχουμε για την ύπαρξη πλωτών μέσων και τι «λένε» τα εθνογραφικά παράλληλα και η πειραματική αρχαιολογία για την κατασκευή τους;

Ο νεολιθικός μετασχηματισμός δεν ήταν ένα σποράκι που «φύτρωσε εκεί που δεν το έσπειραν». Οι εξωγενείς επιρροές αναντίρρητα μεγαλειώδους σημασίας και το αυτόχθον «έδαφος» αντιστοίχως. Ούτε ένα ούτε δύο, αλλά διαδοχικά επεισόδια χρειάστηκε να συμβούν για να επέλθει η αρχή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στην Ελλάδα. Είτε ήταν όντως σχέσεις είτε απλά μετακινήσεις «από και προς» και μεταφορά αντικειμένων, χωρίς αυτές να διαδραματιστούν θα ήταν σίγουρα διαφορετική και δυσκολότερη η πορεία προς τη νεολιθική. Εξάλλου είναι ήδη πολύπλοκη η εξήγηση για την αυτόχθονη εξέλιξη και όχι «ικανοποιητική» για όλους αυτή της «ex oriente lux» θεωρία. Όλα αυτά, υπό το ταπεινό, ανασφαλές και επιφυλακτικό, καθ' όλα όμως ανήσυχο, πρίσμα μιας προπτυχιακής φοιτήτριας.

Επικοινωνία: maria.fotiou92@gmail.com

«Η ειδωλοπλαστική της Μεγάλης Θεάς
Οι συμβολισμοί της μέσα από την καθημερινή ζωή του Νεολιθικού ανθρώπου από την Ανατολία έως τη Βαλκανική Χερσόνησο»

Βασιλική Τουτσίδου
Φοιτήτρια, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Σύμφωνα με αρχαιολογικά, μυθολογικά και ανθρωπολογικά στοιχεία, η Μεγάλη Θεά ήταν πιθανώς η κύρια θεότητα και λατρευόταν κατά μήκος της Μεσογείου, στην Ευρώπη, την Εγγύς Ανατολή, ένα μεγάλο μέρος της Ρωσίας, τη Βόρεια Αφρική, την Ινδία και ακόμη και τμήματα της Κίνας κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική (30.000-10,000 ΠΚΕ) και τη Νεολιθική (περίπου 7.000 έως 2.500 1111). Η Μεγάλη Θεά σε ένα επίπεδο φαίνεται πως ήταν προσωποποίηση των αναπαραγωγικών διαδικασιών της φύσης -της γέννησης, του θανάτου, της γονιμότητας και της μητρότητας, όπως υποδηλώνουν πολλαπλά δείγματα ειδωλοπλαστικής. Καθώς η λατρεία της εγκαθιδρύθηκε σε εποχές για τις οποίες δεν διαθέτουμε γραπτά κείμενα, η μαρτυρία

της έκτασης της θρησκείας της είναι διαθέσιμη μόνον μέσω της εξέτασης των σχετικών τεχνέργων, και από τις σχετικές μυθολογίες των ανάλογων πολιτισμών. Η σύνθεση αυτών των στοιχείων υποδεικνύει ότι οι άνθρωποι σε εκείνες τις μακρινές εποχές λάτρευαν μία θηλυκή θεότητα που προσωποποιούσε τις δημιουργικές και προστατευτικές δυνάμεις. Αν και σε κάθε διακριτό πολιτισμό τούτη η θεότητα είχε διαφορετικό όνομα, φαίνεται πως ήταν η ίδια θεά προσαρμοσμένη σε διαφορετικές γεωγραφικές και πολιτισμικές ανάγκες.

Στοιχεία διαθέσιμα από τις ανασκαφικές έρευνες, ιδωμένα μέσα από το εννοιολογικό πλαίσιο της γνωστικής αρχαιολογίας, μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην ανασυγκρότηση της καθημερινότητας του νεολιθικού ανθρώπου και να μας δώσουν πιθανές ερμηνείες στις εκφάνσεις της μέσω της τέχνης ως δήλωση της ανθρώπινης αντίληψης ενός συστήματος εστιασμένου στη λατρεία της Μητέρας Θεάς καθώς και την προβολή της κοινωνικής σημασίας αυτής της έκφανσης. Επί του προκειμένου επιχειρείται μια σύνθεση των στοιχείων που παρουσιάζουν σημαντικοί πολιτισμοί από τη γεωγραφική περιοχή της Ανατολίας μέχρι και τη Βαλκανική, από τον σημαντικό πολιτισμό του Τσαταλχουγιούκ έως τον πολιτισμό Βελούσκα-Ποροντίν. Στην παρούσα παρουσίαση διερευνώνται πτυχές της συνέχειας και ασυνέχειας των εκφάνσεων αυτών στην ευρύτερη αυτή γεωγραφική περιοχή, στηριγμένες στις ομοιότητες των ευρημάτων.

Επικοινωνία: ms12140@aegean.gr

«Οι σχέσεις Κρήτης - Αίγυπτου κατά την Εποχή του Χαλκού»

Ελένη Αρβανίτη

Φοιτήτρια, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Την Εποχή του Χαλκού (3η και 2η χιλιετία π .Χ.) γύρω από τον Αιγαιακό χώρο υπήρχαν μεγάλα κράτη όπως η Αίγυπτος, αλλά και πολλά μικρότερα στην Μικρά Ασία (Ανατολία), στην Εγγύς Ανατολή (Συροπαλαιστίνη) και στην Ιταλική Χερσόνησο. Η θάλασσα όχι μόνο δεν απομονώνει τους λαούς γύρω της αλλά γίνεται δίαυλος που τους ενώνει. Την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ειδικά, στις περιοχές αυτές είχαν αναπτυχθεί έθνη-κράτη και γιγάντιες αυτοκρατορίες όπως εκείνη της Αιγύπτου με τους Υξώς στην Άνω Αίγυπτο και τους Αιγυπτίους στην Κάτω. Πολλά από αυτά δεν ήταν σταθερά και στατικά έθνη-κράτη αλλά οντότητες που αυξομειώνονταν επί πάνω από μία χιλιετία.

Το ότι υπήρχαν σχέσεις ανάμεσα στους λαούς γύρω από την Μεσόγειο φαίνεται από τις γραπτές πηγές καθώς και από τις ανταλλαγές αντικειμένων και τις τοιχογραφίες στις οποίες θα αναφερθούμε στην παρούσα εργασία.

Επικοινωνία: eleni-21-23@hotmail.com

«Η “Αιγαιακή” στήλη του Αμενχοτέπ Γ και οι επαφές του Νέου Βασιλείου με το χώρο του Αιγαίου: Νεότερες προσεγγίσεις και ερμηνείες»

Διονύσης Αντύπας

Φοιτητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο είναι μία περίοδος η οποία έχει αφήσει πολλές υλικές και λίγες γραπτές - αρχειακού χαρακτήρα - μαρτυρίες. Την εποχή αυτή φαίνεται πως οι Αιγαιακοί πολιτισμοί δεν ήταν αποκομμένοι από τους γείτονές τους και υπήρχαν σταθερές σχέσεις μεταξύ τους. Η αρχαιολογική έρευνα στην Αίγυπτο έχει αποκαλύψει πληθώρα Αιγαιακών καταλοίπων, τα οποία βοηθούν να ξεκαθαρίσουμε περισσότερο την εικόνα που έχουμε για την κατάσταση στο Αιγαίο της Υστερόχαλκης περιόδου.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ανακαλύφθηκαν πέντε βάσεις αγαλμάτων στον ταφικό ναό του Αμενχοτέπ Γ' (1391-1353 π.Χ.) στο Κομ-Ελ-Χετάν, στις οποίες αναγράφεται ένας κατάλογος με ονόματα περιοχών που ενδιέφεραν τους Αιγυπτίους. Σε μία βάση αναφέρονται ως επικεφαλίδες του καταλόγου οι χώρες kftiw (= Keftiu, πιθανώς η Κρήτη) και tny (=ti-n3-y-w/Tanajia: ίσως, η χώρα των Δαναών, η ηπειρωτική Ελλάδα) και, κάτω από τις επικεφαλίδες, τοπωνύμια τα οποία ταυτίζονται με γνωστά κέντρα της Υστερόχαλκης περιόδου.

Για την ερμηνεία της επιγραφής αυτής σε σχέση με το Αιγαίο υπάρχουν διάφορες θεωρίες. Πιθανότατα ο κατάλογος αναφέρεται σε μία διπλωματική αποστολή των Αιγυπτίων στο Αιγαίο με σκοπό να επιβεβαιώσει τις καλές σχέσεις με τους παλαιούς γνωστούς, τους Μινωίτες, και να δημιουργήσει καλές σχέσεις με την ανερχόμενη δύναμη, τους Μυκηναίους (Kitchen 1965, «Theban topographical lists, old and new», 1-9.). Λόγω όμως της εισαγωγικής επιγραφής: «...οι σπουδαίοι άνδρες όλων αυτών. των χωρών ήρθαν γονατιστοί για να δοθεί σ’ αυτούς η ανάσα της ζωής, με τον φόρο υποτελείας στην πλάτη τους» (Edel, Görg 2005, Die Ortsnamenlisten im nördlichen Säulenhof des Totentempels Amenophis’ III, 161-66.) θα μπορούσε να γίνεται αναφορά και σε αφίξεις ξένων διπλωματών στην Αίγυπτο μέσω αυτής της οδού που περιλάμβανε τις αναγραφόμενες περιοχές ή, απλώς, σε αφίξεις διπλωματών από αυτές τις περιοχές.

Στο κείμενο αυτό λοιπόν θα χρησιμοποιηθεί ο “Αιγαιακός” κατάλογος αλλά και άλλα αρχαιολογικά δεδομένα ώστε να γίνουν νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες για τις σχέσεις του Αιγαίου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των Αιγυπτίων.

Επικοινωνία: dantypas2@gmail.com

«Ένας αρχαίος Δήμος της Ρόδου έρχεται στο φως.
Η αρχαιολογική έρευνα του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του
Παν/μίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην Κυμισάλα»

Μανόλης Ι. Στεφανάκης
Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίπου 70 χιλιόμετρα νότια από την πόλη της Ρόδου, σε μια πυκνά δασωμένη και ημιορεινή περιοχή, κείτονται τα κατάλοιπα, του Δήμου των Κυμισαλέων. Ευρισκόμενος στη νότια εσχατιά της Καμιρίδος Χώρας, και υπαγόμενος διοικητικά στην άλλοτε κραταιή Κάμιρο, ο Δήμος των Κυμισαλέων φαίνεται πως κατοικείτο τουλάχιστον από τον 7^{ο} αι. π.Χ., μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.). Η έκταση που καταλαμβάνουν σήμερα οι αρχαιότητες ξεπερνά τα 13.000 στρέμματα.

Από το 2006 στην περιοχή διεξάγεται συστηματική αρχαιολογική έρευνα από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του γράφοντος και της Αρχαιολόγου Δρος Βασιλικής Πατσιαδά, με σκοπό τον καθαρισμό των εμφανών υπέργειων μνημείων, τον εντοπισμό περισσότερων μνημείων και αρχαιολογικών θέσεων, τη συστηματική ανασκαφή των σημαντικότερων από αυτά και, μεσοπρόθεσμα, την ανάδειξη του χώρου.

Ο τόπος βέβαια δεν παρουσιάζει μόνο τεράστιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Οι αρχαιολογικές θέσεις του Δήμου των Κυμισαλέων βρίσκονται στο κέντρο της περιοχής «Ακραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος», η οποία έχει ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό δίκτυο οικοτόπων «Natura 2000» (κωδικός GR 4210005), καθώς, πέραν της ιδιαίτερης γεωμορφολογίας, του φυσικού κάλλους και του πυκνού δάσους πεύκης και κυπαρίσσου, συγκεντρώνει μοναδικά οικοσυστήματα άγριας πανίδας και χλωρίδας.

Επικοινωνία: stefanakis@rhodes.aegean.gr

«Η επίδραση ανατολικών στοιχείων στην γλυπτική κατά
την αρχαϊκή περίοδο: Κούροι-Κόρες»

Ειρήνη Καζαμιάκη
Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Αρχαϊκή Εποχή είναι αυτή που, περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο της αρχαίας ελληνικής τέχνης, χαρακτηρίζεται από έντονες ανατολικές επιδράσεις. Έχουν προηγηθεί οι Σκοτεινοί Χρόνοι και η Γεωμετρική περίοδος, μετά από την οποία οι εμπορικές και πολιτισμικές σχέσεις με την Ανατολή εντάθηκαν. Οι επαφές αυτές δεν είχαν σταματήσει ποτέ εντελώς. Αντιγραφή τεχνικών επεξεργασίας μετάλλων, ιδιαίτερα του χρυσού και του σιδήρου, εισαγωγή πολύτιμων πρώτων υλών ή έτοιμων

αντικειμένων, δανεισμός εικονιστικών και διακοσμητικών θεμάτων, ακόμη και εγκατάσταση ανατολιτών τεχνιτών σε ελληνικές περιοχές, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Η σχέση με την τέχνη των ανατολικών βασιλείων θεωρήθηκε τόσο καθοριστική για τους ύστερους χρόνους του 8ου και ιδιαίτερα για τον 7ο αι., που ο τελευταίος έγινε γνωστός στην αρχαιολογία ως «ανατολίζουσα» περίοδος.

Τι εννοούμε όμως, σε αυτή την περίοδο, όταν λέμε «Ανατολή»; Εννοούμε τους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, και κατά τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ. βρίσκονταν σε άνθηση. Από αυτούς, οι Αιγύπτιοι, οι Φοίνικες, και οι κάτοικοι των νεοχεττιτικών βασιλείων της Βόρειας Συρίας είναι αυτοί που επηρέασαν περισσότερο τους Έλληνες στον τομέα της τέχνης, και ιδιαίτερα στην γλυπτική, που μας ενδιαφέρει σε αυτή την εργασία.

Στόχος μας λοιπόν είναι να εντοπίσουμε τα στοιχεία εκείνα που δανείστηκαν οι Έλληνες από τους λαούς της Ανατολής και τα χρησιμοποίησαν στη δική τους γλυπτική, κατά την αρχαϊκή περίοδο· συγκεκριμένα, στους Κούρους και τις Κόρες που είναι οι κυρίαρχοι τύποι αγαλμάτων αυτής της περιόδου. Επιπλέον, μέσα από αυτή τη διερεύνηση, στοχεύουμε να δείξουμε πως οι Έλληνες αντέγραψαν μεν τεχνικές, θέματα και μοτίβα αλλά τα αφομοίωσαν σε τέτοιο βαθμό ώστε πολλές φορές το ανατολικό τους πρότυπο δεν είναι ανιχνεύσιμο. Οι Έλληνες δανείζονταν μόνο τα στοιχεία εκείνα που εξυπηρετούσαν τις δικές τους ανάγκες και ό,τι προωθούσε την εξέλιξη προς την κατεύθυνση που ήδη είχαν επιλέξει. Όπως ακριβώς συνέβη και με το φοινικικό αλφάβητο, ανέπλαθαν τα ανατολικά δάνεια προσαρμόζοντάς τα στις δικές τους αισθητικές απαιτήσεις: έτσι εξηγείται η ένταση και ζωντάνια που ξεχωρίζει τα ελληνικά έργα από τα ανατολικά πρότυπά τους.

Μέσω μια σύγκρισης Κούρων και Κορών προερχόμενων από τον ελληνικό χώρο και αντίστοιχων αγαλμάτων ανατολικών εργαστηρίων, θα επισημάνουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές τους και θα προσπαθήσουμε να καταστήσουμε φανερές τις μεταξύ τους σχέσεις.

Επικοινωνία: eirinikaz@hotmail.com

«Οι σχέσεις των Ευβοέων με το Βορειοελλαδικό χώρο»

Νικόλαος Σκιαδάς

Υποψήφιος Διδάκτορας Κλασικής Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

Η παρούσα ανακοίνωση σκοπό έχει να καταδείξει τις σχέσεις των Ευβοέων με τον βορειοελλαδικό χώρο και ιδίως με την περιοχή της Μακεδονίας. Οι Ευβοείς υπήρξαν αναμφισβήτητα σπουδαίοι θαλασσοπόροι και ικανότατοι έμποροι με αναπτυγμένο εμπορικό δίκτυο σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου. Βασικό στοιχείο για την τεκμηρίωση της παρουσίας των Ευβοέων στη Μακεδονία αποτελεί η ίδρυση ευβοϊκών αποικιών και εμπορικών σταθμών καθώς και η εύρεση, σε πολλές αρχαιολογικές θέσεις, ευβοϊκής κεραμικής όπως «σκύφων με κρεμαστά ημικύκλια»

(PSC), «σκύφων με κάθετες γραμμές που ορίζουν κενές μετόπες» και «σκύφων με κάθετες και λοξά τεμνόμενες γραμμές». Τέτοια αγγεία έχουν αποκαλυφθεί επίσης στον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης. Το υλικό της παρουσίασης προέρχεται από παλιότερες επιφανειακές έρευνες στη συγκεκριμένη θέση και αποτέλεσε μέρος της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας μου.

Επικοινωνία: sknikolas@yahoo. gr

«Το Εμπόριο της Ελληνικής κεραμικής στην Ετρουρία»

Αννιέζα Μπάμπε

Φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η παρούσα εργασία, αρχικά, αναφέρεται γενικά στο εμπόριο της εποχής και στην συνέχεια, ειδικά στο εμπόριο με την περιοχή της Ετρουρίας. Επιπλέον αναλύεται η αξία των κεραμικών εμπορευμάτων καθώς και τα σχήματα των αγγείων, τα οποία επιθυμούν οι Ετρούσκοι. Λόγος γίνεται επίσης και για τα εικονιστικά θέματα των αγγείων, καθώς και για την σημασία που έχουν για τους κατοίκους της Ετρουρίας. Στην συνέχεια, αναλύεται η χρήση των αγγείων που εμπορεύονταν οι Ετρούσκοι από τις ελληνικές περιοχές. Τέλος, γίνεται αναφορά στην συρρίκνωση των εμπορικών σχέσεων, καθώς και στις επιρροές που άσκησε η ελληνική κεραμική στην ετρουσκική. Ακολουθούν τα συμπεράσματα και η βιβλιογραφία.

Επικοινωνία: annimp18-81@hotmail.com

«Η πάλη του Θησέα με τον Μινώταυρο στην Αθηναϊκή αγγειογραφία
της αρχαϊκής εποχής και η διάδοση ενός Αθηναϊκού μύθου στην Ιταλία»

Γεώργιος Μαυρουδής

Υποψήφιος διδάκτορας Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου του Αιγαίου

Ο Θησέας θεωρείται ως ο κατ' εξοχήν ήρωας της Αθήνας και ειδικότερα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο παλαιότερος μύθος για τον Θησέα είναι αυτός που αναφέρεται στην πάλη του με τον Μινώταυρο και τον συναντάμε πολύ νωρίς στην αθηναϊκή αγγειογραφία. Θα περίμενε κανείς αυτό να αντικατοπτρίζεται και στις παραστάσεις των αθηναϊκών αγγείων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής και μάλιστα σε αυτά που βρέθηκαν στην Αθήνα. Όμως, τα περισσότερα αγγεία με παραστάσεις του Θησέα που αναπαριστούν την πάλη του με το Μινώταυρο βρέθηκαν στην Ιταλία και μάλιστα στην περιοχή της Ετρουρίας. Αυτό τελικά δημιουργεί ερωτηματικά όσον αφορά την προέλευση του μύθου.

Επικοινωνία: mavroudi@otenet.gr

«Ελληνιστικό και Ρωμαϊκό Θέατρο στην Ελλάδα και την Ιταλία»

Ασπασία Φρόνη
Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η παρουσίαση έχει σκοπό να δώσει πληροφορίες για τον ορισμό του θεάτρου και την ύπαρξή του. Επίσης, έχει σκοπό να πληροφορήσει σχετικά με την αρχιτεκτονική του ελληνιστικού θεάτρου, την εξέλιξη που είχε σε σχέση με το κλασικό θέατρο και να δώσει παραδείγματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών θεάτρων που υπάρχουν στην Ελλάδα και την Ιταλία.

Επικοινωνία: askleop@hotmail.com

«Ο Ρωμαίος πολίτης στο Imperium: επιλεγμένες προσεγγίσεις μέσα από το Δίκαιο και την Πολιτική»

Αναστάσιος Χαμουζάς
Υποψήφιος Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η έννοια του Ρωμαϊκού Δικαίου και αυτή του civis Romanus καταγράφηκαν ιστορικά ως η αναντίρρητα μέγιστη προσφορά της Ρώμης στον σημερινό κόσμο. Οι Ρωμαίοι αξιοποιώντας τα μέγιστα την ελληνική σκέψη, ακριβέστερα την φιλοσοφική και πολιτική διανόηση, κατόρθωσαν με μέσο το Δίκαιο να συμβάλουν στη διαμόρφωση κοινής δικαιικής οργάνωσης, πολιτικής, αλλά και νομικής παιδείας, αφού το ανήγαγαν συστηματικά σε αληθινή επιστήμη. Η παρούσα εισήγηση διαμορφώνεται με μια ευρεία εποπτεία του ρωμαϊκού κόσμου. Προσεγγίζει μεταξύ άλλων τους πολλούς διαφορετικούς λαούς στις κατακτημένες επαρχίες που έρχονται σε επαφή με την αντίληψη του πολίτη μιας απέραντης αυτοκρατορίας ως φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Χρησιμοποιείται διασάφηση και εξήγηση γενικών νομικών εννοιών, οι οποίες μπόρεσαν να κατοχυρώσουν σταδιακά την επιστημονική θεώρηση του σύγχρονου δικαίου και να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των μελετητών.

Επικοινωνία: chamouzas@aegean. gr

«Η εφαρμογή της μεθόδου χρονολόγησης εργαλείων από Οψιδιανό στην τεκμηρίωση της πρώιμης ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο»

Νικόλαος Λάσκαρης
Εντεταλμένος Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Τεχνολογίας Ήχου & Μουσικών Οργάνων
Σχολή Μουσικής Τεχνολογίας, ΤΕΙ Ιονίων Νήσων
Ληξούρι, Κεφαλλονιά

Ο οψιδιανός είναι ένα ηφαιστειακό πέτρωμα με υαλώδη μορφή, χωρίς όμως κρυσταλλική δομή. Εξαιτίας αυτής ακριβώς της σύστασης και της ανθεκτικότητας του χρησιμοποιήθηκε από τα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου μέχρι και την

Νεώτερη Νεολιθική για την κατασκευή εργαλείων και όπλων.

Μια φρεσκοκομμένη επιφάνεια οψιδιανού περιέχει μικροσκοπικές ρωγμές, μέσα στις οποίες διεισδύει νερό. Παράλληλα εκτίθεται στην περιβαλλοντική υγρασία. Το σύνολο αυτής της υγρασίας διαχέεται μετέπειτα στο εσωτερικό του τέχνεργου σε μια διαδικασία που δεν έχει χρονικό περιορισμό. Ως διαδικασία ενυδάτωσης υπακούσει στον 1ο και 2ο Νόμο του Fick και ο συντελεστής ενυδάτωσης επηρεάζεται από την συγκέντρωση του νερού. Με την χρήση της πυρηνικής μεθόδου SIMS γίνεται μέτρηση της συγκέντρωσης του νερού συναρτήσει του βάθους και το αποτέλεσμα μοντελοποιείται με ένα 3 ου βαθμού πολυώνυμο το οποίο αποτελεί και τη βάση της μεθόδου χρονολόγησης εργαλείων από οψιαδιανό, SIMS-SS.

Οψιδιανός στην Ελλάδα μπορεί να βρεθεί μόνο στη Μήλο, με λίγα κοιτάσματα στην Αντίπαρο και στη νήσο Γυαλί. Από εκεί και μέσω της πρώιμης ναυσιπλοΐας και του εμπορίου διαδόθηκε σε όλο το Αιγαίο και την ηπειρωτική χώρα. Συνδυάζοντας τις χρονολογήσεις σε δείγματα οψιδιανού με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά ευρήματα για διάφορες αρχαιολογικές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια σε συμπεράσματα για την Πρώιμη Ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο.

Επικοινωνία: nikolaos.laskaris@gmail.com

«Technological characterization and thermoluminescence dating of metallurgical furnaces in northeastern Greece»

Ioanna K. Sfampa[1]

PhD Candidate, Aristotle University of Thessaloniki

The development and organization of iron production in northern Greece and its concomitant economic importance has rarely attracted scholarly attention. This lack in the study of industrial activity is to a large extent embedded within broader attitudes towards cultural heritage strategies, which often overlooked the evidence for rural production sites or indeed large-scale industrial districts.

Whilst Western technological trajectories have been woven into narratives of industrialisation and rational science, Eastern European traditions have been sidelined with the pivotal political role of metal procurement and production being tacitly accepted but not addressed. Contrasting attitudes to efficiency and consumption highlight the independent trajectories that were followed in this area and as such stress the need for a more complete understanding including both socioeconomic and technical parameters.

Northern Greece and in particular eastern Macedonia and Thrace have been among the most important metal producing regions of ancient times from the Archaic period onwards. Its geological wealth in metallic minerals found as extensive oxidized

[1] Nerantzis N., Giannoulatou V., Afouxenidis D., Polymeris G. S., Kitis G., Tsirliganis N.C.

and sulphidic ore deposits made it possible for the development of thriving metal producing workshops that supplied iron, silver and gold at various sites.

Until quite recently the spatial analysis of metallurgical sites has been very limited and was primarily based on geological survey data acquired for reasons other than archaeological inquiry. Previous fieldwork had attempted to identify and characterize known, forgotten and suspected sites of mining and smelting across the southern Balkans. Whilst such studies were successful, limited survey within northern Greece has highlighted the scale of unrecorded sites in this area. Although these earlier attempts provided some clues to the technology of mining and iron smelting, a critical aspect of the work, which has been completely lacking in these studies is the secure dating of these sites by using the Thermoluminescence Dating method.

Επικοινωνία: isfaba@physics.auth.gr

«Η Ρόδος ως πολιτισμικό σταυροδρόμι στην Ανατολική Μεσόγειο
κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.
Η μαρτυρία του αρχαιολογικού υλικού»

Νεκτάριος Ζάρρας
Διδάσκων Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Η σπουδαιότητα της ανατολικής Μεσογείου, ως σημαντικού καλλιτεχνικού κέντρου στην Ύστερη Αρχαιότητα οφείλεται στην αρμονική συνένωση της αξιόλογης παράδοσης από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με την τέχνη των κέντρων της ανατολής. Η Ρόδος μέχρι σήμερα εξακολουθεί να προσφέρει πολύτιμες εικαστικές μαρτυρίες που αποδεικνύουν τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο της ως σπουδαίου κέντρου της Μεσογείου, στο οποίο ασκούνται έντονες και διαφορετικές καλλιτεχνικές επιρροές. Μέσα από την εξέταση ποικίλου αρχαιολογικού υλικού, όπως ψηφιδωτά δάπεδα, γλυπτική και κεραμική παρουσιάζονται οι πολλαπλές σχέσεις της Ρόδου και της Δωδεκανήσου με τις μικρασιατικές ακτές και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο. Η καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού εξετάζεται σε τρεις συγκεκριμένους άξονες: α) στην εικαστική συνύπαρξη της ρωμαϊκής παράδοσης, που έχει δημιουργήσει τη λεγόμενη «Κοινή» καλλιτεχνική αντίληψη, με την εντόπια τέχνη της Δωδεκανήσου και των άλλων κέντρων, β) στην παραγωγή τοπικών καλλιτεχνικών ιδιωμάτων, που δημιουργούν ένα ισχυρό ρεύμα στην τέχνη της εποχής και γ) στην παρουσία αιγαιοπελαγίτικων εργαστηρίων, τα οποία δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Επικοινωνία: nzarras@gmail.com

«Η νομισματική κυκλοφορία στην Ανατολική Μεσόγειο
από το 13^{ο} εως και το 15 αιώνα»

Ελένη Λιάντα

Βυζαντινολόγος-Νομισματολόγος, Αρχαιολογικό Τμήμα, Μετρό Θεσσαλονίκης

Στην παρούσα ανακοίνωση θα περιγράψουμε συνοπτικά τη νομισματική κυκλοφορία στην Ανατολική Μεσόγειο από τις αρχές του 13 ^{ου} έως και τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Ο χώρος της Ανατολικής Μεσογείου στην ύστερη μεσαιωνική περίοδο αποτελεί ελκυστικό πεδίο έρευνας, εξαιτίας α) της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους επικεφαλείς της Τέταρτης Σταυροφορίας στις 12 Απριλίου του 1204, και της διάλυσης του ενιαίου πολιτικού χώρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε διάφορες νέες πολιτικές οντότητες από τις οποίες προέκυψαν περιφερειακές νομισματικές ζώνες, και β) της κυριαρχίας των δυτικών εμπόρων, ιδιαίτερα των Ιταλών, και της διείσδυσης στις ανατολικές αγορές, από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, δυτικών νομισμάτων. Η παρουσίαση και η ανάλυση ενός συνόλου από επιλεγμένους και δημοσιευμένους νομισματικούς «θησαυρούς» συγκείμενους από βυζαντινά και ξένα νομίσματα, και ταξινομημένους με βάση τη χρονολογία απόκρυψής τους και το ειδολογικό τους περιεχόμενο, συμβάλλει στην κατανόηση της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων και των κοπών των ξένων πολιτικών οντοτήτων της Ανατολικής Μεσογείου κατά την περίοδο από το 13^{ο} έως και το 15^{ο} αιώνα, αλλά και της σχέσης του βυζαντινού νομισματικού συστήματος με άλλα σύγχρονά του νομισματικά συστήματα.

Επικοινωνία: elenilianta@hotmail.com

ISBN: 978-960-93-8346-2
ISSN: 2529-0630